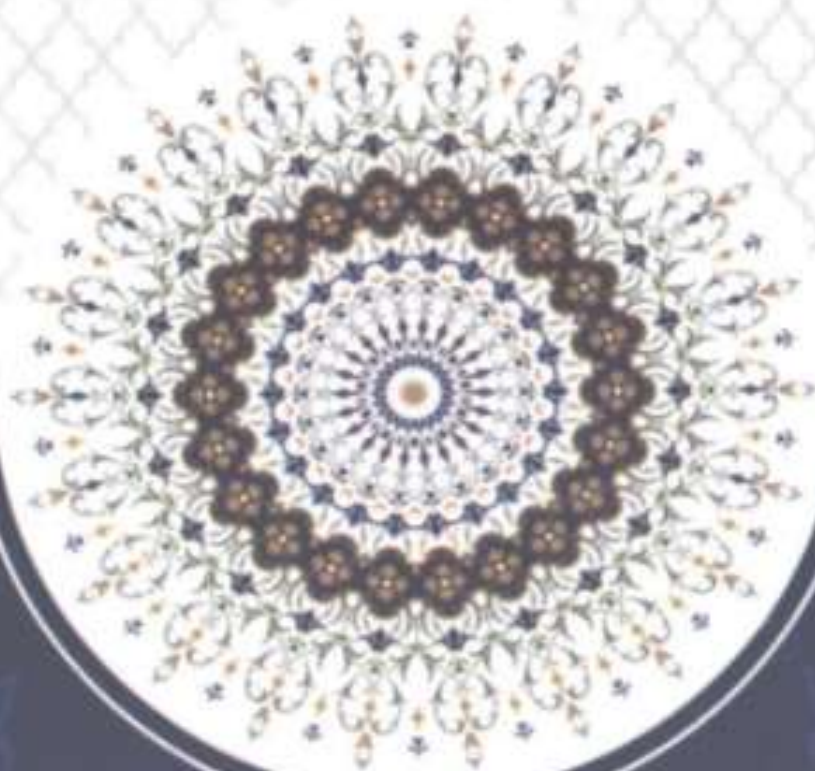

Адиб ва
жасалият

Нурбой ЖАВБОРОВ

МАОНИЙ АҲЛИНИНГ СОҶИБҚИРОНИ

Монография

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ

*Адиб ва
жамият*

Нурбой ЖАББОРОВ

МАОНИЙ АҲЛИНИНГ СОҲИБҚИРОНИ

Монография

ТОШКЕНТ
«ADABIYOT»
2021

Масъул муҳарир:

Сирожиддин Саййид – Ўзбекистон Халқ шоири

Тақризчилар:

Олим Давлатов – Алишер Навоий номидаги
Халқаро жамоат фонди директори,
филология фанлари бўйича фалсафа
доктори

Дилнавоз Юсупова – Тошкент давлат ўзбек тили ва ада-
биёти университети профессори,
филология фанлари доктори

Ушбу монографияда буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоийнинг шахс ва давлат арбоби сифатидаги фазилатлари, бунёдкорлик фаолияти янги талқинлар асосида ёритилган. Улуғ бобокалонимизнинг ирфоний ва адабий-эстетик олами билан боғлиқ ўзига хос илмий қарашлар илгари сурилган. Буюк бешлик – “Хамса”да ижодкор бадиий концепцияси, она образининг поэтик талқини юзасидан илмий-назарий фикрлар билдирилган. Алишер Навоий ижодиётининг миллат адабий-эстетик тафаккури такомилга кўрсатган таъсири масалалари тадқиқ қилинган.

Монография адабиётшунос ва навоийшунос олимлар, ёш тадқиқотчилар ҳамда кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

ISBN 978-9943-7655-3-5

© «ADABIYOT», 2021

КИРИШ

Миллий истиқлол навоийшуносликнинг янги такомил босқичига кўтарилишига замин яратди. Мустақилликкача улуғ мутафаккир асарларининг ўн беш жилдлиги нашр этилган бўлса, миллий истиқлолга эришилгач, шоир асарларининг йигирма жилдлигини мутолаа қилиш имкони туғилди. Шўролар замонида тўлиқ нашр этилиши мумкин бўлмаган “Насойиму-л-муҳаббат”, “Тарихи анбиё ва ҳукамо”, “Сирожу-л-муслимин”, “Арбаъин” сингари асарлари дунё юзини кўрди. Гарчи ҳали тўлиқ илмий ечимини топмаган, мунозарали жиҳатлари кўп бўлса-да, шоир ижодида тасаввуф талқини масаласи кун тартибига қўйилди. Муножот, ҳамд ва наътлари муайян даражада ўрганилди. Лирик шеърлари, “Хамса”, насрий ва адабий-илмий асарлари буюк шоир дунёқарашининг асосларидан келиб чиқиб тадқиқ қилина бошлади. Шоир шеъриятида Қуръони карим оятларининг бадий талқини масаласи монографик асосда алоҳида тадқиқ қилинди. Эришилган илмий натижалар навоийшуносликнинг мутгасил ривожланишда эканини кўрсатади.

Буюк мутафаккир Алишер Навоий ижодига бўлган эътибор бугунги кунда давлат сиёсати даражасига кўтарилди дейилса муболаға бўлмас. Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг “Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини кенг

нишонлаш тўғрисида”ги қарори ана шу мақсадга қаратилгани жиҳатидан улкан тарихий аҳамиятга эга. Ушбу қарорнинг Ўзбек тили байрами арафасида имзоланганида ҳам беқиёс рамзий маъно бор. Негаки, ҳазрат Алишер Навоий бутун ижодий ва илмий салоҳиятини она тилимиз мавқеини муҳофаза қилиш йўлига сафарбар этди. Фасоҳат ва балоғат намунаси бўлган асарлари орқали миллат шаънини юксалтирди.

Президентимизнинг сиёсий иродаси туфайли ҳазрат Навоий тили БМТ Бош Ассамблеясининг 75-сессиясида жаҳон минбарида баралла янграгани, изма-из ушбу тарихий қарорнинг қабул қилиниши мамлакатимизда “Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари” шиори остида олиб борилаётган ислохотларнинг ҳаётий тақозосидир. Ҳазрат Алишер Навоийнинг беназир адабий-илмий меросини замон талаблари даражасида тадқиқ этишдан уни ўқитишнинг узлуксиз таълим концепциясини ишлаб чиқишгача, хорижий давлатларда сақланаётган буюк шоир қаламига мансуб ва у яшаган даврга оид қўлёзмаларнинг факсимиле нусхаларини мамлакатимизга олиб келишдан улуғ мутафаккир асарларини чет тилларга таржима қилиш, нашр этиш ва хорижий мамлакатларда тақдимотларини ўтказишгача, Навоий асарлари ҳамда навоийшунослик фани бўйича амалга оширилган илмий тадқиқотларнинг электрон платформасини яратишдан қўлёзма манбалар асосида шоир асарларининг мукамал илмий нашрини амалга оширишгача – катта қўламдаги беқиёс ишларни қамраб олгани ушбу қарорнинг аҳамияти нечоғлиқ баланд экани тасдиғидир.

Қарорда кўзда тутилган Алишер Навоий номидаги халқаро жамоат фондининг ташкил этилиши буюк мутафаккир адабий-илмий меросини ўрганиш

ҳамда халқаро миқёсда тарғиб ва ташвиқ этиш ишини янги сифат босқичига кўтариши аён. Дунёнинг ривожланган давлатлари буюк мутафаккирлари номида Гёте институти, Пушкин институти сингари муассасалар ташкил этиб, улар меросининг халқаро миқёсдаги тарғиби билан шуғулланиб келаётган бир шароитда Алишер Навоий номидаги халқаро жамоат фондига бениҳоя катта эҳтиёж бор эди.

Алишер Навоий ордени таъсис этилиб, ушбу юксак мукофот билан буюк мутафаккир ижодини ўрганиш ишига улкан ҳисса қўшиб келаётган мамлакатимиз ва хорижий давлатлар фуқаролари ҳамда илмий-ижодий муассасаларни тақдирлаш кўзда тутилгани бутун дунёдаги навоийшунос олимларга, улуғ шоир меросининг тадқиқотчилари ҳамда тарғиботчиларига катта рағбат бериши жиҳатидан улкан аҳамиятга эга. Афғонистон Ислоҳ Республикасининг Ҳирот шаҳридаги Алишер Навоий мақбараси мажмуасида қурилиш ва ободонлаштириш ишларини амалга ошириш масаласининг кун тартибига қўйилиши улуғ бобокалонимиз руҳини шод этиши, ул зотга бўлган эҳтиромнинг юксак намунаси эканини таъкидлаш керак.

Буюк аждодларнинг умумбашарият тараққиётига қўшган беназир ҳиссаси, илму ирфондаги оламшумул муваффақиятлари билан фахрланиш яхши. Лекин бу фахр улуғларимизнинг асарларини чуқур ўрганиш, улардаги умрбоқий ғояларни ҳаётга татбиқ этиш билан чамбарчас боғланмас экан, миллатнинг қаноти қайрилиб қолади. Алишер Навоий асарларини узлуксиз ўқитиш концепциясини ишлаб чиқиб, 2021–2022 ўқув йилидан барча таълим муассасаларида шу асосда ўқитишни йўлга қўйиш, “Навоий ва ёшлар” махсус дастури яратилиб, “Навоий ворислари”

ғазалхонлик танлови, “Навоийни англаш” мавзусида иншолар танлови ўтказилиши, беш муҳим ташаббус доирасида ёш дастурчиларни кенг жалб этган ҳолда Алишер Навоий асарларининг мобил иловаларини яратиш ва уларни ёшлар ўртасида оммалаштириш сингари буюк шоир асарларидаги ғояларни бугунги авлод онги ва қалбига сингдириш билан боғлиқ муҳим амалий тадбирлар назарда тутилгани ҳам ушбу қарорнинг ҳаётий аҳамиятига далил бўла олади.

Жорий йилнинг 31 март куни Президентимиз Шавкат Мирзиёев Туркий тилли давлатлар ҳамкорлик кенгаши саммитида илм-фан, таълим, маданият ва санъат соҳаларини, шунингдек, туркий дунё бирлигини ривожлантиришга улкан ҳисса қўшган атоқли шахсларни рағбатлантиришни кўзда тутувчи Алишер Навоий номидаги халқаро мукофотни таъсис этиш ҳақида таклиф билдиргани ва буюк мутафаккир бобокалонимиз таваллудининг 580 йиллиги муносиб нишонланаётган қутлуғ санада бу таклифнинг қўллаб-қувватланганида улкан рамзий маъно бор.

Куёш ёғду сочиб турар экан, зулматга ўрин қолмайди. Табиатнинг бу қонуни инсоният жамияти ҳаётига ҳам бирдай дахлдордир. Миллий адабиётимизни жаҳон бадиий-эстетик тафаккурининг чўққисига олиб чиққан буюк Алишер Навоий ўзбек ва қардош туркий халқлар маънавиятининг заволи билмас куёшидир. Аслида, улуғ бобокалонимизни куёшга ташбеҳ этиш янгилик эмас. Замондоши Давлатшоҳ Самарқандийнинг мана бу сўзлари ҳам ушбу фикрни тасдиқлайди: “Офтобни таърифлаш ақл қисқалигидан нишона, тоза мушк фазилати ҳақида қиссани чўзиш жоҳиллик аломатидир. Бу улуғ амирнинг мақбул ишлари ва қутлуғ зикри рубъи маскуннинг барча мамлакатларида маълум, фазилатининг дабдабаси ва олий ҳимматининг камолоти бутун оламга ёйилгандир... Бу улуғ

амир дину давлат ҳомийси, миллат ва шариатнинг пушти паноҳидир”. Ёки Ҳусайн Воиз Кошифий фикрича: “Амир Навоий камолот осмондаги юлдуз, буюклик чўққисида нур сочар қуёшдир”. Ҳақиқатан, буюк мутафаккир асарлари неча замонлардан буён қуёш янглиф адабиётсеварлар қалбини маърифат ёғдулари билан мунаввар этиб келаётир.

Улуғ мутафаккирнинг миллат олдидаги хизматларини таърифлашга тил ожиз, уларни ўлчайдиган мезонни топиш маҳол, муносиб даражада баҳолаш имконсиздир. Ҳазрат Алишер Навоийнинг ўзи “Лисону-т-тайр” достонида зиммасидаги буюк миссияни қандай адо этганини фахрия йўлида мана бундай изҳор этган эди:

*Турк назмида чу мен тортиб алам
Айладим ул мамлакатни яққалам.*

Ҳақиқатан, ҳазрат Алишер Навоий туркий халқларни ягона адабий тил, юксак адабиёт байроғи остида бирлаштирди. Миллат бадиий-эстетик тафаккурини жаҳоний миқёсга олиб чиқди. Ҳукмдор дўсти Султон Ҳусайн Бойқаро таъбири билан айтганда: “Туркий тилнинг ўлган жасадиға Масиҳ анфоси бирла руҳ киюрди”. Шунинг учун ҳам туркий халқлар олимлари барча даврларда буюк мутафаккир ижодига юксак баҳо берган. Қиёси йўқ бу ижоднинг умумбашарий аҳамияти бугун ҳам таъкидланиб келади. Машҳур турк олими Огоҳ Сирри Левенд мана бундай ёзган эди: “Алишер Навоийни замондошларидан ва барча уммат даври шоирларидан ажратиб турган жиҳат – унинг адабий идрокидир. Навоий ўз асарларини фақат шеър айтиш, асар соҳиби бўлиш, илм ва санъатда устунлигини кўрсатиш фикри билан эмас, муайян бир мақсад билан қаламга олди. Унинг адабиётдаги орзуси – тур-

кий адабиётни тарқоқликдан халос этиб, унга аниқ бир йўналиш бермоқдир”. “Хамса”ни озарбайжон тилига тўлиқ таржима қилган шоир ва олим Рамез Асқар улуғ бобокалонимизни: “Туркий халқларнинг энг буюк шоири ва мутафаккири. Унгача ва ундан кейин ҳам туркий адабиётни бу қадар юксалтирган ижодкор бўлган эмас”, дея эътироф этади. Озарбайжон олимаси Алмаз Улвий бутун илмий салоҳиятини навоийшуносликка бағишлади. Икки қардош халқ адабиётини қиёсий тадқиқ этган олима буюк Навоий таваллудининг 580 йиллиги арафасида “Алишер Навоийнинг асри ва насри” номи билан йирик монография чоп эттирди. Бундай мисолларни саноксиз келтириш мумкин.

Бу каби ютуқларимиз кўп. Буюк Навоийга эҳтиромнинг давлат сиёсати даражасига кўтарилгани ҳамда навоийшунослик эришган муваффақиятларни эътироф этган ҳолда, таъкидлаш керакки, бу борада ҳали ечимини кутаётган илмий муаммолар оз эмас. Жумладан, улуғ шоир ижодининг чўққиси бўлган “Хамса”нинг янгича талқинлари яратилиши зарур. Бизнингча, “Хамса”нинг калити бу – “Ҳайрату-л-аброр”. Кейинги тўрт дoston моҳиятини таҳқиқ этиш учун “Ҳайрату-л-аброр” тўлақонли илмий инкишоф этилиши, бошқа дostonлар тадқиқида ҳам ундан фойдаланилиши зарур. Фақат бугина эмас. Маълумки, бизда калом илми ҳадди аълосида ривож топган. Бу борада шаклланган мотуридия мактаби қарашлари бадий адабиётда, жумладан ҳазрат, Навоий ижодида ҳам ўзига хос тарзда акс этган. Фиқҳ илми юксак даражада ривожланган. Фиқҳий масалалар бадий талқин этилган мумтоз асарлар ҳам талайгина. Бинобарин, Алишер Навоий ижодида калом ва фиқҳ талқини масаласи бир қанча тадқиқотларга мавзу бўла олади.

Бугун биз Навоий асарларининг йигирма жилдлик нашрига эгамиз. Бу нашрнинг ютуқларини кам-

чиликлари ҳақида етарли даражада ёзилди. Уларга қўшилган ҳолда, қайд этиш жоизки, улуғ мутафаккир асарларининг эллик, эҳтимолки, олтмиш жилдлик нашрларига эҳтиёж бор. Бу нашрлар тўлақонли илмий изоҳлар, шарҳлар билан таъминланган бўлиши зарур. Уларда Алишер Навоий асарларининг бир-биридан фарқли, зарур бўлса, ҳатто бир-бирини инкор этадиган турлича талқинлари берилсин. Унинг замонавий ўзбек тилидаги табдили илова қилинсин. Ваҳоланки, бундай тажриба бизда бўлган. Академик Ғафур Ғуломнинг табдили билан нашр этилган Навоий асарлари бунинг исботи. Бу нашрлар камида уч хил – шахс исмлари, географик номлар ва этник атамалар кўрсаткичлари билан таъминланиши лозим. Улуғ мутафаккир ижоди мисолида бундай кўрсаткичларни астрономик атамалар, мусикий истилоҳлар ва бошқа илмлар мисолида кенгайтириш имкони ҳам мавжуд. Ана шунда битта (эҳтимол бир неча) жилдда, бир асар талқинига оид барча ютуқлар жамланади. Уни мутолаа қилган ўқувчида буларни такрорламаган яна ўзгача қарашлар ҳам туғилиши мумкин бўлади. Бу эса, шубҳасиз, навоий-шуносликнинг ривожига хизмат қилади.

Ҳазрат Навоий ижодини ўрганиш ҳақида сўз кетганда яна бир муаммони четлаб ўтиб бўлмайди. Бу – буюк мутафаккир асарларининг ўқитилиши, оммалашуви масаласи. Биз Алишер Навоий меросини ўқитишнинг барча – мактабгача, ўрта, ўрта махсус ва олий таълим босқичлари учун бир-бирини тўлдирадиган, тизимли дастурини ишлаб чиқишимиз зарур. Бу дастур таълимнинг энг янги техника, технологияларига таянмоғи керак. Бугун ёшларнинг китоб ўқимай қўйгани ҳақида куйиниб гаприляпти. Бу фикрда жон бор. Замонавий ёшлар китобдан кўра компьютерга кўпроқ ишқибоз экани рост. Модомики шундай экан,

биз компьютер технологиялари имкониятларидан ҳам унумли фойдаланишимиз лозим. Ҳазрат Навоий асарларининг комиллик тимсоли бўлган образларини мультфильмларга кўчириб, боғча ёшидаги болаларни шу орқали буюк мутафаккир идеали руҳида тарбиялайлик. Улуғ шоир асарлари асосида турли интеллектуал ўйинлар, мультимедиалар дастурларини яратайлик. Токи фарзандларимиз шуурига компьютерда ўйнай туриб ҳам Мир Алишер Навоий орзулари, қарашлари сингсин. Ана шундагина миллат ёшлари улуғ бобокалонимиз меросидан тўлиқроқ баҳраманд бўлиши, ибратланиши мумкин.

Яна бир фикр: Навоийни англаш, мутахассислигидан қатъи назар, барча учун сув ва ҳаводек зарур. Шу боис улуғ шоир асарлари фақат филология йўналишлари эмас, барча соҳалар талабаларига ўқитилиши керак.

Сўз навоийшунослик ҳақида кетадими ёки мумтоз адабиётнинг бошқа жабҳалари хусусидами, бундан қатъи назар, матнни англаш, матнни идрок этиш, матн талқини ва таҳлили масалалари энг асосий ўрин тутди. Устоз академик Матёқуб Қўшжонов бир суҳбатда матнни англамай, матнга муҳаббат қўймай туриб, адиб ҳам, шоир ҳам, адабиётшунос ҳам бўлиш мумкин эмаслиги ҳақида гапирган эди. Дарҳақиқат, матнни севиш, матн устида қилни қирқ ёриб ишлаш орқалигина мумтоз сўз қадрини тушуниш, уни идрок этиш мумкин. Бусиз улуғ Навоийни англаш маҳол. Ушбу монографияда улуғ бобокалонимиз адабий меросининг нисбатан кам ўрганилган жиҳатларини таҳлил этишга ҳаракат қилинди. Чексиз уммон сувини кўза билан ўлчаб бўлмаганидек, буюк Навоий меросининг қимматини мўъжаз бир китобда баҳолаш, табиийки, имконсиздир. Шу боис муҳтарам ўқувчилардан китобдаги саҳву хатоларни афв қалами билан ўчириб мутолаа этишларини ўтиниб қоламиз.

КОМИЛ ШАХСИЯТ ВА ИЖОДИЙ САЛОҲИЯТ УЙҒУНЛИГИ

Алишер Навоий ва ислом маърифати

“Адаб” сўзи тор маънода адабиёт илми маъноси-ни англатади. Шарқ-ислом оламида ҳозирги “адабиёт” истилоҳи “адаб илми” деб юритилган. Кенг маънода эса, биринчи навбатда, “ҳар бир ишда меъёрни сақлаш” тушунчасини билдиради. “Ғиёсу-л-луғот”да бу сўзнинг адаб илмига доир “сарф, наҳв, маоний, баён, бадеъ” каби маънолари изоҳланган. Маҳмуд Замахшарий фикрича, “адаб” сўзи заковат, ҳунар маъноси-ни ҳам англатади. “Мунтахабу-л-луғат”да бу сўзнинг адабиёт илмига доир адаб, луғат, сарф, иштиқоқ, наҳв, маоний, баён, аруз, қофия, расми хат, шеърдаги қариз илми (шеърнинг фасоҳат ва балоғат жиҳатидан мукамаллиги ёки нуқсонли эканини ажратадиган илм) каби маънолари баён этилган. Қариз илмидан мақсад Қуръони карим мутолааси ва тиловатида хатоликдан сақланиш бўлгани алоҳида таъкидланган. Мазкур луғатда “адаб” кенг маънода яхши хулқ, шарм, ҳаё, тоза табиат, илм, тарбия, танбеҳ, таъзир маъноларида келиши кўрсатилган. Ёш авлодни адабда мукамал этиб тарбиялаш учун баъзан танбеҳ бериш ҳам тақозо этилади. “Адабини бермоқ”, “адабини олмоқ” тушунчалари замирида таъзир маъноси мужассам. Ўзбек мумтоз адабиёти намуналарида “адабини бермоқ” ўрнида аксар ҳолларда “адаб қилмоқ” жумласи қўлланади. “Адабиёт” истилоҳи ана шу “адаб” сўзидан унинг адабиёт илмига оид маънолари умумлашмасидан олинган.

Шарқ-ислом дунёқарашида адабнинг икки тури ажратиб кўрсатилган: 1) аслий адаб; 2) касб этилган адаб. Инсонга Тангри таоло томонидан ато этилган

ҳар бир ишда меъёрни сақлашга қаратилган фазилатлар аслий адабга киради. Касб этилган адаб таълим олиш, ёдлаш ва кузатиш орқали ҳосил бўлади. Аслий адаб инсоннинг табиатида бўлади, бироқ унинг умри давомида камолотга эришмоғи учун кафолат бўла олмайди. Касб этилган адаб, агар у муттасил бойитиб, ривожлантириб борилса, инсоннинг маънавий камолотига хизмат қилади. Бундан ташқари, ислом олимлари фикрича, “адаб” суннат маъносида ҳам қўлланади. Бу жиҳатдан адаб одамларда Аллоҳ таоло буюрган эзгу ишларда собит бўлиш ҳамда барча қайтариқлардан, хатоликлардан сақланиш хусусиятини шакллантиришга хизмат қилади. Ҳазрат Алишер Навоий фикрича, адаб кичикларнинг саодатга эришмоғига ва улуғларнинг камолотда янада юксалмоғига боис бўлади. Улуғ мутафаккир адабни қуйидагича таърифлайди:

*Элга шараф бўлмади жоҳу насаб,
Лек шараф келди ҳаёу адаб.*

Яъни одамзоднинг шараф топиши мансаб-мартаба, бойлик ёки насаб орқали амалга ошмайди. Инсонни фақат ҳаё ва адаб улуғлайди.

“Адабиёт” араб тилидан олинган бўлиб, “адаб” сўзининг кўплик шакли. Адабиёт кенг маънода муайян фан ёки амалиёт соҳаларига доир асарлар мажмуи (диний-маърифий адабиёт, тиббий адабиёт, илмий-техникавий адабиёт ва ҳ.к.). Тор маънода эса, сўз санъати – бадий адабиёт маъносида қўлланиб, воқеликни сўз воситасида образли ифодалашдир. Бадий адабиётнинг икки тури ажратилади: оғзаки ва ёзма. Биринчи тури халқ оғзаки ижоди намуналарини ўз ичига олиб, унинг шаклланиши миллат тарихининг ибтидосидан бошланади. Адабиёт инсон кечинмаларию туйғуларини, руҳиятию тахайюлини сўз орқали

бор мураккаблиги билан ифодалаш, унинг кўнгли ва шуурига таъсир этиш имкониятига эга. Шарқ-ислом мутафаккирлари асарларида бадий адабиётнинг икки ифода шакли ажратилган: назм ва наср. Шарқ-ислом адабиётида назм насрга қараганда кенг тарқалган ва кўпроқ ривожланган. Жумладан, ҳазрат Алишер Навоийнинг “Сабъаи сайёр” достонида назмнинг насрдан афзаллиги қуйидагича таъкидланади:

*Ҳар киши қилмоқ истаса маълум
Бири мансур эрур, бири манзум.
Насру назми ангаки мудракдур,
Назмнинг пояси бийикракдур...*

Афлотун ва Арасту асарларида бадий адабиётнинг уч тури ажратиб кўрсатилган: эпос, лирика ва драма. Эпос воқеликни катта кўламда бадий ифодаласа, лирикада асосан ижодкорнинг воқеликка ақлий-ҳиссий муносабати акс этади. Шарқ адабиётида лирика ва эпос хусусиятларини уйғунлаштирган лиро-эпик тур ҳам мавжуд. Масалан, “Хамса” дostonлари бунга ёрқин мисолдир. Шайх Аҳмад Худойдод ат-Тарозий “Фунуну-л-балоға” асарида шеърнинг (лириканинг) қасида, ғазал, қитъа, рубоий, маснавий, таржеъ, мусаммат, мустазод, мутававал, фард сингари ўн навъини ажратиб кўрсатади. Туркий шеърятга хос туюқни ҳам шу сирага қўшиш мумкин.

Шарқ-ислом адабиёти шакли ҳам, вазни ҳам, ижодий концепцияни ҳам Қуръони карим ва Ҳадиси шарифлардан олган. “Фунуну-л-балоға”да асосан шеърнинг поэтик шаклига тааллуқли бўлган бадий санъатларга мисоллар аввал Қуръони карим ва Ҳадиси шарифдан, кейин турли шоирлар назмий асарларидан келтирилади. Масалан, шеърда биринчи мисрадаги ҳар бир сўзнинг иккинчи сатрдаги ҳар бир сўз

Нурбой ЖАББОРОВ _____

билан оҳангдош, вазндош ва қофиядош бўлиши талаб этиладиган тарсиъ санъатига мисол сифатида Қуръони мажиддан қуйидаги икки оят келтирилади:

*Иннал-аброра лафий наъим,
Ва иннал-фужжаро лафий жаҳим.*

(Инфитор, 13–14)

Яна:

*Инна илайна ийобаҳум,
Сумма инна аълайна ҳисобаҳум.*

(Ғошия, 25–26)

Шундан сўнг мазкур бадий санъатга Расули акрам (с.а.в.)нинг “Кимки ғазабига итоат қилибди, адабини зое қилибди” мазмунидаги мана бу ҳадиси мисол қилинган:

Ман аътоъа ғазобаҳу, азоъа адабаҳу.

Тарсиъ санъатига ҳазрат Алишер Навоийнинг “Ҳайрату-л-аброр” достони муножот қисмидан олинган қуйидаги байт мисол бўла олади:

*Кимки боши саждада – масжудисен,
Кимки юзи қиблада – маъбудисен.*

Ташбеҳ – бадий адабиётнинг хусусиятини тўлиқ мужассам этадиган санъат. Шайх Аҳмад Худойдодат-Тарозий бу бадий санъатга “Ёсин” сурасидан мисол келтиради:

*Вал-қамара қаддарнаҳу манозила ҳатта ғада
ка-л-уржуну-л-қадим*

Маъноси: Биз ойни ҳам токи у эски хурмо бутоғи каби бўлиб қолгунча манзилларини белгилаб, тайинлаб қўйгандирмиз.

Ушбу ояти каримада “эски хурмо бутоғи каби” дейилар экан, Аллоҳ таоло бу орқали инсонларга ташбеҳ воситасида фикр юритишни таълим беряпти. Шу асосда муборак Ҳадисларда ҳам ташбеҳ асосида фикрнинг балоғат ва фасоҳат билан баён этилиши кузатилади. Мас.: *Ан-насу саваун кааснанил-мишти*. Маъноси: *Одамлар худди тароқнинг тишлари каби баробардирлар*.

Алишер Навоий “Хамса”сининг биринчи достони – “Ҳайрату-л-аброр”да устози Абдурахмон Жомий таърифида қуйидаги ташбеҳлар қўлланилгани кузатилади:

*Кўкси – ҳақойиқ дури ганжинаси,
Кўнгли – маоний юзи ойинаси.*

Бу мисоллар бадий адабиёт поэтик шакли Қуръони карим ва Ҳадиси шарифлардан олгани исботидир. Шарқ-ислом адабиёти нафақат шакли, балки мазмунни ҳам эътиқодимизнинг мазкур мўътабар манбаларидан олган.

Шарқ-ислом адабиётида вазн ҳам Қуръони карим ва Ҳадиси шарифлардан олинганини ҳазрат Алишер Навоий “Мезону-л-авзон”да: “Ҳақ субҳонаху ва таолонинг каломи мажидида кўп ерда назм воқеъ бўлубдурки, аруз қавоиди била ростдур”, дея таъкидлайди. Бироқ бу ўринда алоҳида эътибор қаратиш керак бўлган муҳим жиҳат шундаки, улуғ бобокалонимиз “назм” деганда бугунги “шеър” истилоҳини назарда тутмаган. “Назм” атамасида сўзнинг “низомга солиниши, аниқ тартибга бўйсундирилиши” маъноси мужассам. Шарқ-ислом адабиёти Қуръони карим ва Ҳадиси шарифлардан айна шу

хусусиятни олди. Буюк мутафаккир “Мезону-л-авзон”да, жумладан, «Лан танолу-л-бирра ҳатто тунфиқун» (Оли Имрон, 92) ояти *рамали мусаддаси маҳзуф* вазнида, «Ва-л-мурсалоти урфан, фа-л-осифати асфан» (Ал-Мурсалот, 1-2) оятлари *музореи мусаммани ахраб* вазнида экани, “Каломуллоҳда кўп ерда бу навъ воқеъ” бўлгани хусусида тўхталиб ўтади. Ҳазрат Алишер Навоийнинг ёзишича: “Расул саллаллоҳу алайҳи васаллам аҳодисида дағи ҳам бу тариқ тушубдур”. Улуғ аллома фикрича: “Ман акрама олиман фақад акраманий» ҳадиси «мафъулу мафоилун мафойилу фаул» афоили билан рубоий вазнида *ҳазажи ахраби мақбузи макфуфи мажбубда* воқеъ бўлгани бунинг исботидир.

Адабиётда воқеликни акс эттириш тамойили ижодий услубни белгилайди. Бироқ шу пайтгача ижодий услуб масаласига Ғарб адабиётшунослиги мезонлари асосида ёндашилиб келинди. Ижодий услуб масаласига ўзбек мумтоз ва замонавий адабиётининг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб, шарқона адабий-эстетик тафаккур мезонлари асосида янгича ёндашилиши замон тақозосидир. Адабиётнинг бадиийлик мезони унинг ҳам мазмун, ҳам санъат жиҳатидан мукамал бўлишини тақозо қилади. Бадиийлик мезони бадиий шакл ва мазмуннинг ҳар жиҳатдан уйғун бўлиши, ғоянинг миллий ахлоққа мутаносиблиги, бадиий шаклни юзага келтирувчи компонентларнинг мукамаллиги асосида юзага келади.

Ўзбек мумтоз адабиётининг исломий асосларга таяниши унинг миллийлигини инкор этмайди. Улуғ шоиру адибларимиз асарларини миллий тилда ёзгани, уларда туркий миллатга хос эътиқод, руҳият, дунёқараш акс этгани бунинг исботидир. Адабиёт ижтимоий воқеликни бадиий акс эттирса-да, унинг асосий тасвир объекти инсондир. Инсон руҳияти, эътиқоди,

ҳаёт тарзи, маънавий олами, умр йўлидаги воқеликни бутун мураккабликлари, зиддиятлари билан образли тасвирлаш орқали шахс камолоти ва жамият равнақига хизмат қилиш адабиётнинг асл моҳиятини ташкил этади.

Ҳазрат Алишер Навоий асарлари шарқ ислом адабиётининг юксак намуналаридир. Буюк мутафаккирнинг бадиий ижодда камолот даражасига кўтарилишида қуйидаги ижтимоий-маърифий ва бадиий-эстетик омиллар асос-замин бўлган:

1. Қуръон ва Суннатни мукаммал ўрганиб, бутун ҳаёти давомида ислом шариатининг бу икки мўътабар манбасига оғишмай амал қилгани.

2. Буюк ислом мутафаккирлари, тасаввуф алломалари асарларини ўргангани ҳамда улардаги ғояларни муттасил ривожлантириб ва бойитиб, асарларида юксак даражада бадиий талқин эта билгани.

3. Ўзи мансуб туркий халқнинг, ўзбекнинг тарихини мукаммал билгани, бутун ижодий-илмий салоҳиятини миллатнинг ору номуси, шону шарафини ҳимоя қилиш, юксалтириш йўлига сафарбар эта олгани.

Хондамирнинг ёзишича, Алишер Навоий шариат арконларига қатъий риоя этган. Ҳазалларидан бирида улуғ шоир эътиқод (тавҳид) билан амал (шариат) уйғун бўлиши шартлигини қуйидагича талқин этади:

*Эйки дебсенким, билай тавҳид сирридин хабар,
Шаръдин неким тажовуз айлади – илҳод бил.*

Яъни тавҳидни – Аллоҳ таолонинг ягоналиги сирини англамоқчи бўлган киши билсинки, шариат чегарасидан чиқса, йўлдан адашади.

Алишер Навоий – сўзи ва амали бир мутафаккир. Юқоридаги байтда ифодаланган қарашларининг исботи сифатида у бир умр ислом шариати рукнларига қатъият билан амал қилди. Бунини улуғ бобокалони-

мизнинг ўзи “Вақфия” асарида қуйидагича эътироф этади: “...чун кишига абадий давлат ва саромади саодат ва ҳаёт чашмасининг навиди ва нажот манзилининг умиди исломнинг беш сутунлик зоту-л-имодиға кирмагунча мумкин эрмас ва бу хамсу-л-муборак панжасиға илик урмагунча ҳеч иш натижа бермас. Аввал ул калимаи тавҳиддур. Шукрким, они алифдек жоним орасида нақш этибмен. Иккинчи – салоти хамсадур. Биҳамдиллаҳким, они найдек зеҳн аро сабт қилибмен. Учунчи – Рамазоннинг ўттуз кунининг рўзасидур. Шукрулиллаҳким, они ломдек қалбимда ёшурубмен. Тўртинчи – закотдур. Жоним нақди ул Тенгриға закотим...”

Хондамирнинг ёзишича, ҳазрат Алишер Навоий: “...беш маҳал жамоат билан ўқиладиган намозларнинг барчасида қатнашардилар”. Жума ва жамоат намозлари ўқишни ташкиллаштиришда ҳам алоҳида ғайрат кўрсатган. Ҳирот шаҳридаги Марғаний боғи ичида бениҳоя чиройли безаклар билан зийнатланган жоме масжиди қуриб, ўз замонаси қориларининг сараси бўлган Хожа Ҳофиз Муҳаммад Султоншоҳни ушбу масжид имомлигига тайинлаган ҳамда ўзи бу ерда беш маҳал жамоат билан ўқиладиган намозларда мунтазам иштирок этган. Ҳазрат Алишер Навоийнинг хазинасида бирор йили ҳам закот тўлашга вожиб бўладиган даражадаги олтин йиғилмаган. Хазинага келиб тушган ҳар қандай даромад тез орада турли табақалар вакиллари бўлган кишиларга инъом сифатида сарфланган ёки масжид, мадраса, хонақоҳ ва шу каби иншоотлар қурилишига – халқ манфаатига йўналтирилган. Шунга қарамай, амир Навоий закот бериш борасида ҳам катта ғайрат кўрсатган. Рамазон рўзасини тутишга кучли эътибор бериш баробарида бу муборак ойда садақалар ва хайр-эҳсонлар сонини, айниқса, кўпайтир-

ган. Фозиллар, шоирлар, қашшоқлар, ногиронлар ва етимларни пул ва кийим-кечаклар совға қилиб сийлаган. Турли табақадаги кишиларни хайр-эҳсон дастурхонидан баҳраманд этган.

Ҳазрат Алишер Навоий бир неча марта исломнинг бешинчи рукни – ҳаж ибодатини адо этиш ниятида йўлга чиққан. Биринчи марта ҳаж ниятида йўлга тушиб, Машҳадга яқинлашганда, Мавлоно Абдулхай исмли чопар Султон Ҳусайн Бойқародан мактуб олиб келади. Султон Ироқ ва Боғдоддаги вазият нотинч ва беқарор экани, Миср ва Шом чегараларида турли бошбошдоқликлар юз бераётгани тўғрисидаги хабарлар боис, йўлнинг хавфсизлиги ҳажнинг шартларидан бири эканини далил қилиб, улуғ амирни ҳаж сафаридан қайтаради. Иккинчи марта ҳазрат Алишер Навоий давлатнинг бардавом ҳамда унинг қудрати ва улуғлигининг абадий бўлишини дуо қилиш шарти билан ҳаж сафарига рухсат сўраганда, Султон Ҳусайн Бойқаро 1500 йил 2 июнда бажарилиши барча учун мажбурийлиги таъкидланган махсус фармон чиқаради. Унга кўра, ҳазрат Алишер Навоий ҳаж йўлида жойлашган мамлакатлардан қай бирига борса, у ердаги ҳокимлар, аъёнлар, аҳоли ва йўл хавфсизлиги кўриқчилари ҳурмат-эҳтиром кўрсатиши, хизмат қилиши, хавф-хатарли жойлардан ўтишида кўриқчилар билан таъминлаши шарт, деб белгиланган. Аммо фармон чиқарилган жавзо (21 май – 21 июнь) ойида ҳаво ҳарорати кўтарилгани боис сафарни амалга ошириш катта қийинчилик туғдириши мумкинлиги эътиборга олиниб, ҳаж сафарига сунбула (22 август – 21 сентябрь) ойида боришга қарор қилинади. Ҳазрат Алишер Навоий учинчи марта 1500 йилнинг 26 августида ҳаж ниятида йўлга отланади. Лекин йўлда соғлиги ёмонлашгани сабабли ўша йилнинг сентябрида йўлга чиқишни режалаштириб,

уйга қайтади. Бироқ Хуросоннинг улуғ машойихлари ва олимлари шаҳзода Муҳаммад Ҳусайн Мирзо исён кўтаргани муносабати билан салтанат осойишталигини сақлашда буюк амирнинг роли катта эканини айтиб, ҳаж сафарини қолдиришни сўрайди. Шундай қилиб, бу қутлуғ ният амалга ошмай қолади.

Алишер Навоий буюк ислом мутафаккирлари, тасаввуф алломаларининг қуйидаги китобларини кунт билан ўрганган ва ўз асарларида тилга олган: *Тафсир китоблари*: Нажмиддин Кубронинг Қуръони карим тафсирига доир “Айну-л-ҳаёт”, Абу Ҳомид Ғаззолийнинг “Жавоҳиру-л-Қуръон”, Рўзбеҳон Бақлийнинг “Аройису-л-баён фи-л-ҳақойиқи-л-Қуръон”, Абу Толиб Маккийнинг “Қуту-л-қулуб”, Нажмуддин Розийнинг “Баҳру-л-ҳақойиқ”, Ҳусайн Воиз Кошифийнинг “Жавоҳиру-т-тафсир”, Маҳмуд Замахшарийнинг “Ал-кашшоф фи тафсири-л-Қуръон”, Садруддин Қўнавийнинг Қуръони карим биринчи сураси тафсирига доир “Тафсири фотиҳа” асарлари. Ушбу зикр этилган асарлар тафсир илми соҳасида мўътабар манбалар сифатида бутун ислом оламида эътироф қозонганининг ўзиёқ буюк мутафаккирнинг Қуръон илмига нечоғлиқ кучли эътибор қаратганини кўрсатади. Улардан бири Ҳусайн Воиз Кошифийнинг “Жавоҳиру-т-тафсир” асари бевосита ҳазрат Навоийнинг тавсияси ва ҳомийлигида ёзилган. Тафсир қўлёзмаси сўнгида муаллиф улуғ амирнинг ислом дини ривожига йўлидаги фаолиятига юксак баҳо берган.

Ҳазрат Алишер Навоий *ҳадислар ва бу илмга доир* нодир манбалар мутолаасига ҳамда уларнинг илмий моҳиятини ўрганишга ҳам алоҳида эътибор берган. Ҳадис илми ривожига беқиёс аҳамиятга эга бўлган Имом Абу Абдуллоҳ бинни Исмоил Бухорийнинг “Ал-жомиъ ас-саҳиҳ”, Имом Абу Ҳусайн Муслим ибн Ҳажжож ал-Қушайрий ан-Нишобурийнинг “Саҳиҳу-л-

Муслим”, Имом Абу Исо Муҳаммад ат-Термизийнинг “Сунани Термизий”, Маждуддин Муҳаммаднинг “Жомеъу-л-усул” асарлари, бу илмнинг бадиий адабиётга таъсири билан боғлиқ Имом ан-Нававийнинг “Арбаъину-н-Нававий”, Абдурахмон Жомийнинг “Шарҳи ҳадис” ва “Арбаъин” асарлари буюк шоир тафаккури миқёсларининг юксалишида алоҳида ўрин тутган.

Тасаввуф илми ҳазрат Алишер Навоий ҳаёти ва ижодида нечоғлиқ муҳим ўрин тутгани исбот талаб қилмайди. Шу боис болалик кезларидан тасаввуфий адабиётнинг мумтоз намунаси бўлган Шайх Фаридуддин Атторнинг “Мантиқу-т-тайр” асарини севиб мутолаа қилган, ҳатто ёдлаб олган эди. Тасаввуф илмининг улкан назарий-фалсафий ва адабий-маърифий аҳамиятга молик манбалари ҳисобланган Муҳиддин ибн ал-Арабийнинг “Фусусу-л-ҳикам”, Абу Ҳомид Ғаззолийнинг “Ихёу улуми-д-дин”, Каъб бинни Зуҳайрнинг “Қасидаи бурда”, Шайх Хожа Абдуллоҳ ан-Ансорийнинг “Манозилу-с-сойирин”, Шаҳобуддин Сухравардийнинг “Аълому-т-туқо”, Ҳаким Санойининг “Ҳадиқату-л-ҳақойиқ”, Шайх Саййидуддин Фарғонийнинг “Маноҳижу-л-ибод ала-л-миъод”, Хожа Муҳаммад Порсонинг “Фаслу-л-хитоб”, Амир Қосим Анворнинг “Анису-л-ошиқин”, Жалолуддин Румийнинг “Маснавийи маънавий”, Абу Али Жуллобий Ҳужвирийнинг “Кашфу-л-маҳжуб”, Шайх Алоуддин Симнонийнинг “Иқболия”, Абулхусайн Жаҳзам Ҳамадонийнинг “Баҳжату-л-асрор”, Шайх Нажмуддин Кубронинг “Фавотиҳу-л-жамол”, Амир Хусрав Деҳлавийнинг “Миръоту-с-сафо”, Ҳорис бинни Асъад Муҳосибийнинг “Китобу-л-мунқиз ва-л-васоё”, Шайх Фаридуддин Атторнинг “Мантиқу-т-тайр”, “Тазкирату-л-авлиё”, Абдуллоҳ ал-Яманийнинг “Равзу-р-райоҳин”, Шайх Маҳмуд Шабустарийнинг “Ҳаққу-л-яқин”, Абулқосим Қушайрийнинг “Рисола фи-т-тасаввуф”,

Абудурраҳмон ал-Сулламий ан-Нишобурийнинг “Табақоти суфия”, Ҳаким ат-Термизийнинг “Хатму-л-валоля”, Абдураҳмон Жомийнинг “Ашиаъту-л-ламаъот” ҳамда Ибн ал-Арабийнинг “Нақшу-л-фусус” асарига ёзган “Нақду-н-нусус” номли шарҳи, мазкур алломанинг “Фусусу-л-ҳикам” асарига ёзган “Нақду-л-фусус” номли шарҳи ва бошқа асарлар буюк шоирнинг мутасаввиф сифатидаги камолотига хизмат қилган, ижодий юксалишида манба вазифасини ўтаган.

Ҳазрат Алишер Навоий диний-маърифий ва фалсафий-ирфоний ғояларни назмий асарлари орқали юксак даражада бадиий талқин этган буюк шоир. Унинг илк девони мухлислар томонидан 1465 йилда тузилган. Бу девон халқ орасида машҳур бўлиб кетган. Девоннинг машҳур хаттот Султон Али Машҳадий томонидан кўчирилган нусхаси Санкт-Петербургда Россия Миллий кутубхонасида сақланади. 1470–1476 йиллар орасида буюк шоирнинг «Бадойиъу-л-бидоя» («Бадиийлик ибтидоси») девони тузилди. Девон таркибидан 777 ғазал, 85 рубой, 52 муаммо, 46 қитъа, 53 фард, 10 туюқ, 10 луғз, 3 мустазод, 5 мухаммас, 3 таржеъбанд, 2 мусаддас ўрин олган. 1476–1483 йиллар орасида «Наводиру-н-ниҳоя» («Туганмас нодирликлар») девонини тузган. 1481–1482 йилларда эса буюк шоир «Арбаъин» («Қирқ ҳадис») асарини ёзди. Ўша даврда ғазал, қасида, айниқса, муаммо ижодкор салоҳиятини кўрсатувчи мезон эди. Форсий тилдаги “Девони Фоний” таркибидан 373 муаммо ўрин олган. Шоирнинг лирик асарлари ва қитъа жанрига оид шеърлари жамланган “Арбаъин” асарида ислом маърифати ғоялари етакчи ўринда туради.

Ҳазрат Алишер Навоийнинг 1483–1485 йилларда ижод қилинган «Хамса» асари беш дoston: “Ҳайрату-л-аброр”, “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”,

“Сабъаи сайёр” ва “Садди Искандарий”дан таркиб топган бўлса-да, ягона ижодий концепцияга бўйсунди, яхлит поэтик тизим асосида яратилган. “Хамса” таркибига кирган ҳар бир дoston Аллоҳ таолога ҳамд, муножот ва Расулulloҳ (с.а.в)га наът билан бошланади. Ақоид илмига оид ҳақиқатлар ана шу муқаддима қисмларининг асосини ташкил этади. Улуғ шоир ҳар бир байт, ҳар бир мисра замирига Қуръони карим оятлари ва ҳадиси шарифлар мазмунини маҳорат билан сингдириб юборади. Айрим ўринларда улардан иқтибослар келтиради. Жумладан, ““Ҳайрату-л-аброр”нинг аввалги муножотида инсонга мана бундай таъриф беради:

*“Каррамно” келди маноқиб анго,
“Аҳсани тақвим” муносиб анго.*

Байтдаги “Каррамно” сўзи “Исро” сурасининг “Батаҳқиқ Биз бани Одамни азизу мукаррам қилиб қўйдик” мазмунидаги 70-оятдан иқтибос. “Аҳсани тақвим” жумласи “Тийн” сурасининг “Батаҳқиқ, Биз инсонни яхши суратда яратдик” мазмунидаги 4-оятдан олинган. Ҳазрат Алишер Навоий Аллоҳ таоло инсонни мукаррам қилгани ва яхши суратда яратгани билан боғлиқ Қуръони каримдаги икки илоҳий хабарни бир байтга жамлаш орқали Одам фарзандларининг мақоми юксак экани, шунга муносиб ҳаёт кечирмоғи зарурлиги масаласига урғу берган.

Наът бобларнинг биринчисида Муҳаммад алайҳиссаломнинг нури бутун оламлардан аввал яратилгани ва Одам сафийуллоҳдан Расулulloҳнинг отаси Абдуллоҳга етишгани, иккинчисида пайғамбаримизнинг таваллудидан қирқ ёшга тўлгунга қадар ҳаёти ва пайғамбарликнинг дастлабки даври, учинчи наътда нур ва соя рамзлари воситасида оламлар сарварига бе-

рилган ладунний илм ҳамда ислом шариатининг Араб ва Ажамга ёйилиб, куфр зулматини ёритгани, тўртинчи наътда Расули акрам с.а.в.нинг шариат ривожини йўлидаги хизматлари ва асҳоби киром васфи, бешинчи наътда меърож кечаси таърифи қаламга олинган.

Достон йигирма мақолатдан таркиб топган. Ҳар бир мақолатда маълум бир муҳим мавзу ёритилгач, шунга доир ҳикоят келтирилган. Бундай усул достон мазмунининг таъсир кучини оширган, бадииятини юксалтирган. Биринчи мақолатда иймон одамийликнинг шари, инсон камолотининг асосий манбаи сифатида васф этилади:

*Кимки жаҳон аҳлида инсон эрур,
Билки нишони анга иймон эрур.*

Мақолатда иймоннинг олти шари – Ҳақ таолога, фаришталарга, Тангри таоло сўзи бўлган самовий китобларга, пайғамбарларга, қиёмат кунига ҳамда қазои қадарга иймон келтириш зарурати таъсирли бадиий ифодаланган. Ҳазрат Навоий кимки иймоннинг ана шу олти рукнига эътиқод қилса, ҳар қанча номасиёҳ (амал дафтари қора), ғарқай дарёи гунаҳ (гуноҳ дарёсига чўмган) бўлса ҳам, афв этилиб, абадий раҳматга эришмоққа умид қилмоғи мумкинлигини таъкидлайди. Асарда таърифланишича, иймон – барча инсоний фазилатлар асоси. Ислом, адолат, карам, адаб, қаноат, вафо, ишқ, ростлиғ, илм, булутдек жамиятга фойда келтирувчи бўлмоқ сингари хислатлар иймон пойдевори устига қурилади. Достонда ушбу фазилатларнинг ҳар бири алоҳида боб доирасида бадиий талқин этилади.

“Ҳайрату-л-аброр”нинг иккинчи мақолати «алиф»лари амният боғининг сарвлари, «син»и саодат

қасрининг кунгираси, «лом»и латофат гулчехрасининг сунбули зулфи ва «мим»и муҳаббат машъалининг нури” дея таърифланган “ислом” васфига бағишланган. Ҳазрат Навоий талқинича, Тангри таоло олам аҳлини икки тоифа: аҳли нажот ва аҳли ҳалок этиб яратган, биринчиси ислом йўлидагилар, иккинчиси эса “обиди асном” – санамларга топингувчилар. Кейин эса исломнинг беш шарти – “хамси муборак”ни шарҳлайди:

*Англағил арконини бештибоҳ,
Аввали “Иллаллоҳ” ила “ло илоҳ”,
Ёна Муҳаммадни анго бил расул,
Бер мунга тониғлиғу қилғил қабул.*

Яъни биринчи шарт – Аллоҳ таолонинг ягоналиги ва Муҳаммад алайҳиссалом унинг расули эканига гувоҳлик бериш ҳамда чин кўнгилдан қабул қилиш. Буюк шоир таърифича, икки оламнинг низоми ана шу икки калом биландир. Исломнинг иккинчи шарти – адои салот, яъни намоз, учинчиси – закот, тўртинчиси – рўза, бешинчиси – ҳаж, яъни Байтулҳарамни зиёрат этмоқ билан боғлиқ талқинлар ҳам фикрнинг таъсир кучи катта экани, бетакрор бадиияти билан алоҳида ажралиб туради.

“Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун” ҳамда “Сабъаи сайёр” дostonлари асосий қаҳрамонлари тарихий илдизларига эга. Жумладан, буюк мутафаккир “Тарихи мулуки Ажам” асарида Хусрав Парвиз бинни Хурмуз тарихини алоҳида зикр этади. Асарда Фарҳод, Ширин, Бузург Уммид номлари ҳам тарихий шахслар сифатида тилга олинган. Хусравнинг оламда хусну латофат ва жамолу малоҳатда тенгсиз Ширин исмли маҳбубаси, Фарҳоддек рақиби, шунингдек, Бузург Уммиддек асрининг аълами даражасидаги вазири

бўлгани, Фарҳодни бегуноҳ қатл эттиргани ҳақидаги маълумотлар мазкур образларнинг тарихий шахслар эканидан далолат беради. Асарда тарихий ҳақиқат юксак бадий ҳақиқатга айлантирилган. “Тарихи мулуки Ажам”да ёзилишича, Хусрав Парвез ҳукмронлиги Муҳаммад алайҳиссаломнинг пайғамбар этиб юборилиши даврига тўғри келган. Пайғамбаримиз уни ислом динига даъват этиб нома юборган. Лекин у ғурурга кетиб, муборак номани йиртиб отган. Буюк шоир таърифича, бу орқали у ўз мулки ва давлатига қасд қилган. Расули акрам с.а.в. мўъжизасидан мулки заволга учраб, ўғли Шеруя подшоҳ бўлган. Бундан ҳазрат Навоий тарихий воқеалар ҳамда Шарқ халқлари ижодиётидаги уларга асосланган сайёр сюжетларни “Хамса” концепцияси асосида қайта ижод этиб, мукамал бадий асар даражасига кўтаргани аён бўлади.

“Фарҳод ва Ширин” йўналишида Алишер Навоийгача ёзилган Низомий Ганжавий, Хусрав Дехлавий ва Абдурахмон Жомийнинг ушбу мавзудаги дostonлари “Хусрав ва Ширин” деб номланган ҳамда бош қаҳрамон сифатида Хусрав танланган. Ҳазрат Навоий ҳамсачилик анъанаси негизда ўзига хос ижод мезонлари асосида оламшумул янгилик яратди, ҳамсанависликни юксак бир даражага кўтарди. Низомий-Ганжавий, Хусрав Дехлавий ва Абдурахмон Жомийдай буюк ижодкорлардан кейин ҳамсачиликни янги босқичга олиб чиқиш осон бўлмагани аён. Алишер Навоий буюк салафларини такрорлаш у ёқда турсин, уларга айрим эътирозларини ҳам билдиради. Жумладан, улар Хусрав образи талқинида *“Ки мулки андоғу ойини мундоқ, сипоҳи андоғу тамкини мундоқ”* тарзида мақтовни ҳаддан оширганини танқид қилади. Ана шу мавзудаги асарини “Фарҳод ва Ширин” деб атар экан, ўз ижод мезонидан келиб чиқиб, бош қаҳрамонликка Хусравни эмас, Фарҳодни танлайди.

Фарҳод – комил инсон тимсоли. У уч ёшга кирганда бошқа ўн ёшга кирган болалар даражасида бўлади. Муаллимга берадилар. Табиийёт, риёзиёт, илоҳиёт, ҳикмат, абжад илмларини пухта эгаллайди. Уч ойда равон савод чиқаради, бир йилнинг ичида Қуръони каримни ёд олади.

*Жаҳонда қолмади ул етмаган илм,
Билиб таҳқиқини касб этмаган илм, –*

дея таърифланади унинг илмдаги даражаси. Ана шундан кейин унинг қалбига ишқ оташи тушади. Бу орқали инсон камолоти учун илмнинг ўзигина кифоя қилмаслиги, ишқсиз комилликка эришиб бўлмаслиги гоёси бадий талқин этилган.

“Ҳамса”даги беш дostonнинг ҳам муқаддимаси ҳамд, муножот ва наът бобларидан таркиб топган ва улар муаллиф ижодий ниятидан келиб чиқиб дoston хусусиятига мос талқинлар билан бойитилган. Жумладан, “Лайли ва Мажнун” дostonининг ҳамд бобида Ҳақ таоло қудратини англашда ақлнинг нечоғлиқ ожиз экани ифодаланади:

*Эй сендин улус хужаста фаржом,
Оғозинга ақл топмай анжом.
Эй ақлга фоизи маоний,
Боқийсену борча халқ фоний.*

Бу орқали буюк шоир фақат ақлгагина таяниш эътиқод асосларига мувофиқ эмаслигини, ақл ва ишқ муносабатлари билан боғлиқ дoston концепциясини ўқувчи шуурига сингдира боради. Аллоҳ таолонинг хусни дилпазир (ёқимли), эл кўнглини унга асир қилганини таъкидлар экан, китобхон руҳиятини Қайснинг Мажнунга айланишига тайёрлайди. Ҳаз-

рат Навоий талқинига кўра, Ҳақ таоло ҳусни тажалли қилгани боис Лайли Унинг ишқига мазҳар бўлди. Лайлининг сифоти эса Мажнун қилмоқдир.

*Эй Мажнунунг хираддин озод,
Оҳи берибон хирадни барбод,
Эй ақл сенинг йўлунгда ғофил –
Ким, телба сенинг йўлунгда оқил.*

Ҳазрат Навоий ана шу тарзда асарнинг ҳамд бобини асосий сюжет билан мустаҳкам боғлайди. Асардаги ҳар бир сўз ва образ, ҳар бир байт ва боб муаллиф ижодий нияти ифодасига хизмат эттирилади.

“Сабъаи сайёр” достонида муаллиф концепцияси негизида нафс йўриғига юриш, унга қул бўлишнинг оқибати хорлик эканига доир Қуръони карим таълимотининг бадиий талқини туради. Достондаги ҳар бир детал, образ ва талқин ана шу концепцияни мантиқ ва бадиият қонуниятлари асосида далиллашга қаратилади. Овга муккасидан кетган, салтанат ишларига лоқайд, кўнглида дард моюси йўқ, ишқ оташидан маҳрум Баҳром образи орқали нафсга мутелик қораланади. Дунёга ҳирс қўйиш шахсни емириши, салтанатни инқирозга олиб келиши билан боғлиқ барча замонлар учун аҳамиятли хулоса образли ва таъсирли ифодаланади.

“Хамса”нинг сўнгги бешинчи достони “Садди Искандарий”ни ёзишга киришишдан аввал ҳазрат Навоий буюк жаҳонгир тарихини қунт билан ўрганган. Бундан буюк мутафаккирнинг “Тарихи анбиё ва ҳукамо”ни “Хамса”дан кейин ёзган бўлса ҳам, бу тарихий асар учун зарур бўлган материалларни анча аввал тўплай бошлагани аён бўлади. Ушбу асарда “Искандар Зулқарнайн Ёфаснинг тўртинчи ўғлидур”, деган хабар берилади. Искандар ўзигача ва ундан кейинги барча

ҳукмдорлардан афзал экани, ҳаким ва валий бўлгани, баъзилар уни пайғамбар деб ҳисоблагани айтилади. Тўрт юз ҳаким унинг хизматида бўлгани, Арасту унга вазиралик қилгани, яъжуж-маъжужларга қарши садд – девор қургани, Марв, Ҳирот, Самарқанд ва Исфаҳон шаҳарларини Искандар бунёд этгани таъкидланади. Буюк шоир бу материаллардан унумли фойдаланган бўлса ҳам, Искандар образини Куръони каримнинг “Каҳф” сурасидаги Зулқарнайн қиссаси асосига қуради. Барча тарихий-илмий ва бадий-тарихий асарларда Искандар Зулқарнайннинг инсоният учун энг аҳамиятли хизмати яъжуж-маъжужларга қарши девор қурдиргани экани таъкидланади. “Садди Искандарий” достонининг номланишидан асар сюжети ва композициясигача ана шу тарихий воқеа асос қилиб олинган. Алишер Навоий достони бу жиҳатдан буюк салафлари Низомий Ганжавий ва Хусрав Деҳлавий асарларидан фарқ қилади.

“Каҳф” сурасида, жумладан, куйидагича хабар берилади: “Сўнгра, у яна йўл олди. То (кетаётиб) икки тоғ орасига етиб келгач, (у тоғлар ортида) бирор гапни англай олмайдиган қавмни учратди. Улар: “Эй Зулқарнайн, шак-шубҳасиз, (шу тоғлар ортидаги) Яъжуж ва Маъжуж (қабилалари) Ер юзида бузғунчилик қилгучилардир. Бизлар сенга бир (миқдор) тўлов тўласак, биз билан уларнинг ўртасига бир сад чекиб (бир тўғон қуриб) берурмисан?” дедилар. У (Зулқарнайн) айтди: “Парвардигорим менга ато этган (салтанат) сизлар берадиган (мол-дунёдан) яхшироқдир. Бас, сизлар менга (мол-дунё билан эмас, балки) куч-қувват билан ёрдам беринглар, мен сизлар билан уларнинг ўртасига бир девор бино қилай. Сизлар менга темир парчаларини келтиринглар”. То темир парчалари иккала тоғ билан баробар бўлгач, (Зулқарнайн: “Босқонлар билан”) дам

уринглар”, деди. Бас, қачон у (темир-терсакларни қиздириб) ўт қилгач (эритгач), деди: “Менга эритилган мис ҳам келтиринглар, у (темир парчаларининг) устидан қуюрман. Энди улар у (тўсиқ) устига чиқишга ҳам, уни тешиб ўтишга қодир эмаслар”. “Бу Парвардигорим томонидан бўлган бир марҳаматдир”. Ана шу воқеанинг бадий тасвири Алишер Навоий достонининг асосини ташкил этади. Искандар Ғарб ерларини эгаллагач, Шимолга йўл олиши; Рум йўлида Рус ва Фаранг ҳудудларидан ўтиши; ҳаётдан умидини узган, тушқун бир қавмга дуч келиши; уларнинг Искандарга қўрқинчли қиёфадаги яъжуж-маъжужлар ҳужум қилиб мол-жонини талон қилаётгани ҳақида шикоят қилиши; Искандарнинг яъжуж-маъжужлар ўта олмайдиган мустаҳкам девор қурдириши. Достондаги бошқа барча тасвир ва талқинлар ана шу куръоний воқеа негизига қурилади. Бу эса Алишер Навоийнинг эътиқоди буюк адиб сифатидаги фаолияти билан нечоғлиқ уйғун эканини кўрсатади.

Достоннинг бешинчи бобида “Хамса” беш вақт намозга қиёсланади. Уни тўлиқ адо этмоқни бурчи деб билади. Маълум бўладики, “Хамса” туркий халқлар бадий-эстетик тафаккурининг юксак намунаси бўлиши баробарида ислом маърифати акс этган беназир ахлоқий-таълимий манба ҳамдир.

Навоийнинг 1485 йили ёзилган “Назму-л-жавоҳир” асари ҳам ислом маърифатининг назмий ифодаси сифатида катта аҳамиятга эга. Муборак ҳадислардан бирида Пайғамбаримиз с.а.в.: “Мен илмнинг шаҳриман, Али унинг дарвозасидир”, дегани ривоят қилинади. “Назму-л-жавоҳир” ана шундай юксак эътирофга сазовор улуғ саҳоба, Расулulloҳ (с.а.в.) амакиси Абу Толибнинг ўғли, пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг куёви ҳазрат Алининг 255 ҳикмати шарҳига бағишланган. Ҳикматлар рубоийи тарона (тўрт мисраси ҳам қофи-

яланган) жанрида бадий талқин этилган. Ҳазрат Навоий замондошлари, жумладан, Хондамир бу асарни юксак баҳолаган.

Ҳазрат Али ҳикматлари юксак бадиият билан шеърий талқин этилган бу асарга Абу Али Фазл ибн Ҳасан ибн Фазл Табрисий қаламига мансуб “Насру-л-лаъолий” асари манба бўлиб хизмат қилган. Ҳазрат Навоийнинг асар муқаддимасидаги: “Насру-л-лаолий”ни назм силкига тортилди, отин “Назму-л-жавоҳир” қўюлди”, деган сўзлари буни тасдиқлайди. Асар муқаддима, ҳикматларнинг арабча матни ва шеърий шарҳидан таркиб топган.

Ҳар икки асар манбаи саналган ҳазрат Али ҳикматларига Қуръони карим оятлари ва Пайғамбаримизнинг с.а.в. ҳадиси шарифлари асос бўлган. Жумладан, “Агар шукр қилсангиз, (неъматларимни) зиёда қилурман” мазмунидаги Қуръони карим ояти таъсирида айтилган “Бойликни зоҳир қилиш – шукр аломати” ҳикмати Алишер Навоий асарида қуйидагича бадий талқин этилади:

*Шукр айлади шиддатда ражо изҳори,
Ҳар меҳнат аро дафъи бало изҳори,
Мол истасанг эт шукру сано изҳори –
Ким, шукр демак қилур ғино изҳори.*

Ҳазрат Али ҳикматида маъно ихчам, лўнда ифодаланган. Навоий ҳикмат моҳиятини мазмунан теран, бадиият жиҳатидан гўзал, тиниқ ва таъсирли услубда талқин этган. Рубоийда шукрнинг нафақат моддий, шу билан бирга маънавий бойлик манбаи сифатидаги аҳамияти шиддатда ражо – оғир кунларда умид, меҳнат-машаққат кезларида балони қайтарувчи, мол истаганга ғино – бойлик боиси экани билан изоҳланган.

Асарда муборак ҳадислар таъсирида юзага келган ҳикматлар ва уларнинг назмий ифодаси ҳам етакчи ўринда туради. Масалан, “Назму-л-жавоҳир” даги “Сулмату-д-дини мавту-л-уламои” – “Олимларнинг ўлими динга тушган дарздир” мазмунидаги ҳикмат шарҳи берилган рубойининг деярли ҳар бир мисраси алоҳида ҳадис мазмунига мувофиқ келади:

*Илм ўлди шараф дин аро ҳар ойнға,
Бормоқ бўлур ўргангали ани Чинға,
Динда уламо мужиб эрур тазйинға,
Ўлмоқлик аларға рахна солди динға.*

Биринчи сатрда “Илм – дунёнинг иззати ва охи-ратнинг шарафидир”, иккинчи мисрада “Хитойга бо-риб бўлса-да, илм ўрган”, охириги икки сатрда “Аллоҳ таоло илмни шунчаки суғуриб олмайди, балки олим-ларнинг ўлими билан кўтаради. Ҳатто бирорта олим қолмайди ва одамлар ўзларига жоҳилларни йўлбош-чи қилиб олишади. Одамлар улардан савол сўрашади ва улар ўзлари билмаган ҳолларида фатво берадилар. Ўзлари ҳам адашадилар, одамларни ҳам адаштирадилар” мазмунидаги ҳадислар моҳияти юксак бадий талқин этилган. Натижада биргина ҳикмат замирида-ги маънони таъсирчан ифодалаш учун ҳазрат Навоий бир қанча ҳадислардан маҳорат билан фойдаланган.

“Назму-л-жавоҳир” инсон ҳаёти учун ўта муҳим панд-ўғитлардан иборат жавоҳирлар назмга тизил-ган ўзига хос асар. Ҳикматларнинг бадий ифодаси орқали иймон-эътиқод, одоб-ахлоқ, илм-маърифат, ҳақиқат ва адолат каби муҳим масалалар теран ёри-тилгани асарнинг қиммати баланд экани исботидир.

1487 йилда Алишер Навоий Астрободга ҳоким этиб тайинланади. Бу даврда Астробод обод музофот-

га айланади, қўшни давлатлар билан муносабатлар яхшиланади, савдо-сотиқ ишлари ривожланади. Бу даврда ҳам улуғ шоир ижод билан мунтазам шуғулланган, Ҳиротдаги ёр-дўстларига мактублар битган. Астрободдан Ҳусайн Бойқаронинг катта ўғли *Бадиуз-замонга* ёзган мактубини давлат бошқаруви ҳақидаги мукамал рисола, дейиш мумкин.

Астрободдан қайтгач, Ҳусайн Бойқаро Навоийга бир нечта юксак лавозимларни таклиф қилади. Рози бўлмагач, унга «Муқарраби ҳазрати султоний» («Султон ҳазратларининг энг яқин кишиси») деган расмий унвон берилади. Шу туфайли у гарчи расмий лавозимларда ишламаса-да, давлат бошқарувида фаол иштирок этган.

“Тарихи анбиё ва ҳукамо” (“Пайғамбарлар ва до-нишмандлар тарихи”) асари 1485–1489 йиллар орасида ёзиб тугалланган. Ҳазрат Навоий пайғамбарларни икки гуруҳга: расул ва набийларга хослайди. Пайғамбарлар ҳаёти ҳақидаги маълумотларни сулолалар тартибида баён этади ва Одам Ато (а.с.)дан бошлаб, 60 дан ортиқ пайғамбарлар ва улар авлоди биографияларини келтиради.

Асарда пайғамбарлар ҳаётидаги энг муҳим воқеалар мухтасар баён этилган. Ҳазрат Навоий тафсилотларга берилмайди. Ҳар бир пайғамбар қиссасига тўхталар экан, улар фаолиятининг бошқалардан фарқли жиҳатларига эътибор қаратади. Масалан, Шис алай-ҳиссаломга саҳифа нозил бўлгани, Каъба биносини илк бор у тош ва ганчдан иморат қилгани; биринчи бўлиб хурмо дарахтини эккан ва садақани жорий этган унинг ўғли Ануш экани, шу боис унинг замонида тинчлик ва фаровонликка эришилгани; Идрис алайҳиссаломга ўттиз саҳифа нозил бўлгани, туркийларнинг отаси Ёфаснинг мурсал пайғамбар экани, саккиз фарзанди бўлиб,

Искандар Зулқарнайн унинг авлодидан дунёга келгани; Худ алайҳиссалом Од, Солиҳ алайҳиссалом Самуд қавмларига юборилгани, бу икки қавмнинг фожиали қисмати ва ҳ.к..

Асарда Муҳаммад с.а.в.нинг пайғамбарлик фаолияти ёритилмаган. Асарнинг икки ўрнида пайғамбаримиз номи келтирилган. Биринчиси, Одам алайҳиссалом қиссасида, Тангри таолонинг олам ва одамни яратмоқдан муроди Муҳаммад алайҳиссалом экани зикр этилади. Иккинчиси, пайғамбарликнинг ғайри мурсал, мурсал, улулазм ва хотим каби даражалари ҳақида маълумот берилганда, Расулulloҳ с.а.в. номи хотим пайғамбар сифатида тилга олинади. Асарда ёзилишича, пайғамбарга ваҳий Жаброил алайҳиссалом орқали келса – мурсал; илҳом ёки туш билан элга раҳнамолик қилса – ғайри мурсал; самовий китоб нозил этилиб, шарияти бўлса – улулазм; ундан кейин пайғамбар келмаса – хотим ҳисобланади.

Асарнинг пайғамбарларга доир қисмининг асосий ўзига хослиги ҳар бир набий қиссасидан кейин назмий хулоса бериб борилганида кўринади. Бу хулоса ким бўлмасин, ҳатто пайғамбарлик даражасига етса-да, инсон ҳаётининг ўткинчилиги билан боғлиқ фалсафий фикрнинг юксак бадиият билан ифодалангани жиҳатидан характерланади. Жумладан, Иброҳим ва Исмоил алайҳиссаломлар воқеалари зикридан сўнг қуйидаги назмий хулоса берилган:

*Гар Иброҳиму Исмоил бўлсун –
Ки, Ҳақ амрин қабул этмак керактур.
Бу фоний дайрда чун қилди манзил,
Туруб бир неча кун кетмак керактур.*

Асарнинг иккинчи қисмида ҳақимлар зикри берилган. Жумладан, Луқмон, Фишоғурс, Жомосб, Букрот,

Буқротис, Суқрот, Афлотун, Аристотилис, Балинос, Жолинос, Батлимос, Содиқ, Бузуржмеҳр каби ҳақимлар ҳақида мухтасар маълумотлар келтирилган. Ҳар бир ҳақим зикридан кейин унинг ўзига хос ҳикмати шеърда берилади. Масалан, Буқрот ҳақим тўғрисида тўхталганда, ҳазрат Навоий мана бундай ёзади: “Оқил улдурким, бу қисқа умрни бир нимага сарф қилғайким, заруратроқдур, яъни охират маслаҳати ва Тенгри тало ризоси.

*Кишики қилди амал Тенгрининг ризоси била,
Ҳақ этти охиратин кому муддаоси била”.*

Ҳақимларнинг энг аҳамиятли ҳикматлари шеър шаклида ифодалангани асар бадиияти ва ифоданинг таъсир кучи юқори бўлишини таъминлаган. Асар буюк шоирнинг умр мазмуни, ҳаёт фалсафасига доир концептуал қарашлари акс этгани билан ҳам қимматлидир.

Ҳазрат Алишер Навоий 1495 йили «Насойиму-л-муҳаббат мин шамойими-л-футувват» («Футувват хушбўйликларини таратувчи муҳаббат шабадалари») асарини ёзди. Асарда тасаввуф таълимотининг асослари, унинг тараққиёт босқичлари тўғрисида қимматли маълумотлар берилган. Буюк мутафаккирнинг ёзишича, тасаввуф аҳли қатъий амал қилган қоидалар қуйидагилардир: 1) уларнинг энг аввалги ишлари тавба бўлган, яъни улар Ҳақ талонинг барча қайтариқларидан парҳез қилган; 2) луқма ҳиллияти, яъни луқманинг ҳалол бўлишига жидду жаҳд кўрсатган. Шу боис Хожа Абдуллоҳ Ансорий этикдўз, Шайх Муҳаммад Саккок – пичоқчи, Шайх Абу Ҳафз Ҳаддод – темирчи, Шайх Абу Бакр Хаббоз – новвой, ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд – кимхобга нақш солиш орқали тирикчилик қилган. 3) шариат риояти; 4) ҳилм; 5) ризо; 6) сабр; 7) сидқ;

8) риёзат. Биргина шариатга берилган таърифнинг ўзиёқ ҳазрат Навоийнинг мусулмонликда нечоғлик комил бўлгани исботидир. "...шариат риоятидурки, ул жодада истиқомат бўлғай ва улча мумкиндур ондин қадам тажовуз килмағой. Шайху-л-ислом қ.р.а. дебдурларки, ҳар нимадин бир миқдорни олсалар, бир миқдори қолур, шариатдин ўзгаки – бир миқдори ондин кам бўлса, ҳеч нима қолмас". Шайх Абдуллоҳ Ансорийнинг шариат ҳақидаги сўзлари ислом маърифатининг асл илдизига асосланилгани билан қимматлидир. Асар 770 авлиёуллоҳ ҳаётига оид ибратли воқеалар тизимли ёритилгани жиҳатидан алоҳида аҳамиятга эга.

1491–92 йилларда туркий тилда ёзилган ҳамма шеърларини йиға бошлаган ҳазрат Навоий 1498–99 йилларда "Ҳазойину-л-маоний" («Маънолар хазинаси») куллиётини тузади. "Чор девон" номи билан ҳам машҳур бу куллиёт инсон умрининг тўрт босқичига монанд тарзда қуйидагича номланган:

1. Ғаройбу-с-сиғар (Ёшлик қизиқликлари).
2. Навоиду-ш-шабоб (Йигитлик нодирликлари).
3. Бадойиғу-л-васат (Ўрта ёш гўзалликлари).
4. Фавойиду-л-кибар (Кекса ёш фойдалари).

"Ҳазойину-л-маоний"даги тўрт девоннинг ҳар бирига 650 тадан 2600 ғазал, жами 210 қитъа, 133 рубоий, 86 фард, 52 муаммо, 13 туюқ, 10 мухаммас, 10 чистон, 5 мусаддас, 4 таржеъбанд, 4 мустазод, 1 мусамман, 1 таркиббанд, 1 қасида, 1 маснавий, 1 соқийнома – 16 жанрга оид шеърлар киритилган.

"Ҳазойину-л-маоний" куллиётига кирган ҳар тўрт девондан ўрин олган ҳар бир ҳарфга битилган ғазаллар ва бошқа жанрдаги шеърлар ҳам аввало ҳамд, муножот ва наътлар билан бошланган. Шоирнинг аксар лирик шеърларида ақоид, тафсир ва ҳадис илмлари

МАОНИЙ АҲЛИНИНГ СОҲИБҚИРОНИ
мужассам экани уларнинг маърифий аҳамиятини
оширади. Биргина мисол:

*Ибодатингга янги ой бўлуб хам ўлди мусоллий,
Сипеҳр атласидин солибон ҳавоға мусалло.*

Ушбу байт “Наводиру-ш-шабоб” девонининг 2-ғазалидан олинган. Аввало, бу ғазал – муножот-ғазал. Байтда: “Янги чиққан ой Сенинг ибодатинг учун қаддини эгиб, намозхон бўлди, Фалак атласидан ҳавоға жойнамоз тўшагани (сабаби шунда)” тарзидаги фикр ифодаланган. Бу, етти қават осмон, ер ва улардаги жамиъ ашёлар Аллоҳ таолога тасбеҳ айтиши ҳақидаги Қуръони карим ояти (Исро сураси, 44-оят) мазмунининг назмдаги шарҳи, дейиш мумкин.

Ёки, қуйидаги қитъада ақоид илмидаги Аллоҳ таоло зотининг ҳақиқатини ақл билан англаш имконсиз эканига доир қоида ўз ифодасини топган:

*Ҳақ зотиға биравки, хирад бирла фикр этар,
Отин эл ичра оқилу фарзона айлабон.*

*Миқдорини тенгиз суйининг истар англамоқ,
Лекин ҳубоб жомини паймона айлабон.*

Алишер Навоий 1499–1500 йиллар давомида “Лисону-т-тайр” (“Қуш тили”) достонини, фикҳга доир “Сирожу-л-муслимин” назмий рисоласини ва қиёсий тилшуносликка доир “Муҳокамату-л-луғатайн” (“Икки тил муҳокамаси”) асарини яратди. Улардан “Сирожу-л-муслимин” бевосита шариат илмига доир асар эканлиги билан алоҳида ажралиб туради. Асар ҳақида монографиянинг кейинги бобларида муфассал тўхталинади.

“Вақфия” асари буюк мутафаккир биографиясига доир муҳим маълумотларни жамлагани жиҳатидан ҳам қимматлидир. Асар асосан насрда битилган бўлиб, матнда турли муносабат билан шеърий парчалар ҳам келтирилган. “Вақфия” ҳамд, наът ва Султон Хусайн Бойқаро васфи билан бошланган. Иккинчи қисм – “Маҳдудот” да ҳазрат Навоий ўз мулки ҳақида маълумот беради. Вақф қилинадиган мулкининг тўлиқ рўйхатини келтиради. Улардан тушган даромадни мадраса, хонақоҳ ва фуқарога сарф этиш тартибини белгилаб беради.

“Вақфия” да Хуросондаги сиёсий ҳокимиятнинг тузилиши, унинг таркибий қисмлари, давлат хизматчиларининг вазифалари ҳақида ҳам қимматли маълумотлар жамланган. Жамиятдаги турли табақа вакилларининг ҳақ ва ноҳақ ишларига муаллифнинг ҳаққоний муносабати ифодалангани жиҳатидан асар муҳим тарихий қимматга эга.

“Маҳбубу-л-қулуб” (“Қалблар севгани”) ҳазрат Навоийнинг сўнгги асарларидан бири бўлиб, 1500 йилда яратилган. Бу асар ахлоқий-дидактик адабиётнинг мукамал намунаси. “Маҳбуб ул-қулуб” бу жиҳатдан Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг”, Носир Хусравнинг “Саодатнома”, Шайх Саъдийнинг “Гулистон” ва “Бўстон”, Абдураҳмон Жомийнинг “Баҳористон” асарлари қаторидан муносиб ўрин эгаллайди. Асарда турли ижтимоий табақа ва гуруҳлар таснифи келтирилиб, улар фаолияти Қуръони карим, пайғамбар алайҳиссалом суннати ва миллий қадриятлар мезонида баҳоланган.

Асар композицияси, унда ёритилган масалалар моҳиятига кўра уч қисмдан таркиб топган:

“Аввалги қисм – халойиқ аҳволи ва афъоли ва ақволининг кайфияти” – халойиқнинг аҳволи ва феъл-атвори ҳамда сўзларининг кайфияти.

“Иккинчи қисм – ҳамида афъол ва замима ҳисол ҳосиятида” – яхши феъл ва ёмон ҳислатлар хусусияти.

“Учинчи қисм – мутафарриқа фавоид ва амсол сурати” – турли фойдалар ва шунга ўхшаш маълумотлар ҳақида.

“Маҳбубу-л-қулуб”нинг биринчи қисмида одил султонлар, исломпаноҳ беклар, номуносиб ноиблар, зolim ва жоҳил ва фосиқ подшоҳлар, вазирлар, ноқобил садрлар, фосиқ ва бадмаош баҳодирлик лофини урганлар, ясовул гуруҳи, ясоғлик ва қора черик, шоҳ улусининг ўзига муносиб бўлиши, шайхулислом, муфтийи фақиҳлар, мударрислар, назм гулистонининг хушнағма қушлари – шоирлар, котиблар, мактаб аҳли, имомлар, ҳофизлар, мутриб ва муғаннийлар, қиссасоз ва қиссахонлар, насиҳат аҳли ва воизлар, мунажжимлар, тижорат аҳли, шаҳарда олиб сотқувчилар, бозор косиблари, деҳқонлик, етимлар, ғарибу бенаволар, тиланчи ва гадойлар, қушчи ва сайёд, ҳаромнамак навкарлар, хотинлар, риёий шайхлар, харобат аҳли ва дарвешлар ҳақидаги муаллиф ахлоқий-дидактик қарашлари ёритилган. Айрим тоифаларнинг фазилатлари мақталса, баъзиларининг камчилик-нуқсонлари танқид қилинган.

Асарнинг иккинчи қисмини ўз ичида яна икки бўлимга ажратиш мумкин: 1) яхши феъллар; 2) ёмон ҳислатлар. Алишер Навоий асарнинг бу қисмида тавба, зуҳд, таваккул, қаноат, сабр, тавозуъ ва адаб, зикр, таважжух, ризо, ишқ каби тушунчалар моҳияти хусусида сўз юритади.

“Маҳбубу-л-қулуб”нинг учинчи қисмида саховат ва ҳиммат, карам ва футувват, мурувват, вафо, ҳилм, шабоб айёми, кексалик каби тушунчалар ҳақида фикр юритилган. Ахлоқий-таълимий характердаги 127 та танбеҳ берилган. Мазкур танбеҳларнинг ҳар бирида муайян яхши ёки ёмон хусусият ҳақида тўхталиниб, афоризм даражасида таъриф этилган.

Хусайн Бойқаро ўғли Муҳаммад Хусайн Мирзо исёнини бостириб, у билан сулҳ тузади ва 1500 йил 28 декабрда Астрободдан Ҳирот сари йўлга тушади. Ҳазрат Алишер Навоий бетоб бўлишига қарамай, ҳукмдорни кутиб олиш учун чиқади. 1501 йил 3 январь куни у ҳукмдор истиқболига яқинлашаётганда ўзини ёмон ҳис этади, ҳушидан кетиб, қайтиб ўзига келмайди ва вафот этади.

Ҳазрат Алишер Навоий форсий тилда ҳам юксак даражадаги бадий асарлар битди. Унинг бу тилдаги шеърлари 1490 йилларнинг ўрталарида, Эрон олими Юсуф Шерозий тахминича, 1495–1500 йиллар орасида муаллиф томонидан девон ҳолига келтирилган ва «Девони Фоний» номи билан машҳур. Мазкур девони 1963 йилда Техронда, 1965 йилда Тошкентда, 1993 йилда Душанбеда нашр этилган. Ҳамид Сулаймонов тавсифи бўйича, «Девони Фоний»да, «Дебоча»дан ташқари, 7 қасида, 554 ғазал, 1 мусаддас, 1 марсия, 72 қитъа, 73 рубоий, 16 таърих, 373 муаммо, 9 луғз бор. «Девони Фоний»даги ғазалларнинг аксарияти машҳур форс шоирлари шеърларига татаббулардан иборат. Жумладан, Жомийнинг 52, Ҳофиз Шерозийнинг 237, Хисрав Деҳлавийнинг 33, Саъдий Шерозийнинг 25, Мавлоно Котибийнинг 5, Шоҳий Сабзаворийнинг 5, Камол Ҳўжандийнинг 4 ғазалига татаббу боғланган. Ҳазрат Навоий форс тилида ёзган оригинал ғазалларига «Мухтара», «Ихтиро» деб сарлавҳа қўйган бўлиб, уларнинг сони 50 дан ортиқ.

Ҳазрат Навоий ўзининг форсий қасидаларидан алоҳида тўпламлар ҳам тузган бўлиб, уларнинг бири “Ситтаи зарурия” (“Олти зарурат”), иккинчиси “Фусули арбаъа” (“Тўрт фасл”) деб аталади. “Ситтаи зарурия” тўпламига 6 қасида киритилган. Ўша даврда шоирнинг шеърӣ маҳорати қасида ёзиш билан белгиланганини ҳисобга олсак, буюк шоирнинг қасиданавислик са-

лоҳияти ижодий эътирофи миқёсини кенгайтиргани аён бўлади. “Фусули арбаъа” тўпламига шоирнинг 4 қасидаси киритилган бўлиб, улардан “Баҳор” 57 байтдан, “Саратон” 71 байтдан, “Хазон” 33 байтдан, “Дай” 70 байтдан иборат. Уларда йилнинг 4 фасли – баҳор, ёз, куз ва қиш, бу фасллардан ҳар бирининг ўзига хос гўзаллиги завқ билан тасвирланган ва ҳар тўрт қасида замон подшоҳи – Султон Ҳусайн Бойқарони подшоҳ ва шахс, яхши дўст ва яхши инсон сифатида васф этишга бағишланган. Алишер Навоий ўзининг форсий тилдаги асарлари билан замондошларининг, биринчи навбатда, ҳазрат Абдураҳмон Жомийнинг юксак таҳсинига сазовор бўлган ва форс-тожик адабиёти, хусусан, шеърляти ривожига муносиб ҳисса қўша олган.

Буюк шахс ва давлат арбоби

Ғиёсиддин Ҳумомиддин ўғли Хондамир Алишер Навоийга бағишланган асарини бежиз “Макориму-л-ахлоқ” деб атамаган. “Иннамо буъисту лиутамима макорима-л-ахлоқ”, яъни “Мен яхши хулқларни мукамал даражага кўтариш учун юборилдим” мазмунидаги муборак ҳадисдан келиб чиқиб, муаррих буюк мутафаккирни ана шундай мукамал хулқнинг тимсоли, деб билади. Асарда “боб” ўрнига “мақсад” атамаси қўлланган ва муаллиф ўн мақсадда буюк мутафаккир сиймосини муфассал тасвирлаган:

1-мақсад. Ақл ва идрокнинг шараф ва даражаси ҳақида.

2-мақсад. Илмнинг фазилати ва олимларнинг мартабаси ҳақида.

3-мақсад. Шеър фазилати ва шоирларнинг улуғ даражалари ҳақида.

4-мақсад. Иншонинг фазилати, фазилатли сўз усталарининг мартабаси ҳақида.

5-мақсад. Охират захиралари тўплаш, дунё ва ундагилардан юз ўгириш баёнида.

6-мақсад. Шариат арконларига риоя этиш баёнида.

7-мақсад. Мехрибонлик ва марҳамат баёнида.

8-мақсад. Тавозуънинг фазилати ҳақида.

9-мақсад. Карам ва саховатнинг шарафи ҳақида.

10-мақсад. Латифалар ва мутойибалар.

“Илмнинг фазилати ва олимларнинг мартабаси ҳақида” деб номланган мақсаддан олинган юқоридаги иқтибосда “диний ва дунёвий давлат, моддий ва маънавий бахт” деган тавсиф келтирилган. Муаллиф бу орқали Мир Алишернинг ана шундай саодатга ноил бўлганига ишора қилади. Айниқса, асар матнида шу муносабат билан зикр қилинган олимнинг даражаси обиддан баланд экани ҳақидаги ҳадислар муаллиф кўзда тутган мақсадни тўлақонли очишга хизмат қилган: Улардан биринчиси: “Олимнинг обиддан афзаллиги ўн тўрт кечалик ойнинг юлдузлардан афзаллиги кабидир”. Иккинчи ҳадисда эса, пайғамбаримизнинг: “Олимнинг обиддан афзаллиги бамисоли сизларнинг даража жиҳатдан қуйиларингиздан (ҳадисда “адноларингиздан” тарзида келган) менинг афзаллигим кабидир”, деганлари зикр этилади.

Шундан кейин ҳазрат Алининг мана бу мазмундаги байтлари келтирилади.

Биз Жабборнинг қисматига,

Яъни бизга илм, душманларга мол берилганидан розимиз.

Чунки мол тезда фоний бўлғусидир.

Илм эса ҳамиша боқий қолажак.

“Ушбу сўз оқимидан ва айтилганлар мазмунидан қиёмдаги куёш каби равшан ва зоҳирдирки, – деб ёзади Хондамир. – Илм чўққиси ҳамма чўққилардан юк-

сақдир. Олимларни барча халқдан баланд мартаба ва даражага қўймоқ лозим ва вожибдир”. Муаллиф ҳазрат Навоийнинг олимлар ичида ҳам юксак мақомда эканига урғу беради.

Асарнинг бешинчи мақсади “Охират захираларини тўплаш, дунё ва ундагилардан юз ўгириш баёнида”, деб номланган. Бу мақсад аввалида “Дунё ва ундаги нарсалар беҳудадир” деб бошланувчи шеър келтирилади ва шунинг учун “тариқат йўлига қадам босувчи солиҳлар нафси амморани маҳкам жиловлаб олган”и хусусида хулоса қилинади. Таъкидлаш керакки, ҳазрат Навоийнинг лирик шеърларида ҳам учрайдиган бундай фикр-хулоса зинҳор таркидунёчилик тарғибини англатмайди. Бунда улуг мутафаккир дунёни эмас, унга бўлган муҳаббатни тарк этиш, яъни тарки дунё эмас, “тарки муҳаббати дунё” ҳақида сўз юритганини эътиборда тутмоқ керак. Таассуфки, айрим тадқиқотларда шу мазмундаги байтларни таркидунёчилик изҳори тарзида талқин этиш ҳоллари учраяпти.

Масаланинг яна бир эътибор қаратиш зарур бўлган жиҳати шундаки, дунё муҳаббатини тарк этиш, унга эгалик қилмаслик керак, деган маънони англатмайди. Бинобарин, мол-дунёдан мосуво ҳолда, ҳеч вақоси йўқ бўла туриб ҳам дунёга ҳирс қўйиш, дунё муҳаббатига мубтало бўлиш мумкин. Ёки аксинча, дунёдор бўлиб дунё муҳаббатидан устун турган зотлар бизнинг тарихимизда бисёр. Хондамирнинг ёзишича, шундайлардан бири, ҳатто энг афзали ҳазрат Алишер Навоийдир.

“Макориму-л-ахлоқ” муаллифининг таъкидлашича, “ул ҳидоят ва иқбол осмонининг кувёши”, яъни ҳазрат Навоий “ҳеч қачон ҳиммат этагига фоний дунё молига муҳаббат ғуборини, бу жаҳон ашёсига қизиқиш гардини юқтирмаган”. Алишер Навоийнинг ўз хусусий мулкини эл-юрт манфаати йўлига сарф этгани, жумладан,

60 дан ортиқ бино, 20 га яқин ҳовуз, 16 кўприк, 9 ҳаммом, 20 масжид ва бир қанча мадрасалар, хонақоҳлар барпо эттиргани ҳам фикримиз далилидир. “Макориму-л-ахлоқ” да бу иншоотлар номма-ном саналган.

Бундан ташқари, Хондамирнинг ёзишича “... ҳазрат соҳибқироннинг (яъни Ҳусайн Байқаронинг) девон кишилари баъзи бир зарур харажатлар учун халқ устига зўр маблағлар (оғир солиқлар) юкламоқчи бўлганларида халқнинг қийналмаслиги ва бу ҳол салтанат тартибларига бузуқлик солмаслиги учун у маблағларни ҳазрат Навоий ўз маблағидан тўлаб юборар эди”. Жумладан, 906 ҳижрийда Мозандарон вилояти ҳокими Муҳаммад Валибек зарур харажатлар учун халққа 100 минг динар солиқ маслаҳати билан Амир Навоийга мурожаат қилади. У киши “бу фурсатда халқ устига ўринсиз солиқ солишни ҳазрат Соҳибқирон давлатига муносиб кўрмайман”, деб шу заҳотиёқ мазкур маблағни ўз хусусий мулки ҳисобидан тўлаб юборди.

Мана, улуғ бобомизнинг ибрати. Бугун ҳам мулкдорлар кам эмас. Лекин улардан нечтасида шундай ҳиммат бор? Улардан қанчаси ҳазрат Навоий каби ўз тинчини эмас, халқ манфаатини ҳар нарсадан устун қўя олади?

Хондамирнинг ёзишича, “Ихлосия” мадрасаси қаршисидаги “Халосия” хонақоҳида ҳар куни (!) мингдан ортиқ заифалар ва мискинлар зиёфат қилиниб, лазиз таомлар билан тўйдирилган, ҳар йили муҳтожларга 2 мингга яқин пўстин, босма чакмон, кўйлак-иштон, тақия ва кафш улашилган. Машҳаддаги Дору-л-ҳуффозда ҳар куни фақат заиф ва етимларга овқат бериш учун ғалвурхона қурилган.

Бу фактлар “Макориму-л-ахлоқ” ҳазрат Навоийнинг оддий инсон, давлат арбоби, ижодкор ва шахс сифатидаги сийрати, фазилатлари ҳақида тўлақонли маълумот берадиган мўътабар манба экани далилидир. Бундан ташқари, бу асар ҳазрат Навоий ва Ҳусайн

Бойқаро муносабатларига янгича кўзқараш асосида баҳо бериш имконини беради. Кўп ҳолларда бу икки шахс муносабати улуғ шоир ва золим ҳукмдор зиддияти тарзида бир ёқлама талқин этиб келинди. Ваҳоланки, воқеликнинг бевосита шоҳиди бўлган Хондамирнинг ёзишича, “Султон Соҳибқирон (Ҳусайн Бойқаро) ул ҳазратнинг (Навоийнинг) кўнгил истагини ўз муборак кўнгли орзусидан юқори қўйган”.

“Макориму-л-ахлоқ”да тўлиқ матни келтирилган Султон Ҳусайн Бойқаронинг Навоийга ёзган мактубидаги мана бу сўзлар ҳам фикримизни тасдиқлайди: «Ҳамма вақт ва ҳамма аҳволда ул жанобнинг, яъни Навоийнинг шариф хотири розилигини ўзимизнинг муддао ва талабларимиздан устун билиб, бу жиҳатни мислсиз давлат далилларидан санадик”. Мактубнинг Ҳазрат Навоий хусусида “Салтанат рукни, мамлакат таянчи, дин ва давлат арбобининг зубдаси, мулк ва миллат соҳибларининг пешвоси, хайрли бинолар муассиси, покиза ишларга йўлланган хоқоний давлатнинг мададкори...” каби сифатлашу таърифлар билан бошлангани ҳам Султон Ҳусайн Бойқаронинг Навоийга муносабатини ойдинлаштиради.

Султон Абусаид Мирзо 1469 йили Қорабоғда ўлдирилгач, Ҳирот тахтига Ҳусайн Бойқаро ўтиради. Ўша кезлари Самарқандда бўлган Алишер Навоий Ҳиротга қайтиб келади. 873 ҳижрий шаввол ойининг 1-куни (1969 йил 14 апрелда) рамазон ҳайити муносабати билан уюштирилган қабул маросимида Ҳусайн Бойқарога “Ҳилолия” қасидасини тухфа этади. Қасидада Алишер Навоийнинг комил ҳукмдор ҳақидаги орзу-идеаллари бадий талқин этилган:

*Зотинг ичраким эрур ҳар яхшилиғнинг жомиги
Ҳаййу қодир зоҳир айлаб ўз камоли қудратин.*

*Ройинг ичраким келибдур ҳар ёруғлуғ манбаи,
Фарду воҳид боҳир айлаб ўз жамоли раҳматин.*

*Чун саховат илги очсанг, даҳр чекмас заррае
Зарфишонлиғда қуёш сарпанжасининг миннатин.*

Тарихий манбаларда Хусайн Бойқаронинг фази-латларию нуқсонлари ҳаққоний ёритилган. Ҳазрат Алишер Навоий шохнинг фазилатлари кўпроқ намоён бўлиши учун кўп саъй-ҳаракат қилган. Қасидадаги:

*Шоҳлар дарвешию дарвешлар шоҳики, Ҳақ
Шоҳ қилди сувратин, дарвеш қилди сийратин –*

сатрларида ифодаланганидек, аслида Хусайн Бойқаро табиатан эзгуликка мойил бўлган.

Хусайн Бойқаро ҳазрат Алишер Навоийни муҳр-дорлик лавозимига тайинлайди. Унинг ўткир ақли ва шахсий жасорати туфайли Хусайн Бойқаронинг рақиби Ёдгор Мирзо қўлга олинади. 1472 йилнинг февраль ойида ҳазрат Навоийнинг самарқандлик дўсти Шайхим Суҳайлий унинг ўрнига муҳрдорлик, Навоий эса бош вазир лавозимига тайинланади ва унга Амири кабир унвони берилади.

Профессор Шуҳрат Сирожиддиновнинг аниқла-шича, Алишер Навоий бош вазир – девон соҳиби си-фатида қуйидаги соҳа ва тармоқларга масъул бўлган:

1. Турли халқ йиғинлари ва умумхалқ тадбирлари.
2. Ташқи ишлар. Ўзга давлатлар вакиллари ва эл-чиларини расмий қабул қилиш ва кузатиш.
3. Фавқулудда ҳолатлар, исёнлар, чегара муаммолари.
4. Пораҳўрликка қарши кураш.
5. Талончилик ва босқинчиликка қарши кураш.
6. Суд-адлия ишлари.
7. Мамлакатнинг турли ҳудудларидан тушган ариза ва шикоятларни текшириш.

8. Амнистия (афв этиш).

9. Диний алоқалар.

Давлат арбоби сифатидаги фаолияти давомида ҳазрат Алишер Навоий бунёдкорлик ишларига алоҳида эътибор қаратади. Унинг бевосита ҳомийлиги ва ташаббуси билан кўплаб мадрасалар, хонақоҳлар, масжидлар, роботлар, кўприклар, ҳовузлар, ҳаммомлар ва бошқа халқ учун зарур иншоотлар қурилган.

“Макориму-л-ахлоқ”да маълумот берилишича, Алишер Навоий қурдирган **масжидлар**: Марғаний боғи ҳамда Инжил кўприги ёнидаги масжидлар, Талли Кутиён масжиди, Улуғ ота, Амир Ислоҳ Барлос кўчаларидаги, Мирзо Алоуддавла чорраҳасидаги, Кўшки Жаҳоннамой атрофидаги, Қаландарон, Тархониён, Миродил маҳаллаларидаги масжидлар, Пули Кортаҳ, Пулидарқаро, Исфизор, Куроти Туршиз, Астробод жомеъ масжидлари, Зиёратгоҳ маҳалласидаги ва Жомийдгоҳлари, Пуҳра қишлоғидаги, Фушанж қасабасидаги, Ғурдаги ҳамда Сарахс масжидлари бунёд этилган. Шу жумладан, XII асрда қурилиб, даврлар ўтиши билан вайронликка юз тутган Ҳирот жомеъ масжиди қайта қурилиб, пойдевори мустаҳкамланади, меҳроб айвони аввалгига қараганда олти-етти метрга юксалади, тоқу равоқлари ислимий ва хитойча нақшлар билан безатилади, баланд гумбазларининг шифти оқлик ва ёрқинлик касб этади, ёруғ ва покиза супалари зийнатланади, мрамрдан янги минбар қурилади. 906 ҳижрий сана жумодилаввал ойининг биринчисида (1500 йил 23 ноябрида) масжид биносининг очилиш маросими ўтказилади. Бундан ташқари, Алишер Навоий қурдирган мадрасалар, хонақоҳлар ва роботларда ҳам масжидлар бино этирилган.

Ҳазрат Навоий қурдирган **мадрасалар**: Ихлосия, Шифоия, Низомия, Хусравия. Улуғ амир ҳомийлигида

бунёд этилган **хонақоҳ**лар: Халосия, Жамоатхона, Фаноия, Ҳавзи моҳиён, Зиёратгоҳ, Дору-л-хуффо, Мавлоно Сиррий, Абдурахмон Жомий, Хожа Абдулвалид Аҳмад, Шайх Муҳйи, Амир Абдулвоҳид ибн Муслим, Хожа Юсуф Ҳамадоний, Шайх Фаридуддин Аттор қабрлари бошида қурилган хонақоҳлар.

Алишер Навоий қурдирган **робот**лар: Сарихиёбон, Тўғузработ, Ҳавзак, Дараи Зангий, Чихилдухтарон, Тариоб, Панждеҳ, Қутулмиш, Мурғоб, Марвчоқ, Пули Аҳмад Муштоқ, Ябғу, Зоҳид, Хожа Дука, Чаҳоршанба, Бобо Бўри, Дараи кўрқуш, Кандаги, Оқработ, Муздурон, Ёнбулоғ, Дашти Шорахт, Адраскан, Фармоншайх, Абдулвалид, Париён, Пули Ғуриён, Поёбак, Тирпул, Шутурхони тирпул, Саҳрои боғанд, Жом, Харгирд, Саъдобод, Ҳазира, Сангбаст, Машҳади муқаддаса, Тепаи Чавк, Дизбод, Келидар, Санглидар, Руниз, Исфаройин, Чинорон, Ишқ, Даҳани тахти Сулаймон, Охувон, Аломат, Пули Нигор, Пуҳра, Деҳлар роботлари.

Ҳовузлар: Ихтиёриддин қалъаси ва Шифоия мадрасаси олдидаги ҳовузлар, Шолбофон, Чихилгазий, Пир Қавом, Қаландарон маҳаллаларидаги ҳовузлар, Абдурахмон Жомий қабри ёнидаги ҳовуз, Шўрписта, Хожакалла, Париён, Чарха, Саҳрои боғанд, Шоҳони гармоб, Дизбод, Зиёратгоҳ, Андхуд, Роҳи Хоразм ҳовузлари. **Кўприк**лар: Сепулак, Тулки, Соқисламон, Чилдухтарон, Тарноб, Қаландарон, Қозбонон, Пойи хожа, Жузжонон, Нигор Наҳри араб, Чахчарон, Туруқ кўприклари, Хайробод кўприги ва тўғони. Бундан ташқари, Фушанж, Тир кўприклари қайта таъмирланган. **Ҳаммом**лар: Шифоия мадрасаси ёнидаги ҳаммом, Зиёратгоҳ, Дарайи зангий, Тувучи, Чилдухтарон, Тарноб, Панждеҳ, Файзобод, Саъдобод.

Алишер Навоийнинг саъй-ҳаракати билан Ҳиротда адабий муҳит гуллаб-яшнади. Бобур таъбири би-

лан айтганда, ким қайси касб билан шуғулланса, ўша касбни камолот даражасида эгаллаган. Ҳазрат Алишер Навоийнинг бевосита ҳомийлиги, қўллаб-қувватлаши билан Шайхим Суҳайлий, Хожа Осафий, Биноий каби ўнлаб шоирлар, Ҳасан Ноий, Хожа Абдуллоҳ Марворид, Қулмуҳуммад Удий, Шоҳқули Ғижжакий каби ўнлаб созандалар, Мирхонд, Хондамир каби тарихчилар, Султонали Машҳадий, Абдулжамил Котиб, Хожа Ҳофиз Муҳаммад, Султонали Коиний, Муҳаммад Хандон, Мавлоно Ҳижроний каби машҳур хаттотлар, Беҳзод каби мусаввирлар адабиёт ва санъат ривожига катта ҳисса қўшдилар.

Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоий ўртасидаги ижодий ҳамкорлик – устоз-шогирдлик Ҳирот адабий-маърифий юксалишининг асосий омилларидан эди. Алишер Навоийнинг Абдураҳмон Жомийга бағишланган «Тухфату-л-афкор» (1476) қасидаси ушбу жанрнинг юксак намунаси бўлиши баробарида икки улуғ мутафаккир дўстлигининг рамзи эканлиги жиҳатидан ҳам аҳамиятлидир. “Ҳамсат у-л-мутаҳаййирин” (1494) асари муқаддима, уч мақолат ва хотимадан таркиб топган. Муқаддимада Аллоҳ таолога ҳамд, Муҳаммад алайҳиссаломга наътдан кейин Абдураҳмон Жомийнинг таърифи келади. Ҳазрат Навоий уни “тариқат аҳлининг муқтадо ва имоми, шараф хайлининг мужтаҳид ва шайх ул-исломи” дея таърифлайди. Устозининг насл-насаби, болалиги, илм таҳсили ва ҳаёт йўли ҳақида мухтасар тўхталади. Биринчи мақолатда Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоий ўртасидаги мулоқотлар, ибратли воқеалар ҳикоя қилинади. Иккинчи мақолатда бу икки улуғ сиймонинг бир-бирига йўллаган мактублари ўрин олган. Улар икки буюк шахс ўртасидаги дўстлик, уларнинг дунёқараши, бадиий ижод сирларига доир қарашлари ҳақида маълумот

берувчи муҳим манба ҳисобланади. Учинчи мақолатда Абдурахмон Жомий адабий-илмий меросига Алишер Навоийнинг муносабати ўз ифодасини топган.

Умуман, ҳазрат Алишер Навоий буюк шахс ва бе-назир давлат арбоби сифатида Хуросон ва Мовароуннаҳрда ижтимоий-сиёсий, маданий-адабий ҳаёт юксалишига муносиб ҳисса қўшди. Улуғ ишларга раҳнамолик қилди. Ўз ҳаёти орқали комил инсон сийратини тўлиқ намоён этди.

БУЮК ШОИРНИНГ ИРФОНИЙ ВА АДАБИЙ- ЭСТЕТИК ОЛАМИ

Ҳаёт фалсафаси талқини

Шахс камолотида тарбиянинг ўрни беқиёс. Кўҳна Шарқда тарбияга ҳаёт-мамот масаласи сифатида қаралгани боиси шу. Модомики авлодлар камоли тарбия билан чамбарчас боғлиқ экан, жамият тараққиётини ундан айри тасаввур этиб бўлмаслиги аён. Мутафаккир аждодларимиз шунинг учун ҳам бу масалага алоҳида эътибор берган. Уларнинг жаҳон бадий тафаккури хазинасидан муносиб ўрин олган асарларида тарбиянинг шахс камолоти, эл равнақи, юрт истиқболида тутган ўрни юксак баҳоланган. Жумладан, ҳазрат Алишер Навоий асарларида барча замонлар учун долзарб саналган бу муаммо оҳорли поэтик образ ва тимсоллар воситасида бетакрор бадий талқин этилган. Мана, буюк шоир тарбиянинг аҳамиятини қандай васф этади:

*Қатраға чун тарбият этти садаф,
Эл бошиға чиққуча топти шараф.*

Халқимизда “Садафсиз дур бўлмас, тикансиз – гул”, деган нақл бор. Ушбу байтда қатранинг гавҳарга айланиши ва бошга қадалиш даражасига етиши садафнинг тарбияси сабабли экани бетакрор поэтик ифодасини топган. Садаф – устоз, қатра эса – шогирд тимсоли. Садафнинг тарбиятисиз қатра ҳеч қачон гавҳарга айланмайди. Яъни устоз таълимини олмаган шогирд камолга етмоғи маҳол. Фақат бунинг учун муайян муддат ўтмоғи зарур. Гавҳарни қўлига олган ёки бошига қадаган одам унинг кўзни шунчалик қувонтирадиган, қимматбаҳо ашёга айланмоғи учун қандай

жараёнларни бошдан кечиргани хусусида ўйлаб ҳам ўтирмайди. Ҳаётда ҳам шундай. Комил инсонни кўрганда ҳамма ҳавас қилади. Лекин у ана шу даражага қандай машаққатлар билан, қай бир фидойи устоз тарбияси эвазига эришгани ҳар доим ҳам мушоҳада этилавермайди. Буюк шоир бу образли тасвир орқали шахс тарбиясида устознинг хизмати беқиёс эканига урғу беради.

*Қуёшдин тарбият гар топса хоро,
Қилур ёқут ила лаъл ошкоро.*

Ёқут – турли рангда, лаъл эса, қизил тусда товладиган қимматбаҳо маъдан. Хўш, улар кўзни қувонтирадиган, одамларда эстетик завқ уйғотадиган бу рангларни қаердан олади? Ҳазрат Навоийнинг фикрича, бу – қуёшдан тарбият топгани самараси. Агар қуёшдан ранг олмаса эди, улар оддий тошлигича қолар, одамларнинг қизиқишига сабаб бўлолмас эди. Табиийки, бу ўринда ҳам улуғ мутафаккир ёқут ила лаъл ҳақида сўз юритар экан, байт замирига шахс камолоти хусусидаги теран фикрларини жойлаган. Яъни инсон камолотини белгиловчи асосий мезон – тарбия. Чинакам тарбиягина одамнинг имкониятларини оширади, жамиятга наф етказиш борасидаги салоҳиятини юксалтиради.

Буюк ижодкор тарбиянинг аҳамиятини ана шундай оҳорли талқин этиш баробарида ушбу фазилатларни мужассам этган бетакрор образлар яратди. Бу образлар, беш ярим асрдан ошяптики, авлодларга камолот сабоқларини бериб келади. Ҳазрат Алишер Навоий асарларида қуйланган, бугунги кун учун ҳам муҳим бўлган ана шундай фазилатлардан айримларига тўхталиб ўтиш зарурати сезилади.

Ватанпарварлик. Буюк ижодкор Ватанни севмоқ комилликнинг, иймоннинг муҳим шарти эканини таъкидлайди. Бу ҳақдаги машҳур ҳадис мазмунини гўзал бадиий талқин этар экан, авлодларга: “Ватан ҳубби иймон нишонидурур”, дея таълим беради. Шундай бўлгач, Ватанни ғанимлардан ҳимоя қилмоқ, зарур бўлса, бунинг учун курашмоқ ҳар бир фарзанд учун бурчдир. Бу ғоя “Садди Искандарий” достонида қуйидагича ифодаланган:

*Иёлу ватан узра то жони бор,
Киши ҳарб этар токи имкони бор.*

“Иёл” сўзига “Навоий асарлари луғати”да: “Хотин, бола-чақа; оила”, дея изоҳ берилган. Демак, улуғ бобокалонимиз фикрича, ватанпарварлик оиласининг осойишталиги, Ватанининг тинчлиги учун бор имкони ишга солиб, жони борича курашмоқдир. Барча замонлар учун долзарб бундай фикрлар улуғ ижодкор асарларида кўп учрайди. Мана, шундай фикрлардан яна бири:

*Ватан таркини бир нафас айлама,
Яна ранжи ғурбат ҳавас айлама.*

Ватандан айри тушмоқ – улкан фожиа. Ватанни тарк этмоқ ўзини машаққатлар гирдобига ташламоқ билан баробардир. Буни ҳазрат Навоий “ранжи ғурбатни ҳавас айлаш”, дея ифода этади. Тарих шоҳид, не-не тақдирлар гувоҳлик беради: инсон Ватандан йироқда ҳеч қачон бахтиёр бўла олмайди. “Ҳайрату-л-аброр”да шоир айни шу моҳиятни “*Ғурбат аро ҳоли ёмондин ёмон, Ҳарне йўқ андин ёмон, андин ёмон*”, дея талқин этгани бежиз эмас.

Ҳазрат Алишер Навоийнинг ушбу ўгити ҳам авлодлар учун алоҳида қимматга эга:

*Мусофир бўл, аммо ватан ичра бўл,
Тила хилвату анжуман ичра бўл.*

Бу фикрлар буюк шоир асарларида Ватанга муҳаббат туйғуси теран мазмун ва гўзал бадий шакл уйғунлигида, таъсирчан ифодаланганидан далолат беради.

Элпарварлик. Ўзи мансуб бўлган улуғ элга меҳр қўйиш, эл-улус бахтини ўз бахти, ғамини ўз ғами деб билиш шахс камолотининг муҳим шартларидандир. Комиллик тимсоли бўлган ҳазрат Навоий асарларида бу ғоя етакчи мавқеда туради. Биргина мисол:

*Эрур чун олам ичра жоҳ фоний, яхши от боқий,
Бас эл комин раво айла ўзунгни комрон кўргач.*

Яъни мансаб-мартабаю мол-дунё – вақтинчалик, яхши ном эса абадий. Шундай бўлгач, ўзингни комрон кўрган, яъни баланд мавқега эришган чоғингда ўзгалар ҳожатини раво айламоқни одат қил – мана, улуғ донишманд нима демоқчи! Аслида, ҳақиқий элпарварлик ҳам шуни тақозо этади. Лекин одамзод ҳаёти бир текисда кечмайди. Ҳазрат Навоий ҳар доим ана шундай бир хил фикрлаган, мудом бир хил туйғуни ҳис этган десак, тўғри бўлмас. Ҳаёт деганлари анчайин мураккаб, зиддиятларга бой. Улуғ мутафаккир гарчи ҳаммага баравар яхшилик қилишни орзу этган, имкон қадар бунга эришган бўлса-да, баъзан қилган яхшилиги эвазига ёмонлик ҳам кўрган. Табиийки, бундан изтироб чеккан, руҳан эзилган, қарама-қарши туйғулар гирдобидида қолган. Мана бу каби мисралар ушбу фикрни тасдиқлайди:

*Онча юзсизлик улустин кўрмишам, гар берса даст,
Истарамким, кўрмасам ҳаргиз бани одам юзин.*

Ҳатто бир шеърида улуғ шоир “Парим бўлса учиб кочсам, улусдин то қанотим бор”, дейишгача борган. Лекин ҳазрат Навоийнинг буюклиги шундаки, оний кайфиятдаги бундай кечинмаларни ирода кучи, матонат қуввати билан енга билган; ҳаёт синовларига ҳикмат назари билан қарай олган. Айтишга осон, бунга эришмоқ ўз-ўзидан бўлмагани аён. Буюк мутафаккир зиддиятли кечинмалар гирдобидан чиқиш учун ҳикматни наинки топган, теран мазмун ва бетакрор бадиият уйғунлигида шеърга ҳам айлантирган:

*Давр элида гар вафо йўқ, сен вафо қилғил, валеқ
Кимни хушҳол этсанг, андин тут ўзунгга юз малол.*

Вафо кўрмаганинг ҳолда вафо қилмоқ осонми? Сендан кўп яхшиликлар кўриб, хурсандчиликдан неча бор кўзларида ўт чақнаган одамдан юз малол келса, буни қандай қабул қилиш керак? Бу саволларга жавоб бермоқ анчайин мушкул экани рост. Ҳазрат Алишер Навоий неча бор ана шундай қийин вазиятларга тушгани ҳолда “Давр элида гар вафо йўқ, сен вафо қилғил”, деган тўхтама келган. Таъкидлаш керак, фақат буюк сиймоларгина бундай хулоса чиқариши мумкин. Фақат улуғларгина ҳеч бир эвазсиз яхшилик қилмоққа қодир. Юрак ёлқини билан битилган мана бу сўзлар ҳам улуғ мутафаккирларгагина тан:

*Улусқа ўт солур эрсанг мени бурун ўрта,
Нединки ўтни туташтурғоли керак хошок.*

Элпарварликнинг бундан ҳам юксакроқ даражаси бўлиши мумкинми? Улусга фидойиликнинг мезони

бўла оладиган бундай фикрга келиш учун элга муҳаббатнинг миқёси қанчалар баланд бўлиши керак ахир! Мана бу мисралар моҳиятан юқоридаги байтга ҳар жиҳатдан ҳамоҳанг:

*Юз жафо қилса манга, бир қатла фарёд айламон,
Элга қилса бир жафо, юз қатла фарёд айларам.*

Ўзи мансуб бўлган халққа меҳр қўймоқ қандай бўлишини ҳазрат Навоийдек улуғлардан ўрганиш керак. Элпарварлик бобида ҳам буюк бобокалонимиз авлодларга мудом сабоқ бериб келаётир.

Маърифат. Шахс камолоти ва маърифат тушунчалари шу даражада боғлиқки, уларнинг бирини иккинчисидан айри тасаввур этиб бўлмайди. Ҳазрат Навоийнинг “Лисону-т-тайр” достонида қушлар сафари тимсолида инсон камолотининг етти босқичи ҳақида сўз юритилади: талаб, ишқ, маърифат, истиғно, тавҳид, ҳайрат, фақру фано. Достоннинг махсус боби “Маърифат водийсининг васфи” деб номланган. Маърифат водийсини “дашти бепоён”га қиёслаган ҳазрат Навоий унда “ҳоллар мухталиф” (ихтилофли, бир-биридан кескин фарқ қилувчи – *қавс ичидаги барча изоҳлар бизники* – Н.А.) эканини таъкидлар экан, “Водиедур юз туман минг онда йўл” дея одамларнинг маърифий даражаси турлича бўлишига ишора қилади. Улуғ шоирнинг “жузв ила кулл” – бўлак ва бутун, тараққий ва таназзул ихтилофи ҳақидаги фикрлари ҳам буни тасдиқлайди.

Муаллиф фикрича, бу водийда “юз туман раҳрав”-ни (йўловчини) кўриш мумкин. Пашша ҳам, фил ҳам, Жибрил ҳам йўлда. Мусою Фиръавн, Маҳдийу Дажжол, Аҳмад ва Абу Жаҳл ҳам раҳрав. Шундай бўлгач, улуғ шоир таъбири билан айтганда: *“Мухталиф бўлмай не бўлсун мунда иш”*. Ушбу мулоҳазалари тасдиғи учун

ҳазрат Навоий Ҳаққа элтувчи йўллар сони халойиқнинг нуфуси билан баробар экани ҳақидаги ҳадисни келтиради. Бошқача айтганда, маърифати даражасига кўра, ҳар бир одам ўз йўлини тўғри деб билади. Улар ўртасидаги ихтилофнинг сабаби ҳам шунда. Танлаган йўллари эгри ёки тўғри, яқин ёхуд йироқ, кўпраги дурд (қуйқа), озроғи соф бўлса-да, аслида ҳаммасининг мақсади, тўғрироғи, даъвоси бир – ҳақиқат.

*Гар сулук атворида тағйир эди,
Мақсади лекин борининг бир эди.*

Достоннинг мазкур бобида ҳазрат Навоий бир ҳикоят келтиради. Унда ёзилишича, бир неча кўзи ожиз кимса маълум муддат мусофирлик сабабми, асир тушибми, Ҳиндистонда бўлади. Тақдир инояти билан ўз юртларига қайтиб келганида бир киши улардан сўрайди: “Филни кўрдиларингми?” Кўрлар тасдиқ ишорасини қилади. Бунга далил келтиринг, дейди. Табиийки, улар филни кўрмаган, у ҳақда сўраб ҳам олмаган эди. Кўрларнинг ҳар бири филнинг қайси аъзосини пайпаслаган бўлса, шунгагина асосланиб жавоб бера кетади. Оёқларини силагани фил бу – “сутун” деса, қорнини пайпаслагани “бесутун” дейди. Хартумини ушлаб кўргани филни аждаҳога, тишларига қўли теккани уни суякка менгзайди. Қуйруғини силагани илонга, бошига қўл ургани қиянинг тумшуғига, қулоғини ушлагани эса елпиғичга қиёслайди.

Гарчи кўрларнинг сўзи фил ҳақида эмас, унинг муайян аъзолари хусусида эканини билса-да, “пилбонлиғ шевасида устод” бўлган ҳақими комил уларнинг сўзини рад этмайди.

*Деди: “Ҳар бир улча воқиф эрдилар,
Пил ҳолидин нишоне бердилар”.*

Қиссадан ҳисса шуки, маърифатда комил бир мақомга эришмаган киши бамисоли ўша кўрларнинг ҳолига тушади. Ўзи “ушлагани”нигина ҳақ деб билиб, бошқалар билан ихтилофга боради, мунозара қилади.

Ҳаёт – инсонга чинакам маърифатга, камолотга эришмоқ учун берилган имкон. Ҳар ҳолда, мутафаккир аждодларимиз шундай деб ҳисоблаган. Камолга эришмай, “жаҳондин нотамом ўтмак”ни ҳазрат Навоий бамисоли ҳаммомга кириб нопок чиқишга менгзайди. Камолга эришмоқ эса юксак маънавий-маърифий тарбия самараси. Биз жаҳоннинг тарбия борасида ҳам беқиёс меросга эга санокли халқларидан биримиз. Бу соҳада “авлиёларнинг авлиёси, мутафаккирларнинг мутафаккири, шоирларнинг султони” ҳазрат Алишер Навоий мероси ҳаётбахш манба бўлиб хизмат қилмоқда.

Кексаларга ҳурмат ифодаси. Ҳазрат Алишер Навоий шеърлар девонини “Хазойину-л-маоний” (“Маънолар хазинаси”) деб атагани бежиз эмас. Улуғ мутафаккир асарлари чиндан ҳам сўз жавоҳирлари хазинасидир. Инсон ва унинг ҳаётига алоқадор ҳар қандай мавзу теран мазмун ва гўзал бадиий шакл уйғунлигида бетакрор талқин этилгани ҳам бу фикрни тасдиқлайди. Миллатимизда қадрият даражасига кўтарилган кексаларни эъзозлаш мавзуси буюк шоир ижодида қай тарзда тасвирланган? Бобокалонимизнинг бу борадаги ўгитлари бугунги кунда қандай аҳамият касб этади? Бу каби саволлар замондошларимизни қизиқтириши табиий.

Шеърят мулкининг султони “тезфаҳм ва баланд идрок, хилқати соф ва пок” дея таърифлаган она халқимиз улуғ ёшдагиларга эҳтиром кўрсатиш бобида, дарҳақиқат, ўзига хос анъаналарига эга. Бизда отаси ўтирган уйнинг томига чиқмаслик, ёшларнинг қарияларга аввал салом бериши – азалий урф. Юзма-юз кел-

ганда кексаларга йўл бериш, қўлида оғир юки бўлса, ёрдамга шошилиш – тарбия белгиси. Эгаллаган мансабидан, бойлигидан қатъи назар, ёшларнинг улуғлар олдида ўзини камтарин тутиши, тўй-маъракаю издиҳомларда уларни тўрға ўтқазishi – миллий удум, гўзал одоб нишонаси. “Фавойиду-л-кибор” девонида “Қарилиғ истар эсанг, қариларни хурмат тут”, – деб ёзар экан, ҳазрат Алишер Навоий халқимиз тийнатидаги ана шу фазилатни улуғлайди. Уни асраб-авайлаш зарурлигини уқтиради. Яна бир шеърида шоир мана бундай ёзади:

Лутф айла қариларға десангким узун яшай.

Узоқ умр кўрмоқ учун ҳаётнинг машаққату заҳматларга тўла йўлларини сабру матонат билан босиб ўтган кексаларга лутф кўрсатиш, уларнинг дуоларини олиш зарур. Дуо олган одам Яратганнинг паноҳида бўлади. Турли бало-қазо, офат-туҳмат, ёмонликлар унга йўламайди. Юқоридаги мисрада халқимизга хос ана шу дунёқарашнинг бадий талқинини кузатиш мумкин.

Машҳур “Хамса”нинг иккинчи достони “Фарҳод ва Ширин”да оз сўз замирига мана бу тарзда кўп маъно юкланган:

*Кичикларга кичикдур умр асоси,
Улуғларға улуғроқдур қиёси.*

Яъни инсон ҳаётининг моҳиятини, одамзод умрининг асосини ёшлардан кўра тажрибали инсонлар – улуғлар кўпроқ англайди. Уларга қулоқ тутмоқ, улардан ўрганмоқ, маслаҳатларини олмоқ ёшлар учун шу боисдан ҳам сув ва ҳаводек зарур, фойдали.

Буюк мутафаккирнинг “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад” асаридаги мана бу сўзларига қулоқ тутайлик: “Ота болани шунинг учун тарбия қиладики, токи у

катта бўлганида ғамхўрлик қилсин”. Улуғ ёшга етган ота-онага эҳтиром кўрсатиш одамийликнинг асосий шартларидан. Бу туйғу, бу фазилат ўзбекнинг боласига она сути, оиладаги тарбия, маънавий муҳит орқали болалиқдан сингдирилади.

Агар инсон учун энг азиз саналган сиймолар – ота-она кексайган бўлса-чи? Уларга қай даражада эҳтиром кўрсатмоқ керак? Ҳазрат Навоий фикрича, ота учун бошни фидо, она учун жонни садқа қилмоқ – бурч. Кимки бу бурчни шараф билан адо этиб, ҳар иккисининг ризосини топса, икки дунё саодатига эришади. Зеро, ота-онанинг бири бамисоли ой бўлиб тунни нурафшон қилса, иккинчиси қуёш мисоли кунни ёруғ айлайди.

Бугина эмас. Ҳазрат Навоий “Арбаъин” асарида “Жаннат оналарнинг оёғи остидадир” мазмунли ҳадисни бетакрор назмий талқин этганки, ўқиганларнинг вужудига титроқ югуради. Онанинг нечоғлик улуғ сиймо эканини яна бир бор юракдан ҳис этади.

“Садди Искандарий” да улуғ шоир дунёнинг катта қисмини эгаллаган Искандарнинг онасига муносиб даражада хизмат қила олмаганидан ўқинчини тасвирлайди. Бу орқали она ризоси дунёнинг барча неъматларидан улуғ эканини таъкидлайди. Буюк шоирнинг ёши улуғларни қадрлаш, уларни ҳурмат қилиш ҳақидаги нодир фикрлари бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини заррача бўлсин йўқотган эмас.

Тинчлик ва офият талқини. Одамзоднинг табииати қизиқ. Бутун онгу шуурини эгаллаб олган лоқайдлигу бепарволик уни мудом таъқиб этади. Ақлу тафаккурини аксар ҳолларда кеч ишлатади. Бой берилган имконият, исроф қилинган вақт олдида кўпинча ожиз қолади. Акс ҳолда бугун дунёнинг турли бурчакларида кечаётган нотинчлигу одамқушлик рўй бермас эди.

Терроризм балосидан ҳеч ким жабр чекмас, экстремизм вабо сингари қутқу сололмаган бўлар эди...

Тинчлик ва осойишталик шундай бир неъматки, одамзод унинг қадрини кўпинча бой берилгандагина англайди. Ҳолбуки, уни ўз вақтида қадрламоқ керак. Улуғ мутафаккир ҳазрат Алишер Навоий бундан қарийб олти юз йил нарида туриб, кўнгилларни ана шу ҳақиқат нури билан ёритиб турибди:

*Уйки, адно тебранур сокинга хотир жамъ эмас,
Не ажаб, гар амн йўқтур гунбади гардон аро.*

Байтдаги “адно” – “озгина”, “сокин” – “яшовчи” маъносида келган. Иккинчи мисрадаги “амн” – “тинчлик”, “гунбади гардон” – “айланиб турувчи фалак” демақдир. Модомики уй озгина тебранар экан, унда яшаётган одам хотиржам бўла олмайди. Шундай экан, мудом айланиб турувчи фалак ичра осойишталик йўқлиги асло ажабланарли эмас, дейди буюк адиб. Тинчликка, хотиржамликка эришмоқ осон эмаслиги ифодаланган ушбу байтда.

“Бадойиъу-л-васат” девонидаги мана бу байтда юқоридаги фикрнинг мантиқий давомини кузатиш мумкин. Жаҳон осойишига эришмоқ осон эмаслиги аён. Бироқ ҳаммаси ниятга яраша бўлади. Агар инсон ўзини ўзи мушкулотга дучор қилмаса, осойишга осонроқ ҳам эришмоқ мумкин:

*Жаҳон осойишин оллингда мушкул қилмаким, бордур
Тутай мушкул десанг – мушкул ва гар осон десанг – осон.*

Ҳазрат Алишер Навоий ўғитлари инсониятни бахту саодатга элтувчи йўлчи юлдуз. Дарҳақиқат, осонлик ҳам, мушкулот ҳам инсоннинг ўзига: хулқи-га, ниятига, амалига боғлиқ. Бу ўғитга амал қилган

одам ҳеч қачон осонни мушкулга айлантирмайди. Аксинча, мушкулни осон қилиш йўлини тутади.

“Умрни ғанимат бил, сихҳат ва амниятқа шукр қил”. Буюк адибнинг “Маҳбубу-л-қулуб” асаридан олинган бу сўзлари нечоғлик ҳаётгий ва кўнгилга яқин-а! Яъни ҳаётингнинг ҳар бир дақиқасини огоҳлик билан ўтказ, нима учун яратилганигни, зиммангда қандай масъулият борлигини ёдингдан чиқарма, демоқчи шоир. “Сихҳат ва амниятқа шукр қил!” Қадим тарихга ва беқиёс маданиятга эга халқимиз дуо қилар экан, Яратгандан икки неъматни сўрайди: соғлик ва тинчлик. Ана шу неъматлар учун шукрона билдириш ҳам миллатимизнинг асл табиатига хос. Улуғ мутафаккир асарлари ана шу асл моҳиятни ифодалагани жиҳатидан ҳам ҳеч бир замонда эскирмайди. Авлодлар қалбини маърифат зиёси билан мудом ёритиб келаётгани сабаби шунда.

Буюк мутафаккир “Тарихи анбиё ва ҳукамо” аса-рида Луқмони ҳаким тилидан мана бу эътирофни ёзади: “...борча юкни торттим, бурчдин оғирроқ юк кўрмадим ва борча лаззатни тоттим, офиятдин чучукрок шарбат тотмадим”. Яъни инсон зиммасидаги бурчни унутишга ҳаққи йўқ. Дунёдаги энг тотли неъмат эса, тинчлик ва осойишталик. Бу неъматга эришганлар чин маънода бахтиёрдирлар.

Алишер Навоий ижодини ўрганган канадалик олим Гарри Дик мана бундай ёзади: “Биз миллатимизни тарбиялаш учун чин санъаткорларга муҳтожмиз... Ҳақиқий тараққиёт ташқарида эмас, инсоннинг юрагида содир бўлиши керак. Биз Навоийдек шоирларнинг ўз тилимизда кўпроқ сўзлашлари ва кишиларнинг улардан кўп нарсаларни ўрганишларига муҳтожмиз”. Бу эътироф замирида чуқур маъно бор. Буюк бобокалонимизнинг тинчлик ва осойишталикка даъват ўлароқ битилган ҳикматлари ҳам буни

тасдиқлайди. Улар худди бугунги кун учун ёзилгандек. Инсоният чин маънода саодатга эришмоқ учун ана шу ҳикматлар мағзини чақмоғи, уларга амал қилмоғи зарур.

Огоҳлик фалсафаси. Вақт – шиддаткор. Ўтаётган ҳар лаҳза эса умрнинг муайян бўлаги. Шу боис тафаккур юритувчи одам умрнинг ҳар онини ғанимат билади, уни яралмишларнинг афзали деган номга муносиб ўтказишга интилади. “Вақтинг кетди – нақдинг кетди” дейди доно халқимиз. Бундаги “нақд” моддий бойлик маъносини ҳам ифодалар эҳтимол. Аслида эса, ундан кўра кенгроқ – умр мазмунини англатади, бизнингча. Йўқотилган мол-дунёнинг ўрни қопланиши мумкин. Бироқ бой берилган вақтни зинҳор ортга қайтариб бўлмайди. Шу боис мутафаккир аждодларимиз умрнинг ҳар лаҳзасини огоҳлик билан ўтказганлар. Ушбу мавзуда дурдона асарлар ёзиб қолдирганлар. Миллий маънавиятимиз қуёши – ҳазрат Алишер Навоийнинг бу борадаги ҳикматлари, айниқса, қимматлидир.

“Ҳайрату-л-аброр” достонининг ўн саккизинчи мақолатида “ҳар нафаским ҳаёт гулшанидин насим дурур, қадрин билмак” зарурлиги бетакрор поэтик ифодасини топган. Мана, улуғ бобокалонимиз қандай насиҳат қилганлар:

*Ҳар нафасинг жавҳаре эрур нафис –
Ким, санга ул бир нафас эрур анис.*

Жавҳар – бу ўринда “бебаҳо” маъносида. “Бурҳони қотеъ” луғатида бу сўзнинг “вужуди мутлақ”ни ҳам англатиши айтилади. Шунинг ўзиёқ нафаснинг жавҳарга ташбеҳ этилишида қанчалик фасоҳат ва балоғат борлигидан далолат беради. Анис – “дўст” демоқдир. Демак, нафас – инсоннинг яқин дўсти. Уни қадрламоқ эса бурчдир. Чунки, улуғ бобокалонимиз айтганидек, ҳар бир нафасда икки неъмат бор:

*Кирмаги бир неъмат эрур муғтанам,
Уйлаки кирмаклиги чиқмоғи ҳам.*

*Бири эрур қути ҳаётинг сенинг,
Яна бири қуввати зотинг сенинг.*

Миллати, ирқи, жамиятда эгаллаган мавқеидан қатъи назар, Одам болаларининг ҳоли олинаётган биргина нафас билан боғлиқ. Жисмонан қанчалик чиниққан-чиниқмаган, йиққан мол-дунёси нечоғлик кўп ё камлигига қарамай, одамзоднинг мавжудлигини ана шу биргина нафас белгилайди. Шу боис нафаснинг вужудга кириши – ғанимат билиш зарур бўлган улуғ неъмат бўлса, худди шу нафаснинг қайтиб чиқмоғи ҳам аҳамияти жиҳатидан ундан кам эмас. Улуғ Навоий таъбири билан айтганда, бири – қути ҳаёт, яна бири эса – қуввати зот.

*Бу ики неъматки намудордур,
Ҳар бирига шукр ери бордур.*

Демак, ҳар бир нафасимизда икки неъмат бор: ўша нафаснинг олиниши ва қайтиб чиқиши. Улардан бирортасидаги хатолик инсон ҳаётининг интиҳо топишига сабаб бўлиши мумкин. Шу боис ҳар бир нафас учун икки бора шукр вожибдир.

Маълумки, шукр шу лафзни такрорлашдангина иборат эмас. Неъматнинг аҳамиятини англаш – шукр. Уни қадрлаш – шукр. Ҳақини адо қилиш – шукр. Нафаснинг шукри уни ғанимат билиш, беҳуда ўтказмаслик билан адо этилади. Бунинг муҳим шарти эса ҳар бир нафасдан огоҳликдир. Ҳазрат Навоийнинг мана бу ўғитлари шу ҳақда:

*Жон била сен то нафас имкони бор,
Қадрини билгилки, нафасча не бор.*

*Ҳар нафасинг ҳолидин огоҳ бўл,
Балки анга ҳуш ила ҳамроҳ бўл.*

*Боштин аёғиғача қил сарфи Ҳақ,
Тенгри санга ёр, ўқусанг бу сабақ.*

Масаланинг бир жиҳатига алоҳида эътибор қаратиш зарурати бор. Ҳазрат Навоий бу фикрларни назарий қарашлари сифатида баён этибгина қолмай, ҳаётда ҳам шунга тўлиқ амал қилганлар. “Ҳар нафасинг ҳолидин огоҳ бўл, Балки анга ҳуш ила ҳамроҳ бўл” деганларида ўзлари мансуб хожагон-нақшбандия тариқатидаги “Ҳуш дар дам” рашҳаси моҳияти бадиий талқин этилгани бунга далилдир. Маълумки, унга кўра, ичкаридан чиқаётган ҳар бир нафас огоҳлик ва ҳузур юзасидан бўлиши, ғафлат унга ҳеч йўл топмаслиги керак. Бу – ҳазрат Навоийдек огоҳ зотларнинг ҳаёт тарзи. Бироқ бундай саодатга ноил бўлиш ҳаммага бирдай насиб этмаслиги ҳам аён ҳақиқатдир.

Олимлар “инсон” ва “нисйон” (“унутиш”) сўзларининг ўзаро алоқадор эканини айтадилар. Дарҳақиқат, Одам болаларининг табиати унуттишга мойил. Инсон ботиндан кўра зоҳирга кўпроқ эътибор беради. Ўз моҳияти ҳақида тафаккур қилиш борасида ундан ҳам кўра ялқовроғи йўқ. Нима учун яратилгани, зиммасида қандай масъулияти борлиги хусусида кўп ҳам ўйлайвермайди. Ҳуш, у ҳар нафаси ҳолидан ғафлатда қолса нима бўлади? Ҳазрат Навоий ижодининг хос хусусиятларидан бири шундаки, ул зотнинг асарларида мавзу муфассал тадқиқ қилинади, нуктадонлик билан таҳқиқ этилади. Бунда теран мазмун ва гўзал бадиият ҳайратланарли даражада уйғунлашади:

*Ғафлат агар бўлса бу ишдин даме –
Ким, йўқ анингдек кишига мотаме.*

Дунёда нима ёмон – ғофиллик ёмон. Бундан ҳам ёмони, инсоннинг огоҳликдан кўра ғафлатга мойилроқ эканидир. Ўзининг ғафлатда қолганини англаш ҳам саодатдир. Ғофил бўлсаю ғафлатда эканини ҳам ҳис эт-маса, бадбахтлик бундан ортиқ бўлмас. Улуғ бобокало-нимиз ана шу ҳолни тасвирлар экан, кишига ундан ҳам оғир мотам йўқлиги ҳақидаги хулосага келади.

*Ўзни қилиб ғофилу ошуфтаҳол,
Ҳар негаким, айлагасен иштиғол.*

*Гарчи анга манфаати бўлмасун,
Жаҳд этким, маъсияти бўлмасун.*

Ғофил тирикчилик илинжида ўзини ҳар томон-га урар экан, охирини ўйламайди. Фикр юритиш унга бегона. Табиийки, ғафлат комидаги кимса гуноҳ-са-вобни фарқламайди. Шу боис у Яратган олдидаги масъулиятини унутгани каби, яралмишлар ҳақиға ҳам бемалол хиёнат қилавериши мумкин. Қай бир юмуш билан машғул бўлмасин, ундан элга заррача ҳам фойда келмаслиги тайин. Ҳазрат Навоий ана шундай ғафлат аҳлини ҳушёрликка чорлаяпти. Ғофил ҳар негаки иштиғол айлар экан, жамиятга, халққа манфаат етказ-магани майли, ҳеч бўлмаса маъсиятдан узоқ бўлсин, дейди улуғ мутафаккир.

*Яхшилик ар айламасанг иш чоғи,
Айламагил бори ёмонлиқ доғи.*

Аввало, элга яхшилик қил. Агар бу қўлингдан кел-маса, ҳеч бўлмаса, ёмонлик қилишдан сақлангинки, бу ҳам бир яхшиликдир. Мана, донишманд бобокалони-миз ўгити. Бу насиҳатларга амал қилиш инсонни қу-сурлардан поклайди. Унинг иллатлардан парҳез қили-

шига, эзгуликни ҳаётӣ аъмол билиб яшашига сабаб бўлади. Ҳар бир нафас ҳолидан огоҳ бўлиш малакасини тарбиялайди.

Ҳазрат Навоӣ таъбирича, вақтни чин маънода кадрлаши учун инсон ўтмишу келажак ҳақидаги хом-хаёллардан узоқ бўлиши керак. Беҳуда орзу-ҳавасларга берилавермаслиги лозим. “Ўтган рўзгор адамдур. Келмагандин сўз айтқон аҳли надамдур ва ҳол муғтанамдур”, дейишлари сабаби шунда. Яъни ўтган воқелик энди йўқ. Ундан фақат ибрат олиш мумкин, холос. Ҳали келиб улгурмаган ҳодиса ҳақида сўзлаш эса кишининг надоматда қолишига сабаб бўлади. Айни яшалаётган он эса ғаниматдир:

*Мозию мустақбал аҳволин такаллум айла кам,
Неучунким, дам бу дамдур, дам бу дамдур, дам бу дам.*

Ўзи яшаётган ҳар бир лаҳзани кадрлаш, уни маънавий камолотга эришмоқ учун берилган имкон деб билиш одамзод умрига зийнат бағишлайди. Уни комилликка чорлайди. Ана шундай кишилари кўп бўлган жамият, шубҳасиз, равнақ топади. Зеро, ҳазрат Навоӣ асарлари инсонни комил, жамиятни мукамал кўриш орзуси бетакрор бадиий талқин этилгани билан ҳам барча замонлар учун бирдай аҳамиятлидир.

Ишқ талқини. “Ҳамса”да, шу жумладан, “Фарҳод ва Ширин” достонида Алишер Навоӣнинг ишқ концепцияси ўз ифодасини топган. Улуғ шоир “Маҳбубу-л-қулуб” асарида ишқни уч даражага – авом ишқи, хавосс ишқи ва сиддиқлар ишқига бўлиб, бу тушунчанинг асл моҳиятини ёритади. Хавосс ишқини баён қилганда Амир Хусрав Деҳлавӣ, Шайх Ироқӣ, Хожа Ҳофиз Шерозӣ, Абдурахмон Жомӣ каби улуғлар номларини санаб, уларни “ишқ аҳлининг покбозлари ва шавқу ниёз аҳлининг назмтироз ва афсонапардоз-

лари”, деб атайди. Абдурахмон Жомий номини тилга олиб, “Яна ул ҳазрат жоми муҳаббатидин дурдкашлар ва иршоди сулукидин фонийвашларким, дарду ишқ таври адосида гуфторлари турк улусида ҳароратомез ва сорт хайлида офатангиздур”, дея ўзини ҳам шу сафга қўшади. “Фарҳод ва Ширин” достони қаҳрамони Фарҳод ҳам – хавосс ишқининг вакили. Алишер Навоий Суқрот тилидан Фарҳодга насиҳат қилиб, киши Искандар мулкига эга бўлиб, бутун жаҳонни эгалласа ҳам, Нуҳ умрича, яъни минг йил яшаса ҳам, эртами-кечми бу дунёни тарк этмоғи тайин эканини таъкидлар экан, мавжудликнинг асосий шартини мана бу тарзда ифодалайди:

*Чу маҳбуби ҳақиқий Улдурур, Ул,
Анинг васли сори қатъ айламак йўл!*

Яъни ҳақиқий маҳбуб – Ҳақ таоло, асл мақсад – Унинг висоли. Бундан асарда айнан хавосс ишқи таъсирлангани ойдинлашади.

Тасаввуф таълимотининг асл моҳияти комил инсон тарбиясига қаратилгани аён. Шу боис тасаввуф адабиётининг бош мавзуи инсон камолоти экани асло таажжуб уйғотмайди. Шарқ маърифати, шу жумладан, ўзбек тасаввуф адабиётининг йирик намояндалари фикрича, инсон камолотини ишқдан айри тасаввур этиб бўлмайди. Биргина мисол. Улуғ мутасаввиф шоир Алишер Навоий (1441–1501) «Фарҳод ва Ширин» достонида Фарҳодни бундай таърифлайди:

*Жаҳонда қолмади ул етмаган илм,
Билиб таҳқиқини касб этмаган илм.*

Яъни, дунёда Фарҳод эгалламаган биронта ҳам илм қолмади. У барча илмларни бутун моҳияти билан касб этди.

Агар инсон камолоти учун илмнинг ўзигина кифоя қилганда эди, эҳтимол, дoston шу таъриф билан яқунланган бўларди. Лекин дoston эндигина бошлан-япти. Навоий Фарҳодни шундан кейин ишқ изтиробларига дуч қилади. Демак, Навоийнинг фикрича, ҳатто барча илмларни бутун моҳияти билан эгалласа ҳам, ишқдан мосиво бўлса, инсон чинакам камолотга эриша олмайди.

Ишқ қачон пайдо бўлган? У инсон вужудига оид ҳодисами ёки руҳиятига? Бу масала ҳам тасаввуф адабиётида ўзига хос талқинга эга. «Фарҳод ва Ширин» дostonида шоҳ Хусрав ва асир Фарҳод ўртасида ишқ мавзуида бирмунча кескин баҳс кечади. Жумладан, асарда бундай мисраларни ўқиймиз:

Деди: қай чоғдин ўлдунг ишқ аро маст?

Деди: руҳ эрмас эрди танға пайваст.

Яъни, қачондан буён ишққа мубтало бўлгани ҳақидаги Хусравнинг саволига Фарҳод у пайтда руҳим вужудимга кирмаган эди, деб жавоб беради.

Навоийдан қарийб тўрт аср кейин яшаган шоир Муҳаммад Ризо Огаҳий шеъриятида ҳам ишқнинг худди шундай талқинига дуч келамиз. «Таъвизу-лошиқин» девонида Огаҳий мана бундай ёзади:

Эди ишқингға жонлар мубтало ул чоғдаким, эрди

На тан, на танда бош, на бошда юз, на юзда лаб пайдо.

Яъни, жонларимиз сенинг ишқингга мубтало бўлган чоғда вужуд ҳали яратилмаган эди, деб ёзади шоир.

Маълум бўладики, тасаввуф шоирлари талқинига кўра, ишқ вужудга эмас, руҳга алоқадор ҳодиса. Шунинг учун ҳам Навоий «Маҳбубу-л-қулуб» асарида ишқни уч қисмга бўлар экан, улардан биринчисини – «...жисмоний лаззат ва шаҳвоний нафс билан

чегараланадиган, олий мартабаси шаръий никоҳ бўлган» ишқни авом ишқи деб атайди¹.

Навоий талқинича, иккинчиси – хослар ишқи. «Бу ишққа мансуб шахслар пок кўзни пок ният билан пок юзга соладилар ва пок кўнгил у пок юзнинг шавқи-завқи билан беқарор бўлади. Ва бу пок юз восита-си билан пок ошиқ ҳақиқий маҳбубнинг жамолидан баҳра олади».

Учинчи қисм эса, «...сиддиқлар-ҳақгўйлар ишқи бўлиб, улар Ҳақнинг жамолини очиқ кўриш умиди билан яшайдилар ва шунинг бирла матлубдирлар».

Ишқ, бундан ташқари, тасаввуфга оид манбаларда мажозий ва ҳақиқий ишқ тарзида ҳам тасниф этилади. «Ал-мажозу қантарату-л-ҳақиқат» ҳадиси мазмунига мувофиқ мутасаввифлар мажозий ишқни ҳақиқий ишққа олиб борувчи кўприк сифатида талқин қиладилар. Бу талқин бадийий адабиётда ҳам акс этган. Жумладан, XIV аср шоири Хоразмийнинг «Муҳаббатнома» асарида «Мажозий ишққа қадам қўй. Сен агар покрав бўлсанг, ҳақиқий мақсадга эришасан»² мазмунидаги байт бор. Алишер Навоий эса, мажознинг «айни ҳақиқат» эканини таъкидлайди.

«Ишқ» ва «муҳаббат» гарчи бир-бирига яқин маънони англатса ҳам, бу тушунчаларнинг тасаввуф адабиётидаги талқинида сезиларли фарқ бор. «Муҳаббат» нисбатан кенгроқ тушунчани англатади. «Ишқ»нинг маъноси эса «муҳаббат»дан кўра бирмунча кучлироқ.

Тасаввуф таълимотида ҳам, бу таълимот замирида яратилган бадийий асарларда ҳам Ҳақ ишқи қанчалик таъриф этилса, дунёга муҳаббат шунчалик қораланади. Тарихчи Хондамир (1480–1535) «Мақориму-л-ахлоқ» асарида Навоийнинг «...ҳеч қачон ҳим-

---

¹ Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. - Тошкент, Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983, 52-бет.

² Муборак мактублар. -Т., 1987, 23-бет.

мат этагига фоний дунё молига муҳаббат ғуборини, бу жаҳон ашёсига қизиқиш гардини юқтирмаган»¹ини таъкидлар экан, худди шуни назарда тутати.

Демак, Хондамирнинг фикрича, дунёга муҳаббат инсон кўнглида ғубор пайдо қилади. Ундаги ашёларга, яъни дунё матоҳига қизиқиш эса қалбни гард қоплашига сабаб бўлади. Навоийнинг улуғлиги шундаки, у ушбу ғояларни асарларида акс эттирибгина қолмай, ҳаётда ҳам бунга тўлиқ амал қилган.

Айрим тадқиқотчилар тасаввуфдаги дунёни қоралаш мотивларини таркидунёчилик тарзида талқин этади. Аслида, тасаввуф дунёни эмас, дунёга бўлган муҳаббатни тарк этишга даъват этади. Дунё ва ундаги ашёларга муҳаббат қўйиш барча хатоликлар боши, улардан юз ўгиришгина инсонни нажот йўлига бошлайди, деган ғоя тасаввуф адабиётида етакчи ўрин тутади. Лекин бу дегани мол-дунёга, бойликка эга бўлмаслик керак, дегани эмас. Мутасаввифлар фикрича, инсон истаган миқдорда мол-дунёни тасарруф этиши мумкин. Фақат унга кўнгили боғлашдан, ҳирс қўйишдан сақланмоғи зарур. Чинакам комил инсон мол-дунёни Оллоҳнинг омонати деб билади. Уни фақат ўзи учун эмас, кўпроқ эл-юрт манфаати йўлида сарф этади.

Тарки ҳавас – таркидунёчилик эмас. Афсуски, тасаввуф таълимоти ва унинг адабиётга таъсири масалаларига бағишланган айрим тадқиқотларда бир-биридан кескин фарқ қилувчи бу икки ҳодиса аралаштириб юборилади. Иброҳим Адҳам таркидунёчилик тимсоли сифатида талқин этилади. Табиийки, бундай талқин тасаввуф таълимоти моҳиятига мувофиқ келмайди.

Ишқ аҳли ҳар бир яралмишда буюк Яратувчининг қудрати, санъати нишонасини кўради. Шу боис наинки инсон қалбига, ҳатто чумолига ҳам озор беришдан

¹ Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. Тошкент, Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967, 63-бет.

сақланади. Хондамирнинг «Макориму-л-ахлоқ» асарида келтирилган Навоийнинг елкасига илашган чумолини эҳтиёт қилиб, инига олиб бориб қўйгани ҳақидаги воқеа бунинг ҳаётий далилидир. Демак, ишқ жамият аъзолари қалбида меҳр-муҳаббат туйғусини тарбиялаши билан ҳам алоҳида аҳамият касб этади.

Ўзбек тасаввуф адабиётида ишқ талқини бўйича тадқиқот натижаларидан қуйидаги илмий-назарий хулосаларни чиқариш мумкин:

– ишқ, мутасаввифлар фикрича, инсон камолотининг бош шарт. Инсон, гарчи дунёдаги барча илмларни бутун моҳияти билан ўрганса-да, ишқдан мосуво бўлса, камолга эриша олмайди;

– ишқ – моддий мавжудлик эмас. Бошқача айтганда, у вужудга эмас, аввало, руҳиятга алоқадор ҳодиса;

– тасаввуф адабиётида ишқ учга тасниф этилади: авом ишқи, хослар ишқи, сиддиқлар ишқи. Бундан ташқари, мутасаввифлар ишқни ҳақиқий ва мажозий ишққа ҳам бўладилар. Мажозий ишқ ҳақиқий ишққа олиб боровчи кўприк дея талқин қилинади;

– «Ишқ» ва «муҳаббат» тушунчалари гарчи моҳиятан бир-бирига яқин бўлса ҳам, ўзаро фарқ қилади. «Муҳаббат» бирмунча кенг маънони англатади. Масалан, Ватанга муҳаббат, ёрга муҳаббат, касбга муҳаббат ва ҳоказо. Ишқ эса «муҳаббат»га нисбатан аниқроқ тушунчадир;

– тасаввуфда таркидунё йўқ. Тасаввуф таълимотида ҳам, унинг заминиде вужудга келган тасаввуф адабиётида ҳам дунёни эмас, дунёга бўлган муҳаббатни тарк этишга даъват қилинади. Бу эса жамият ҳаётини ҳақсизлик ва жиноятдан, қабоҳат ва жаҳолатдан асрашда алоҳида аҳамиятга эга.

“Агар ийд истасанг ҳар дам...” Ҳазрат Алишер Навоий адабий мероси – тафаккур дарсхонаси. Буюк адиб асарлари мутолааси ўқувчини умрнинг ҳар лаҳзасини ғанимат билишга, тафаккурни мудом чархлашга ундайди. Улардан келиб чиқадиган хулоса шуки, ўта-

ётган ҳар бир сония камолотга хизмат қилмас экан, бундай умрга ҳайф. Бой берилган вақт – завол элчиси. Бунга рози бўлиш муқаррам зот ўлароқ улуғланган инсон учун номуносибдир. Ҳайит мавзусига оид шеърлари ҳам бу фикрни тасдиқлайди.

*Агар ийд истасанг ҳар дам, фано зайлини тут маҳкам –
Ки, бир дамда ики байрамға учрар солики фоний.*

“Ийд” – ҳайит, байрам; “зайл” – этак маъноларини англатиши маълум. Ҳазратнинг талқинига кўра, инсон умрнинг ҳар дамиди ийдга айлантириш имконига эга. Аввалги сатрда ифодаланган фикрни иккинчи мисрада фасоҳат ва балоғат жиҳатидан янада юксалтириш – улуғ шоир ғазалларининг бош хусусияти. “Ийд истасанг” деб бошланган фикрнинг “бир дамда ики байрамға учрар” тарзида давом эттирилиши бунинг исботидир. Байтдаги фикр якунига кўра, бунга эришмоқнинг асосий шарти фано этагини маҳкам тутмоқликдир.

Маълумки, ҳазрат Навоий асарларида ҳеч бир ҳодиса шунчаки таъриф-тавсиф этилмайди. Қайси бир мавзу қаламга олинмасин, муаллифнинг ҳаётӣ ва ижодӣ концепциясига бўйсундирилади. Бу концепция эса, таъбир жоиз бўлса, “фано” сўзида тажассум топади. Аёнки, Фоний таҳаллуси ҳам ана шундан келиб чиқиб танланган. Ана шу концепция – фано фалсафаси ҳазрат Навоий асарларини занжир мисоли бир-бирига боғлаб туради. Асардан асарга ўтган сари мустаҳкамланиб, юксалиб боради ва “Лисону-т-тайр”да авж нуқтасига етиб, хулосаланади. Ҳайит мавзусига бағишланган юқоридаги байт ҳам бунинг далилидир. Байтнинг давоми ҳам ушбу фикрни тасдиқлайди:

*Навоий зору музтардур, қатил айларга дархурдур,
Жамолинг ийди акбардур, қил охир ани қурбони.*

Фано фалсафасидан муддао бақога эришмоқдир. Бу мақсад Ҳақ жамоли орқали ҳосил бўлади. Ҳақиқий “ийди акбар” – улуғ ҳайит, улуғ байрам илоҳий жамолга муяссарликдир. Бу йўлда жисмнинг қатл этилмоққа дархур (лойиқ), жоннинг қурбонликка сазовор бўлиши, шунинг учун ҳам, айна муддао ўлароқ талқин этилмоқда.

Ҳазрат Навоий “Маҳбубу-л-қулуб” да ёзишича, ҳайитни ҳар бир одам ёшига муносиб тарзда кутиб олиши зарур:

*Ийд оқшоми тифл илгида чану рост хино,
Ё шоҳиди шўх эгнига хаззу дебо.
Шоистадурур қари бажуз далқу асо,
Кўргузса сақолиға куларлар уқало.*

Ҳайит оқшомида қўлларига хино қўйиш “тифл”, яъни ёшлар юмуши. “Хаззу дебо” – ипакли матолардан кийиниш “шоҳиди шўх” – гўзал дилбарларга ярашади. Агар “далқу асо” – дарвешларга мос кийим кийиб, асо тутиши шарт бўлган қари ана шу тарзда ясанса-чи? Бундай киши ақл эгалари ичида кулгига қолиши шубҳасиздир. Ҳаёт ҳикмати ва мантиғининг поэтик ифодасидир бу мисралар.

Улуғ мутафаккир ижодида ҳайит, хусусан, қурбон ҳайити мавзусига жиддий эътибор қаратилган. Хусусан, “Насойиму-л-муҳаббат”да Абубакр Мавозиний тилидан азҳо ийдида (қурбон ҳайитида) одамлар қурбонликлари ва садақалари билан Ҳаққа яқинлашаётганини айтиб, унинг эса жонидан ўзга ҳеч нарсаси йўқлигини изҳор этган дарвешнинг ажиб ҳолати зикр этилган. “Вақфия”да ҳайитнинг аввалги кунида ўнлаб қўйлар қурбонлик қилиниб, “мадраса ва хонақоҳнинг фуқаро ва масокин ва сойир суккониға улашилгани”, иккинчи кунида “йигирма ботмон эт била йигирма ботмон буғдойни ҳалим қилиб, эллик ботмон ўтмак

била” тақсимлангани ҳақида ёзилган. Энг муҳими, бу асарлардаги маълумотлар ўқувчини фикрлашга ундайди; унинг ақлини чархлаб, кўнглини юмшатади, тафаккурини юксалтиради. Ҳазрат Навоий мероси тафаккур дарсхонаси сифатида барча замонларда ҳам улкан аҳамиятини сақлаб қолаверади.

“Дунё” тимсоли ва унинг талқинлари

Ўзбек ва жаҳон навоийшунослигида бугунги кунгача салмоқли илмий-назарий ютуқларга эришилгани маълум. Тадқиқотчилар томонидан буюк шоир ва мутафаккир дунёқараш ҳамда фалсафий концепциясининг асосларига доир илмий муаммоларга эътибор қаратила бошлагани бу борада янги натижаларга йўл очиши аниқ. Алишер Навоий асарларида рамз ва тимсоллар поэтикаси бир қадар ўрганилган. Лекин “дунё” тимсоли ва унинг талқинлари муаммоси, айрим мақолалардаги у ёки бу масала тадқиқи муносабати билан билдирилган мулоҳазаларни истисно қилганда, алоҳида таҳлил этилмаган. Ҳолбуки, ушбу муаммонинг ўрганилиши буюк мутафаккир дунёқарашининг асослари юзасидан янги илмий хулосаларга келиш имконини беради.

Алишер Навоий асарларида дунё тимсоли икки хил маънода қўллангани кузатилади: 1) инсон яшаб турган дунё; 2) одамзодни маърифатдан тўсувчи парда. Ҳазрат Навоий асарлари учун илмий-маърифий асос вазифасини ўтаган илоҳий манба – Қуръони каримда ва муборак ҳадисларда ҳам “дунё” тушунчаси ана шу икки маънода зикр этилган. Алишер Навоийнинг “дунё” тушунчасига ёндашув концепцияси ушбу икки мўътабар манбага асосланади. Жумладан, Қуръони каримдаги: “Раббимиз, бизга бу дунёда ҳам яхшилиқни, охиратда ҳам яхшилиқни бергин” [Қуръони карим 2: 201] оятида икки дунё – инсон туғилиб

яшаётган ва охират олами яхшиликларини тилаш маънолари ифодаланган. “Дунё” истилоҳининг “одамзодни маърифатдан тўсувчи парда” мазмунида қўлланиши эса мана бу оятда яққолроқ кўринади: “Ва сизга берилган нарсалар бу дунёнинг матоҳи ва зийнати, холос. Аллоҳнинг ҳузуридаги нарса яхшироқ ва боқийроқдир. Ақл юргизмайсизларми?” [Қуръони карим 28: 60]. Ҳазрат Алишер Навоий дунёқараши ислом эътиқодининг асослари бўлган ана шу каби илоҳий амрлар руҳида шаклланган ва камолга етган. Буюк мутафаккир асарларида кўплаб тасаввуфий тимсоллар қатори “дунё” тимсоли талқини замирида ҳам ислом маърифати туради. Комил шахс ва етук ислом алломасининг бу дунёқараши ижод концепцияси даражасига ўсиб чиққан. “Дунё” тимсолининг ҳар иккала талқинини шоир асарлари мисолида таҳлил этишга ҳаракат қиламиз.

1. “Дунё” тимсолининг инсон яшаб турган макон маъносида талқин этилиши. Ушбу тимсолни бу маънода қўллар экан, улуғ шоир унинг қиймати Дўст ёди билангина баланд эканига урғу беради. “Ғаройибу-с-сиғар” девонининг 7-ғазали мақтаъи ҳам ушбу фикрни тасдиқлайди:

*Навоий хуш қўрар оламни отинг зикридин, йўқса,
Анга дўзах аро ўтдекдурур дунёу мо фиҳо.*

Ҳазрат Навоий асарларини тадқиқ этган замонамиз олимларининг аксари “дунё” ва “дин” истилоҳини қарама-қарши қўяди. Улар наздида, бу икки тушунча бир-бирига зид, бир-бирини инкор этади. Бизнингча, бундай қараш тафаккуримизга коммунистик мафкура солган кишан натижасидир, моддиюнчиликдан қолган бир асоратдир. Бундай мезон асосида ёндашилса, табиийки, ҳазрат Навоий асарлари моҳиятига етиб бўлмайди. Буюк шоир асарларидаги маънолар хазина-

сини моддиюнчилик калити билан очиш амримаҳол. Чунки бундай дунёқараш ҳазрат Навоий эътиқодига, ижод концепциясига ҳам зид экани аён. Буюк бобокалонимиз асарларига улар озиқланган асл манбалар асосида ёндашилсагина беқиёс бу хазина ўз сирларини бирма-бир оча бошлайди. Аслида, диндан, хусусан, исломиятдан кўзланган бош мақсад – инсониятнинг ахлоқини мукамал даражага кўтариш экани маълум. Муҳаммад алайҳиссаломнинг: “Мен макорим ахлоқни (олийжаноб хулқларни) мукамал даражага юксалтириш учун юборилдим” мазмунидаги ҳадиси ҳам ушбу фикрни тасдиқлайди. Ана шу мезондан ёндашилсагина юқоридаги байт мазмунини тўғри талқин этиш мумкин: *Навоий оламни Сенинг отингни ёд этиш имкони борлиги учунгина хуш кўради. Йўқса, дунё ва ундаги барча нарсалар унинг учун бамисоли дўзах ўтига айланади.* Демак, ҳазрат Навоий учун дунёнинг, инсон умрининг асл моҳияти Ҳақ таолонинг зикри билан боғлиқ. Яратганнинг ёдисиз дунё ўз моҳиятини йўқотади. Маълум бўладики, ҳазрат Навоий учун дунё, дин ва Тангри таоло маърифати бир-бирини тақозо этувчи, бири иккинчисисиз мавжуд бўла олмайдиган тушунчалардир.

“Насойиму-л-муҳаббат” асарида Абу Яъқуб Наҳражурий тилидан мана бундай таъриф келтирилган: “Дунё – денгиз, охират – унинг соҳили, кемаси – тақво. Одамлар сафар қилувчилардир”. Чуқурроқ эътибор берилса, ушбу таърифда дунёнинг моҳиятини ҳазрат Навоий қандай тушунгани, буюк адибнинг фалсафий тафаккури нечоғлиқ теран экани яққол намоён бўлган. Бундай ёндашув дунё, охират ва инсон ҳаёти тушунчаларининг ўзаро чамбарчас боғлиқ экани исботидир.

Буюк мутафаккир наздида, комил инсон икки дунё ободлигини мақсад қилмоғи зарур. Муборак ҳадис мазмунидан келиб чиқиб, “Дунё – охиратнинг экинзо-

ридир”, деган хулосага келиши сабаби шунда. “Ҳайрату-л-аброр”нинг бешинчи мақолатида ўқиймиз:

*Дунё эрур мазрааи фохира,
«Аддунё мазраату-л-охира».*

*Мунда экиб анда ўрарсен яқин,
Жаҳд этким бўлмағасен хўшачин.*

*Мунда экинларга тафовут дурур,
Яхшироғи жуду саховат дурур,*

*Тарки тамаъ қилки сахо ул эмиш,
Базлда сарф этки ато ул эмиш.*

Улуғ шоир фикрича, одамзод бу дунё ҳаётида нима экса, охиратда шуни ўради. Лекин экинлар орасида ҳам ўзаро фарқ бор ва уларнинг яхшироғи саховатдир. Сахийлик қилмоққа қуввати келмаган киши тамани тарк этмоғи зарурки, у ҳам саховатдир. Чинакам саховат эса мол-мулкидан эҳсон қилмоқдир.

Навоийнинг буюклиги шундаки, у ушбу ғояларни асарларида ёзиш билангина чекланмаган, балки ҳаётда ҳам айнан шундай яшаган. Гиёсиддин Хондамирнинг ёзишича: “...каромат эгаси бўлган бу Амир (ҳазрат Навоий – Н.Ж.) мансаб ва лавозимда ишлаб юрган чоғлари қашшоқлар ва дарвешларга моддий ёрдам бериш ҳамда йўловчилар ва мусофирлар учун қулай шароитлар яратиш мақсадида Хуросон мамлакатининг турли жойларида кўплаб хонақоҳлар, работлар, ҳовузлар, кўприклар ва ҳаммомлар қурганлар”. Бундан ташқари, “Макориму-л-ахлоқ”да ёзилишича, Ихлосия мадрасаси қаршисидаги Халосия хонақоҳида ҳар куни мингдан ортиқ қашшоқ ва мискинларга лаззатли таомлар берилган, ҳар йили муҳтож кишиларга икки мингга яқин пўстин, чакмон, кўйлак, иштон, енгил дўппи ва оёқ кийим улашилган.

Маълум бўладики, “дунё”ни инсон туғилиб ўсган ва яшаб турган макон маъносида талқин этар экан, буюк ижодкор уни инсонга эзгу амаллар қилмоқ, камолотга эришмоқ учун берилган имконият, деб қараган. Буюк шоир бу дунёдаги умрни беҳуда ўтказмаслик, огоҳ қалб, уйғоқ тафаккур билан яшаш ғоясини илгари суради. Вақтни “нафас” тушунчаси билан ифодалгани ҳам улуғ мутафаккирнинг инсон умрига юксак мезон асосида ёндашгани исботидир. *“Ҳар нафасинг ҳолидин огоҳ бўл, Балки анга хуш ила ҳамроҳ бўл”*, дея инсонни дунё ҳаётига масъулият туйғуси билан қарашга даъват этади. Эътиборга сазовор жиҳати шундаки, буюк мутафаккирнинг ўзи умрини ана шу юксак мезонга мувофиқ яшади.

2. “Дунё” тимсолининг одамзодни маърифатдан тўсувчи парда сифатидаги талқини. Ҳазрат Навоий асарларида ушбу тимсол бу маънода кенг ва кўламли қўлланган. Теран фалсафий мазмун ва мукамал бадийят асосида ифодаланган. Улуғ мутафаккирнинг дунё ҳақидаги қарашлари чуқур ҳаёт фалсафасини мужассам этгани билан алоҳида аҳамиятга эга. Буюк шоир фалсафий қарашлари негизида ҳам Қуръони карим таълимоти туради. Оли Имрон сурасидаги мана бу оят мазмуни бунинг исботидир: “Одамларга аёллардан, болалардан, тўп-тўп тилло ва кумушдан, гўзал отлардан, чорвадан, экин-тикиндан иборат шаҳватларнинг муҳаббати зийнатланди. Улар дунё ҳаётининг матоҳидир. Ва Аллоҳ – ҳузурида гўзал қайтар жой бор Зотдир” [Қуръони карим 3: 14]. Мазкур ояти каримани Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф куйидагича тафсир қилган: “Ояти каримада ушбу нарсаларнинг муҳаббати зийнатланди, дейилмоқда... Модомики, ушбу рағбатлар инсон табиатида бор экан, Аллоҳнинг Ўзи инсонни шундай яратган экан, бу нарсалар инсон ҳаётини муҳофаза қилишга, унинг гўзал ва завқли кечи-

шига хизмат қилмоғи лозим. Шунинг учун ислом дини бу нарсаларни ман қилишни эмас, тартибга солишни йўлга қўйган. Ислом кишиларни тарбия қилиб, шаҳват дарёсида ҳалок бўлмасликка чақиради. Инсон мазкур шаҳватларнинг қули бўлиб қолмаслиги керак. Балки, у уларнинг хожаси бўлиб, ўз тасарруфига олиши даркор”.

Ҳазрат Навоий асарларида дунё эмас, дунёпарастлик инкор этилади. Дунёни эмас, дунёга муҳаббатни тарк этишга чақирилади. Мана бу байт айни шу концептуал қарашни ифода этгани билан аҳамиятлидир:

*Эй Навоий, эр эсанг дунё арусин қил талоқ,
Бир йўли бўлма забун бу золи маккор оллида.*

Буюк шоир шеърларида “дунё” тимсоли аксар “аёл” образи орқали сувратланади. Асли арабча сўз бўлган “дунё” аёл жинси (женский род)га мансуб экани маълум. Юқоридаги ояти каримада ҳам одамларга зийнат қилиб кўрсатилган шаҳватлар ҳақида сўз кетар экан, биринчи навбатда, “аёллар” тилга олинган. Ҳазрат Навоий дунё аруси – келинчагини талоқ қилишни эрликнинг муҳим шарти сифатида талқин этади. Зийнатланиб келин сувратида кўрингани билан у, аслида, “золи маккор” – макру ҳийлани ҳаётини аъмол қилган кампир эканини айтиб, унинг олдида ҳеч қачон забун бўлмасликка чақиради. Ўзаги “дун” бўлган “дунё” сўзи, бундан ташқари, “тубанлик”, “пастлик” маъноларини ҳам англатади. Яъни, буюк мутафаккир наздида, дунё – инсоннинг камолотга эришмоғи йўлидаги тўсиқ, уни тубанликка қулатгувчи иллатдир. Ҳам луғавий маъно, ҳам жинс, ҳам асл моҳият, ҳам бадий талқин жиҳатидан бу даражадаги уйғунлик – юксак балоғат ва фасоҳат самараси. Бундай мутаносиблик, биринчидан, ҳазрат Навоийнинг фалсафий ва поэтик тафаккури нечоғлиқ теран ва ўзаро уйғун эканини

кўрсатса, иккинчидан, улуғ шоир асарларидаги ғоялар мўътабар манбалардан озиқлангани исботидир.

Мана бу байтда ҳам теран ҳаёт фалсафаси улуғ шоир концепциясига мувофиқ талқин этилган:

*Олғали дунё арусин, эйки, соттинг нақди дин,
Умр сотиб, марг олмоқ англа, бу сотиғ-олиғ.*

Тасаввуфшунос Саййид Сажжодий “дунё” тим-солини изоҳлар экан, Абу Ҳомид Ғаззолийнинг мана бу фикрларини келтиради: “Дунё жодусининг аввали шуки, у сеники бўлиб кўринади, гўё доимо шундай бўлиб қоладигандек ёки шундай қарор топгандек. Ҳолбуки, у оғувчандир, борган сари сендан узоқлашади, ўз ҳаракатида даражама-даража давом этади. Унинг мисли соядирки, у ҳеч қачон бирдай турмайди. У ҳаракатланиб, ўзгариб боради. Маълумки, сенинг умринг ҳам худди шундай бардавом ўтиб боради.

Дунёнинг яна бир сеҳри (макри) шуки, у сенга дўст бўлиб кўринади. Бу ҳол сени ўзига ошиқ қилгунча давом этади. Ногоҳ бир вақт унинг сенга душманлиги кўринади. У нобакор аёлга ўхшайдик, эрга ўзининг келишган жойларини кўрсатиб, ошиқ қилади ва хонасига бошлаб, у ерда ҳалок қилади”.

Табиийки, бу фикрлар улуғ шоирнинг юқоридаги байти мазмунини чуқурроқ англаш имконини беради. Байт мазмуни: *Дунё келинчагини олмоқ учун дин нақдини сотган, эй кимса! Бу сотиғ-олиғнинг моҳиятини англагинки, умрингни ҳалокатинга алмашдинг.*

Ҳазрат Алишер Навоий асарларида дунё тимсоли “ялтироқ чивин” образи орқали ҳам бадиий талқин этилади. “Ғаройибу-с-сиғар” девонидаги 22- қитъага: “Такаллуф аҳлининг дунёга шефталиғидаву дунёликка фирефталиғида”, деган сарлавҳа қўйилган. “Такаллуф аҳли” – ўзини кулфатга солганлар тоифаси. Улуғ

мутафаккир наздида, улар дунёга мубтало бўлган ва дунёликка алданган кимсалардир. Демак, ҳазрат Навоий наздида, дунёпарастлик – ўзини кулфатга солмоқдир. Қитъада ана шу фалсафий қараш таъсирчан образ воситасида поэтик талқин этилган:

*Тўнни зарбафт айлабон хиффатдин учқан ҳар тараф,
Йўқ ажаб гар бор эса дунё матои ком анга.*

*Ул чибинким, кўзга олтун янглиғ яшнар хилъати,
Кўпраги, билким, нажосат узрадур ором анга.*

Қитъа мазмуни: *Зарбафт тўн кийгани билан ғурурланиб, ҳар тарафга енгилгина учиб юрган кимсанинг яшашдан мақсади дунё матоҳи бўлса, бунга ажабланмаслик керак. У устки тарафи кўзга бамисоли олтинга ўхшаб кўринадиган чивинга ўхшайдик, охир-оқибат ором оладиган жойи нажосатдир. Яъни, ҳазрат Навоий фикрича, дунё матоҳини умр мазмунига айлантирган киши пок яшамоғи маҳол. Чунки у ушбу муддаосига эришмоқ йўлида ҳар қандай тубанликдан, ҳатто ҳаромдан ҳам қайтмайди. Бундай кимса зоҳиран олтиндай товланса ҳам, аслида нажосат ичида яшайдиган чивиннинг ҳолига тушмоғи муқаррар. “Маҳбубу-л-қулуб” даги мана бу сўзлар ҳам ушбу фикрни тасдиқлайди: “Зарбафт кисватлиғ дунёгузин нажосат устидаги йилтироғучи чибин”.*

“Фавойиду-л-кибар” девонидан олинган мана бу байтда ҳам айни шу моҳият ифодаланган:

*Дунё асбоби нажосат кебидур мазбалада,
Покравлар нечук ўзни анга қилғай машғуф.*

Ҳазрат Навоий дунё асбоби – ашёларини нажосатга қиёслгани бежиз эмас. Зеро, дунё матоҳига ҳирс

қўйиш одамзоднинг кўнглини қорайтиради. Унинг қалбида мол-дунёга эгалик қилиш йўлида ҳеч қандай ёмонлик ва қабоҳатдан қайтмаслик ҳиссини пайдо қилади. Буюк бобокалонимиз инсониятни ана шу иллатдан сақланишга чақириш баробарида, ўзи ҳаётда бунга тўлиқ амал қилгани эътиборга лойиқдир. Хондамир “Макорим ул-ахлоқ” да ул зотнинг “...ҳеч қачон ўткинчи мол-дунёга бўлган муҳаббат чангини ва бу дунёнинг нарсаларига бўлган қизиқиш ғуборини ўзининг ҳиммат этагига кўндирмаган” ини таъкидлагани улуғ мутафаккирнинг сўзида ўзи акс этганидан, ёзганларига ҳаётда тўлиқ амал қилганидан далолат беради. Буюк шоир ҳирсу ҳавас хирмони барбод, нафсу ҳаво қасри барафтод, зулму ситам жонига бедод бўлмоғи эл шодлиги ва мамлакат ободлигининг асоси эканини таъсирчан бадиий талқин этди. Ўзи намуна бўлиб, бутун салоҳиятини ана шу ғояларининг ҳаётда тасдиғини топиши йўлига сафарбар қилди. Мамлакат ҳукмдори Султон Ҳусайн Бойқарони шунга даъват этди. Юртда осойишталик, жамиятда маънавий юксалиш бўлишига амалда ҳам эриша олди.

Шу ўринда масаланинг муҳим бир жиҳатига эътибор қаратиш зарурати сезилади. Ҳазрат Алишер Навоийнинг дунё ҳақидаги ушбу қарашлари зинҳор таркидунёчилик маъносида тушунилмаслиги зарур. Бу муаммони алоҳида ўрганган тасаввуфшунос Иброҳим Ҳаққул мана бундай ёзади: “Тарк ёки тарки дунё дегани нисбий бир гап бўлиб, уни жаҳондаги ҳар турли ёмонлик, ғирромлик, тубанлик, ғайриинсонийликларга танқидий муносабат мазмунида англаш лозим”.

Ҳақиқатан, ҳазрат Навоий асарларида дунёни эмас, унинг ҳою-ҳавасларини тарк этиш ғояси бадиий талқин этилган. Зеро, буюк мутафаккир эътиқодининг асоси бўлган исломда ҳам, ушбу муқаддас дин асосида шаклланиб тараққий этган улуғ Навоий ман-

суб нақшбандия тариқатида ҳам таркидунёчилик ва дунёга ҳирс қўйиш қораланган. Ижодда ҳам, ҳаётда ҳам дунёга бўлган муҳаббатни тарк этиш ғояси устувор саналган. Бу эса, шахс ва жамият маънавияти юксалишида асос-замин вазифасини ўтаган.

Хулоса қилиб айтганда, ҳазрат Алишер Навоий асарларида “дунё” тимсолини бадиий талқин этар экан, инсоний камолот юксаклигида туриб ижод қилган. Ушбу тимсолни одамзод яшаб турган макон сифатида тасвирлаганда ҳам, уни камолотдан тўсувчи парда ўлароқ таъвил этганда ҳам, Шарқ ислом эътиқоди нуқтаи назаридан туриб муносабат билдирган. Дунё-парастликни қоралаш орқали инсон камолоти ва жамият тараққиётига хизмат қилишни шахс ва ижодкор сифатидаги муқаддас бурчи, деб билган. Энг муҳими, асарларида илгари сурилган улўғвор ғояларга ҳаётда ҳам оғишмай амал қилган. Буюк мутафаккир асарларидаги барча замонлар учун аҳамиятли саналган бу каби образ ва тимсоллар моҳиятини янада чуқур ва кўламли тадқиқ этиш навоийшунослик олдида турган долзарб муаммолардандир.

Футувват ғояси ва фатий образи

Футувват – тасаввуфнинг ўзак тушунчаларидан. Тасаввуфнинг инсон камолотига доир мукамал таълимот даражасига кўтарилгани эътиборга олинса, футувватнинг бу таълимот ривожига кўрсатган таъсири нечоғлик кучли экани аён бўлади. Хусайн Воиз Кошифий таъбирича: “Истилоҳ сифатида футувват деб омма орасида яхши сифатлар ва намунавий ахлоқ билан машхур бўлишни айтадилар, шу важданким, бундай одам ҳамиша ахлоқи билан ўз касбдошлари, тоифа-табақаси орасида мумтоз бўлади. Хос таъриф юзасидан эса футувват инсоний фитрат нури нафсо-

ний белгилар зулматига қарши қўйилиши, (шу зулматни) ёриб ўтишидан иборатдир”¹.

Жамият ҳаётидаги ҳар қандай аҳамиятли ҳодиса адабиётда ҳам акс этади. Футувват ҳам бундан мустасно эмас. Адабиёт футувват ғояларини кишилар шуури ва қалбига теранроқ сингдиришга хизмат қилганидек, футувват ҳам бадиий адабиётга ҳаётбахш руҳ бағишлаган, дейиш мумкин. Туркий адабиётнинг чўққиси ҳисобланган Алишер Навоий асарларида ҳам футувват ғояси чуқур мазмун ва гўзал бадиий шакл уйғунлигида талқин этилган. Жумладан, буюк шоир “Хамса”нинг “Ҳайрату-л-аброр”, “Лайли ва Мажнун” дostonларида футувватнинг инсон камолотидаги ўрнига ишора этади. Буюк бешликнинг тўртинчи достони “Сабъаи сайёр”да футувват – ахийлик ғоясининг поэтик ифодасига доир алоҳида ҳикоят ижод қилади. “Насойиму-л-муҳаббат”да аксар мутасаввифлар камолотида футувватнинг тутган ўрни хусусида фикр юритади. Уларнинг футувват моҳиятига доир қарашларидан иқтибос келтиради. Булар барчаси ушбу ғоянинг ҳар доим улуғ мутафаккир эътиборининг марказида турганидан дарак беради.

“Фавойиду-л-кибар” девонидаги фардларнинг бешинчисида футувватнинг моҳияти жуда қисқа, лекин ниҳоятда теран ифодаланган:

*Мурувват барча бермакдур, емак йўқ,
Футувват барча қилмакдур, демак йўқ*².

¹ Кошифий Ҳусайн Воиз. Футувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати (Таржимон: Н.Комилов). –Т: Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2011, 16-бет (Асардан олинган бундан кейинги иқтибослар саҳифаси қавсда Ф ҳарфи билан келтирилади).

² Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. – Тўла асарлар тўплами, 10 жилдлик, 4-жилд. – Т, Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011, – Б. 741.

Шуни таъкидлаш керакки, ҳазрат Навоий асарларида *футувват* истилоҳи деярли ҳар доим *мурувват* билан ўзаро боғлиқликда талқин этилади. Бундан мурувват туйғуси футувватнинг асосини ташкил этади, деган хулосани чиқариш мумкин. Хусайн Воизнинг мана бу қараши ҳам ушбу фикрни тасдиқлайди: “Футувватнинг уч мартабаси бор: аввал саховат, яъни бор нарсасини ҳеч кимдан қизғанмаслик. Иккинчиси сафо, яъни қалбни кибру ҳаво, гина-кудурат, қасд-ғазабдан покиза, пок тутиш. Учинчиси вафо, яъни ҳамма вақт халқ хизматида бўлиш” (Ф., 17). Футувватга доир мазкур учала мартабанинг ҳам негизи *мурувват*га бориб боғланиши буюк шоир талқини мустаҳкам заминга асослангани тасдиғидир.

Алишер Навоий асарларида футувват ғоясининг акс этиши даражаси алоҳида тадқиқ этилмаган бўлса ҳам, бу масалага муайян муносабатлар билдирилган. Жумладан, Ёқубжон Исҳоқов “Нақшбандия таълимоти ва ўзбек адабиёти” тадқиқотида буюк шоирнинг жавонмард номи билан махсус ҳикоя ва образ яратмаган бўлса ҳам, Фарҳод, Масъуд, Саъд, Фаррух, Искандар, Шопур, Муқбил сингари ҳақиқий жавонмардлар тимсолида ўзининг бу масалага доир қарашларини етарли даражада ифодалай олган¹ини алоҳида таъкидлайди. Ушбу тадқиқотида олим нақшбандиянинг адабиёт билан боғлиқ жиҳатларини анча пухта ва асосли тадқиқ қилган. Лекин олим баъзан бир-бирига зид ва мунозарали фикрларни ҳам билдиради. Жумладан, сал юқорида ҳазрат Навоийнинг “футувватнинг Кичик Осиёдаги кўриниши бўлмиш ахийлик ҳақида махсус ҳикоя (“Сабъаи сайёр”нинг биринчи ҳикояти) яратгани” ҳақида сўз юритгани ҳолда кузатишларининг давомида нимагадир буюк шоирни “...жавонмард

номи билан махсус ҳикоя ва образ яратмаган”, деб ҳисоблайди.

Олим жавонмардликни сарбадорлар ҳаракати билан боғлиқ, деб билади ва мана бундай хулосага келади: “Алишер Навоийнинг бу борадаги эҳтиёткорлиги ортида жиддий сабаб ётади. Маълумки, жавонмардлик мафқураси сарбадорлар ҳаракатининг асосий ғоясини ташкил этган. Сарбадорлар (ҳуруфийлар сингари) билан темурийлар ўртасидаги жиддий муносабат Навоийга маълум эди. Бинобарин, ота-бобосидан тортиб шу хонадонга содиқ қолган Навоий ана шундай нозик масалада эҳтиёткорлик кўрсатиши табиий ҳолдир”.

Таъкидлаш жоизки, бу фикр мунозарали. Негаки, футувват тасаввуфнинг асосий бўғини сифатида сарбадорларгача ҳам бир неча асрлик тарихга эга. Шундай экан, сарбадорлар билан темурийлар ўртасидаги муносабат қандай бўлишидан қатъи назар, бу ҳол футувват ҳақида асар ёзилишига моне бўла олмас эди. Акс ҳолда Навоий “Насойиму-л-муҳаббат мин шамоийим ул-футувват” номи билан алоҳида асар ёзмаган ва буюк шоирнинг замондоши, у билан бир заминда яшаган Ҳусайн Воиз Кошифийнинг футувватга доир махсус асари яратилмаган бўлар эди. Қолаверса, Абдураззоқ Самарқандийнинг “Матлаъи саъдайн ва мажмаъи баҳрайн” асарининг изоҳлар қисмида сарбадорлар ҳақида мана бундай маълумот берилган: “Сарбадорлар – XV асрнинг биринчи ярмида Хуросонда мўғулларнинг босқинчилик ҳаракати ва тартибларига қарши курашувчилар. Сарбадорлар деб аталишига сабаб, уларнинг шиорлари мўғул амалдорлари зулмидан халқни озод қилиш йўлида ўз бошларини қурбон қилишга ҳам тайёр эканликларидир. Сарбадорлар 1339 йили маркази Сабзаворда бўлган Сарбадорлар давлатини тузганлар. Бу давлатнинг охириги ҳукмдори Али Муайяд 1381 йили ҳукуматни ихтиёрий равишда

Амир Темурга топширган. “Матлаъ”даги сарбадорлар ҳақида келтирилган маълумотлар эса, уларнинг айрим намояндалари темурийлар даврида ҳам ҳали мавжуд эканлигидан дарак беради”¹. Ушбу иқтибосдаги хулоса сифатида берилган: *“Матлаъ”даги сарбадорлар ҳақида келтирилган маълумотлар эса, уларнинг айрим намояндалари темурийлар даврида ҳам ҳали мавжуд эканлигидан дарак беради*”, тарзидаги изоҳ эса “сарбадорлар билан темурийлар ўртасидаги жиддий муносабат”га доир қарашни шубҳа остига қўяди.

Бундан ташқари, агар *“жавонмардлик мафқураси сарбадорлар ҳаракатининг асосий ғоясини ташкил этган”* бўлса, бунга бирорта тарихий далил борми? Сарбадорлар ҳаракатининг тарафдори бўлган қайси олимнинг футувватга доир асари бизгача етиб келган? Табиийки, бу каби саволларнинг жавоби ҳозирча очиқ қолади.

Футувват тасаввуф таълимоти ривожда алоҳида ўрин тутиши исбот талаб қилмайди. Хусайн Воиз Кошифий таъбирича: футувват – “тасаввуф ва тавҳид илмининг бир бўлаги” ҳисобланиб, унинг асосий мавзуи – инсон руҳи. Камолот йўлидаги инсоннинг нафс билан курашда ундан ғолиб бўлиши – футувватнинг асосини ташкил этади. Шарқ мумтоз адабиётида футувват ғоясининг бадий талқини етакчи ўрин тутиши сабаби шунда.

Ҳазрат Алишер Навоийнинг *“Футувват барча қилмакдур, демак йўқ”*, деган таърифи ушбу истилоҳнинг моҳиятини тўлақонли ифода этади. “Насойиму-л-муҳаббат”да бу таълимотнинг асосларини ёритиб берган буюк шоир “Саъбаи сайёр” достонида футувватнинг образли тасвирини беради. Достондаги

---

¹ Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн (Форс тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи А.Ўринбоев). – Т: “O‘zbekiston”, 2008. – Б. 813.

Ахий ҳикоятини футувватнинг Ҳусайн Воиз Кошифий алоҳида ажратиб кўрсатган уч мартабаси кесимида таҳлил этиш, бизнингча, муаммо моҳиятини нисбатан чуқурроқ очиш имконини беради.

Саховат, яъни бор нарсасини ҳеч кимдан қизғанмаслик – футувватнинг биринчи мартабаси. “Сабъаи сайёр”даги биринчи мусофир ҳикоятида воқеа гарчи Ҳинд мулкининг шоҳи Жасрат ва унинг “*Бори илму камол аро моҳир, зотидин юз камол зоҳир*” бўлган ўғли Фаррух образлари тасвири билан бошланса ҳам, сюжетни ҳаракатлантирувчи образ Ахийдир. Ҳазрат Навоий ҳикоят асосига қўйган футувват ғоясининг негизида ҳам ана шу образ туради. Улуғ шоир Ахийни *Ҳалабда энг ғани, меҳмондорлиқ шиору фани*, дея таърифлайди. Унинг табиатидаги саховат, яъни бор нарсасини ҳеч кимдан қизғанмаслик туйғуси асарда қуйидагича талқин этилади:

*Қайда топса ғариби мазлуме,
Хастау номуроду маҳруме.*

*Бўлубон бир нафас анга ҳамдам,
Ёқибон кўнгли захмиға марҳам.*

*Негаким бўлса муқтазои зоти,
Айлабон ул қадар муурооти.*

Ҳазрат Навоий талқинича, футувват Ахийда ҳаётий тажриба давомида кейинчалик пайдо бўлиб қолган хусусият эмас, балки муқтазои зотий. Яъни футувватнинг асосий шартларидан бўлган сахийлик унинг асл табиатида бор. Май суҳбати боис кўнглини ёрган Фаррухнинг ҳикоятини тинглар экан, Ахийнинг жисмига тоб, қалбига изтироб тушади. Чунки меҳмони айтаётган маъшуқа ҳарами ифғатига содиқ, яъни

унинг жуфти ҳалоли эди. Шунга қарамай, Фаррухнинг ишқ таврида бу сифат содиқ эканини кўргач, мана бундай кутилмаган қарорга келади:

*Деди, фикр айлабон мурувват ила,
Топти бу нуктани футувват ила –*

*Ким: Бу янглиғ ғарибу ҳам ошиқ,
Ишқ таврида бу сифат содиқ –*

*Ки, бу ғурбатни ихтиёр этган,
Тарк оламда ҳар не бор этган.*

*Ишқ аро кирмайин жаҳон кўзига,
Тутмиш ўлғой ўлумни ҳам ўзига.*

*Эмгакидек кишида эмгак йўқ,
Ҳажр аро ўлғусидурур шак йўқ.*

*Менки, онинг ғамиға қолурмен,
Дардиға чора айлай олурмен.*

*Қилмасам, ўлса, ул мурувват эмас
Они яхши мурувват аҳли демас.*

*Киши бу ишга чора қилмасму,
Манга аҳли ҳарам топилмасму?*

Натижада ўз маҳбубасини талоқ қилмоқ, уни бу ишга ризо этмоқ учун бор ҳунарини ишга солиб, Ахийга никоҳлаб беради. Шу ўринда савол туғилади: Ахийдаги ўз номига муносиб футувватнинг – жўмардликнинг даражасини қарангки, ишқ таврида содиқ бегона бир ошиқ аҳволига раҳм қилиб, ўз жуфти ҳалолидан ҳам кечаётир. Бундай йўл тутишга уни нима мажбур

қилди? Бизнингча, бу саволнинг жавобини ҳам тасаввуфнинг илдизларидан, ҳазрат Навоий дунёқарашининг асоси бўлган манбалардан қидирмоқ зарур.

Буюк шоир фалсафий қарашлари негизида Куръони карим таълимоти туриши исбот талаб қилмайди. Оли Имрон сураси 14-оятда мана бундай дейилган: “Одамларга аёллардан, болалардан, тўп-тўп тилло ва кумушдан, гўзал отлардан, чорвадан, экин-тикиндан иборат шахватларнинг муҳаббати зийнатланди. Улар дунё ҳаётининг матоҳидир. Аллоҳнинг ҳузурда эса хуснли қайтар жой бор”. Мазкур ояти каримани Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф қуйидагича тафсир қилган: “Ояти каримада ушбу нарсаларнинг муҳаббати зийнатланди, дейилмоқда... Модомики, ушбу рағбатлар инсон табиатида бор экан, Аллоҳнинг Ўзи инсонни шундай яратган экан, бу нарсалар инсон ҳаётини муҳофаза қилишда, унинг гўзал ва завқли кечишида хизмат қилмоғи лозим. Шунинг учун ислом дини бу нарсаларни ман қилишни эмас, тартибга солишни йўлга қўйган. Исломики кишиларни тарбия қилиб, шахват дарёсида ҳалок бўлмасликка чақиради. Инсон мазкур шахватларнинг қули бўлиб қолмаслиги керак. Балки, у уларнинг хожаси бўлиб, ўз тасарруфига олиши даркор”.

Улуғ шоирнинг “Ғаройибу-с-сиғар” девонидан олинган мана бу байт айни шу концептуал қарашни ифода этгани билан аҳамиятлидир:

*Эй Навоий, эр эсанг дунё арусин қил талоқ,
Бир йўли бўлма забун бу золи маккор оллида.*

Буюк шоир шеърларида “дунё” тимсоли аксар “аёл” образи орқали сувратланади. Асли арабча сўз бўлган “дунё” аёл жинси (женский род)га мансуб экани маълум. Юқоридаги ояти каримада ҳам одамлар-

га зийнат қилиб кўрсатилган шаҳватлар ҳақида сўз кетар экан, биринчи навбатда, “аёллар” тилга олинган. Ҳазрат Навоий дунё аруси – келинчагини талоқ қилишни эрликнинг муҳим шарти сифатида талқин этади. Зийнатланиб келин сувратида кўрингани билан у, аслида, “золи маккор” – макру ҳийлани ҳаётий аъмол қилган кампир эканини айтиб, унинг олдида ҳеч қачон забун бўлмасликка чақиради. Ўзаги “дун” бўлган “дунё” сўзи, бундан ташқари, “тубан”, “паст” маъноларини ҳам англатади. Яъни, буюк мутафаккир наздида, дунё – инсоннинг камолотга эришмоғи йўлидаги тўсиқ, уни тубанликка қулатгувчи иллатдир. Ҳам луғавий маъно, ҳам жинс, ҳам асл моҳият, ҳам бадий талқин жиҳатидан бу даражадаги уйғунлик – юксак балоғат ва фосоҳат самараси. Бундай мутаносиблик, биринчидан, ҳазрат Навоийнинг фалсафий ва поэтик тафаккури нечоғлиқ теран ва ўзаро уйғун эканини кўрсатса, иккинчидан, улуғ шоир асарларидаги ғоялар мўътабар манбалардан озиқлангани исботидир.

Ана шу дунёқараш асосида баҳоланса, Ахий ҳикоятидаги “аёл” – дунё тимсоли. Ахий унинг тимсолида ўз суюқлисини эмас, дунёни талоқ қилмоқда. Ўз навбатида, Фаррух ҳам – футувват соҳиби. Маъшуқа висолига эришаётганидан ўзини бахтиёр ҳис этган Фаррух ёр кўнглида дард, кўзида ёш кўргач, бунинг сабабини сўрайди. Асл моҳиятни билгач, мана бундай қарорга келади:

*Гар анга бу қадар мурувват бор,
Бизда ҳам шаммаи футувват бор.*

Натижада Фаррух ҳам, гарчи ҳикоятда бу сўз тилга олинмаса-да, ёрини талоқ қилиб, “Менга икки жаҳон сингил бўлгил”, дея у билан ака-сингил киришади. Футувватга футувват билан жавоб қайтаради. Деҳху-

донинг тасаввуфга доир “Луғатнома”сида дунё тушунчасига “нокас, хасис аёл” дея изоҳ берилган. Тасаввуфшунос Саййид Сажжодий фикрича: “Дунёнинг яна бир сеҳри (макри) шуки, у сенга дўст бўлиб кўринади. Бу у сени ўзига ошиқ қилгунча давом этади. Ногоҳ бир вақт унинг сенга душманлиги кўринади. У нобакор аёлга ўхшайдикки, эрга ўзининг келишган жойларини кўрсатиб ошиқ қилади ва хонасига бошлаб у ерда ҳалок қилади”.

Ушбу изоҳлар Ахий ва Фаррухнинг аёлини талоқ қилиши замирида теран тасаввуфий-фалсафий маъно борлигини тасдиқлайди. Агар улар нафсга бўйсунганда, нафс йўриғига юрганда эди, аёл суратида дунёни талоқ қила олмаган бўлар эди.

Хусайн Воиз Кошифий таъкидлашича, футувватнинг иккинчи мартабаси – **сафо, яъни қалбни кибру ҳаво, гина-кудурат, қасд-ғазабдан покиза, пок тутиш**. Ҳикоят қаҳрамонлари табиатида ана шу фазилат тўлиқ мужассам экани кузатилади.

Фаррухнинг инсоний сифатларини таърифлар экан, ҳазрат Навоий мана бундай ёзади:

*Зухду тақво келиб шиори анинг,
Бўлубон поклик ҳисори анинг.*

Яъни унинг учун ибодат ва тақво ҳаётгий аъмол даражасига кўтарилган. Шу боис вужуди поклик кўрғони билан ҳимоялангандир. Шоҳ Жасрат ўғлига бор мулку тахту тожини ҳам, Ҳинд молию Хито хирожини ҳам беришдан тафохур (ифтихор) туйса, Фаррух кўнглида дунё матоҳига танофур (нафрат) ҳисси бор. Улуғ шоир бу орқали Фаррухнинг қалби табиатан сафога – покликка йўғрилганини таъкидлайди. Бу пок кўнгил эгасининг ишқ талаби билан Қуддусга етгандаги ҳолати асарда мана бундай тасвирланади:

*Фаррух ул пок ерга чун этти,
Пок кўнгли била тавоф этти.*

Бу ўринда ҳазрат Навоийнинг “пок” сифатига урғу бергани бежиз эмас. Чунки Фаррухнинг кўнгли кибру ҳаво, гина-кудурат, қасд-ғазабдан холи. Унда нафратдан асар ҳам йўқ, пок қалби ишқ билан лиммо-лим. Қуддус тупроғига ниёз билан юз қўйиши, шам янглиг гудоз билан йиғлаши сабаби шунда. Отаси уни қудратли лашкар билан юборган эди. Шаҳзоданинг барчага рухсат бериб, ёлғиз қолиши, шоҳона либосни эгнидан олиб, шомранг – қора палос кийиши замирида ҳам ни-ятнинг поклиги туради. Туъмаси – озиғи ҳам ишқ, қув-вату қути ҳам ишқ билан дард бўлган Фаррух – ошиқи покбоз тимсоли. Унинг кўнгли шу қадар тозаки, ҳи-коятнинг яна бир қаҳрамони Ахий ҳол сўраганда, не-чоғлиқ оғир аҳволда бўлмасин, ундан ҳеч нарса тама қилмайди. Аксинча, ғамининг асари унинг кўнглига юқмаслиги, жонига қалбидаги ўтнинг шарари – учкуни тушмаслиги учун ўзидан йироқ юришини ўтинади. Таби-ийки, *кўнгли раҳиму табъи сахий* дея сифатланган Ахий ҳам қароридан қайтмай, уни ўзи билан олиб кетади.

Ҳикоятдаги Ахий – пир тимсоли, дейиш мумкин. У футувватнинг барча қоидаларига оғишмай риоя этади. Элга, шу жумладан Фаррухга кўрсатган са-ховатини заррача миннат қилмайди. Бу иши билан Фаррухга сабоқ беради. Ҳинд мулки подшоҳи дара-жасига етишган Фаррух саховатда айнан Ахий кўр-сатган йўлдан боради. Ахийда футувват туйғуси шу қадар кучлики, экинига халал етган, савдоси зиёнга юз тутган, зиндонбанд этилиб, бир амаллаб қутул-ган, бор-будидан айрилган ҳолида ҳам ўзида сабр ва сабот топа билади. Ҳинд мулкига келиб, Фаррухдан мерос қора палосни ёпиниб, ғариб ҳолда кун кечир-ганда ҳам эътиқодига содиқ қолади. Вайроналарга

ҳам кириб, бечоралар ҳолидан хабар олишни одат қилган Фаррух уни харобадан топиб, ўз ёри висолига етишувида кўмак беради.

Футувватнинг учинчи мартабаси – **вафо, яъни ҳамма вақт халқ хизматида бўлиш** ҳам ҳикоят қаҳрамонларининг асл табиатида бор эканини таъкидлаш керак. Ҳикоятнинг асосий қаҳрамонлари Фаррух, Ахий ва унинг аёли – барчаси вафода тенгсиз инсонлар. Жумладан Ахий дунё молини Ҳақ таолонинг омонати деб билади. Топганини эл манфаати йўлига сарф этади. Унда комил инсонга хос барча фазилатлар мужассам. Айниқса, вафо – унинг характериға хос асосий хусусият. Футувват тақозосига кўра ёридан айрилишға аҳд қилган вақтда жуфти ҳалолиға айтган мана бу сўзлари тақдирға ризолик орқали алмийсоқдаги ваъдасига вафони ифода этгани билан алоҳида аҳамиятға эға:

*Ки: “Неким Тенгри айламиш тақдир,
Айлай олмас киши анга тадбир.
Сангау бизға васл даврони
Мунча ёзмиш қазойи Яздони”.*

Ҳақ таоло ризоси учун нафс хоҳишиға зид йўл тутар экан, Ахий заррача иккиланмайди. Ҳар қандай ҳолда дилида ҳам, тилида ҳам шукр қилади. Висол айёмида шод, қайғудан озод чоқларида қандай шукрона билан яшаган бўлса, “Эмди бўлди муфорақат чоғи, Шукр вожибдурур бу дам доғи”, дея ҳижронда ҳам қалбида ана шу туйғуни ҳис этади. Тангри таоло муҳаббатига вафо, дўстға вафо, халқ хизматиға камарбасталик – умуман, унинг сурати ҳам, сийрати ҳам вафо расми асосига қурилган.

Ҳикоятда Ахий камолот ёшида ғарибу мискинлар ҳомийси, тайёр фатий сифатида намоён бўлса, Фаррухни болалиқдан илму маърифатға рағбати кучли, дунё

матоҳига – тожу тахтга эмас, ишққа толиб ошиқ сифатида таниймиз. Истаган нарсаси муҳайё қилиниши мумкин бўлган шахзода кезларида ҳам, сафарга йирик ададдаги лашкар билан кузатилган валиаҳд пайтида ҳам, тушда кўрган ёрини излаб топа олмай бечора хаста ҳолига тушган вақтида ҳам Фаррух покдил, ишққа вафодор шахс сифатида аҳдига содиқ қолади. У нафс бандаси эмас, ичию таши вафо билан йўғрилган инсон. Футувват қоидасига кўра Ахий ўз ёрини унга никоҳлаб берганини билган заҳоти бу гўзал ўзининг эмас, дўстининг хасми эканини дилдан ҳис этади. Омонатга хиёнат қилмай, ўша дақиқадан уни маъшуқа эмас, сингил деб билади. Ахий учун асрайди ва уни топиши билан ҳалол-пок ҳолда дўстига никоҳлаб беради.

Аксар ҳолатда нафс одамни қутқуга солади. Унинг йўриғига юрган кимса дунё молига эга бўлганда, ўзини бошқалардан устун кўра бошлайди. Оёғи ердан узилади. Манманлик ва кибр ботқоғига ботади. Фаррух эса фитратан бошқа тоифага мансуб. Унинг учун дунё матоҳи қимматга эга эмас. Шу боис ўзи ҳукмдор даражасига етганда ҳам хор ва забун ҳолатдаги дўсти Ахийга вафо кўрсатади. Унинг қаддини тиклаб қўяди. Ҳикоятда футувватнинг учинчи мартабаси саналган вафо – ҳар иккала дўст учун ҳаётини аъмол экани уларнинг ҳар бир ҳаракатида, сўзида ва амалида мукамал тарзда намоён бўлади.

Аёл – ҳикоятда унинг номи тилга олинмайди, аслида, дунё тимсоли бўлган бу қаҳрамон ҳам вафо рамзи. Гарчи эри Ахий бу ишни ўз розилиги билан амалга оширган бўлса ҳам, Фаррухга никоҳлаб берилган гўзал кўз очиб кўрган ёрига вафодор эканини намоён этади. Кўнглидаги ғусса сабабини сўраган Фаррухга асл ҳақиқатни айтади. Бу образ орқали ҳазрат Алишер Навоий моҳиятан бевафо бўлган дунё

ҳам вафо аҳлига вафо кўрсатиши мумкинлигини мукамал поэтик тасвирлайди. Дунёни бўйсундиришнинг ягона йўли – унга муҳаббат кўймаслик, футувват қоидасига кўра яшамоқ эканини концептуал тарзда бадиий талқин этади.

Ҳикоятнинг асосий қаҳрамонлари Ахий ҳам, Фаррух ҳам ҳар доим эл хизматига шай туради. Мискину ғарибларнинг кўнглини шод этмоқни одат қилади. Уларга мурувват кўрсатади. Жумладан, жоҳу моли ҳисобу ададдан ташқари бўлган Ахий саховати билан барчани банда қилгани айтилади. Қадди ғамдан букилган мусофир Фаррухнинг кўнгил дардига малҳам кўймоқ учун у бор-будидан кечади. Ахийдан футувват сабоғини олган Фаррух унинг жуфтига Ҳалабдаги каби шароит яратади, ўз синглиси каби эъзозлайди. Шаҳарни мунтазам сайр қилиб, ғариблар кўнглини шод этмоқни одат қилади.

Ҳикоятда валиаҳд шаҳзода Фаррух Ҳинд мулкига келгунга қадар унинг отаси шоҳ Жасратнинг вафот этгани зикр этилади. Мамлакатга Ахий тарбияти билан фатийга айланган Фаррух ҳукмдор бўлади ҳамда давлатни футувват расмига мувофиқ тарзда бошқаради. Ҳазрат Навоий бу орқали, гарчи очиқ-ошкор бўлмаса-да, шоҳ қандай сифатларга эга бўлиши масаласига алоҳида урғу бергани кузатилади. Яъни саховат, сафо ҳамда вафо сингари футувватнинг ҳар учала мартабасига эришган комил шахс фазилатларига эга идеал шоҳ ҳақидаги орзусини Фаррух образи воситасида сувратлантиради. Ахий ҳикоятидаги бу усул чинакам буюк ижодкор бадиий асарда улкан ҳақиқатларни айтмасдан ҳам айта олишига ёрқин далилдир. Зеро, юксак бадиият намунасида баён эмас, ижодкор концепциясининг бадиий ифодаси муҳимроқдир. Ҳақиқий мутафаккир шоир кичик бир ишора орқали ҳам

катта маънони ифода эта билади. Буни англамоқ учун тағмотда акс этган маъно қатламларини уқиш талаб қилинади.

Таҳлил этилган хусусиятлар ҳикоятда футувват ғояси теран бадиий талқин этилганидан далолат беради. Умуман, “Сабъаи сайёр” достонидаги Ахий ҳикояти ҳазрат Алишер Навоий ижод концепциясининг, буюк мутафаккир дунёқарашининг асл моҳиятини ифода этгани билан алоҳида бадиий-эстетик қимматга эга.

Юқорида таъкидланганидек, буюк шоир футувват ва мурувватни эгизак ҳолда қўллайди. Бу орқали, биринчидан, бу икки тушунчанинг бири иккинчисини тақозо этишини назарда тутса, иккинчидан, барча эзгу амалларнинг асоси ана шу икки фазилатга боғлиқ эканига урғу беради. Яна бир эътиборли жиҳати шундаки, футувват мурувватдан ўсиб чиқади. Хусайн Воиз ҳам бу хусусиятни алоҳида таъкидлайди: “Агар мурувват нима, деб сўрасалар, футувват тариқатнинг бир қисми бўлганидай, мурувват футувватнинг бир қисмидир”.

Ҳазрат Навоий асарларининг қаҳрамонлари бу икки фазилатни ҳаётий аъмолига айлантиргани билан комиллик тимсоли даражасига кўтарилган олган. Жумладан, улуғ шоир Мажнунни қуйидагича таърифлайди:

*Мажнунки футувват аҳли эрди,
Эҳсону мурувват аҳли эрди¹.*

Бу сўзлар отаси Мажнунни Навфалнинг қизига ўйлантиришга кўндириши воқеаси муносабати билан айтилган. Отаси: “*Мендан тиласанг ризо қабул эт, Не шаръ этар иқтизо қабул эт*”, яъни ота розилигига эришмоқчи, шариат тақозоси бўйича иш тутмоқчи

---

¹ Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. – Тўла асарлар тўплами, 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 201.

бўлсанг, таклифимни қабул эт, дейди. Ҳазрат Навоий талқинича, ўз хоҳишига зид бўлса ҳам, бу таклифни қабул этиши Мажнуннинг футувват аҳлидан, эҳсон мурувват аҳлидан экани сабаблидир. Зеро, футувват соҳиби яхшиликни, саховату марҳаматни қалбига яқин одамларгагина кўрсатмайди. Футувват барчага эзгуликни раво кўрмоқ, нафсига, кўнгил истагига қарши бориб бўлса ҳам, одам танламай, ҳатто душманга ҳам Ҳақ таоло йўлида ёрдам кўрсата билмоқдир. Шу маънода, тасаввуфшунос Иброҳим Ҳаққулнинг: “Шарқ мутасаввифларининг ўзига хос хизматларидан бири, балким биринчиси, инсоннинг маънавий мавқеи ва ички оламига доир қарашларни мисли кўрилмаган даражада кенгайтиргани, деса асло хато бўлмайди. Инсон сийратига очилган Йўл – ўзини таниш, Ҳақ ва ҳақиқатга эришишнинг мустасно бир йўли эканини мана шу маърифат пешволари кашф қилиб берган”,¹ – деган фикрлари футувват мавзуига ҳам тўлиқ дахлдордир.

Тасаввуфдан ва унинг ажралмас қисми бўлган футувватдан мурод инсоннинг камолга эришмоғи ва Ҳақ таолога қурбат ҳосил қилмоғидир. Футувватнинг Шайх Фаридиддин Аттор таъкидлаган 72 талаби, Хусайн Воиз асарида тилга олинган уч мартаба, икки сифат, ўн икки рукн ва 71 шарти – барчаси ана шу мақсадга хизмат қилади.

Ҳазрат Навоий “Насойиму-л-муҳаббат”да Абу Абдуллоҳ Сижзий ҳақида ёзар экан, футувватнинг ана шу мартабаси моҳиятини янада теран очиб беради: “Ондин сўрдиларки, футувват недур? Дедиким, халойиқни маъзур тутмоқ. Улча аларга ўтар ва ўз тақсирин кўрмак ва шафқат борча элга не солиҳ, не толиҳ. Ва футувватнинг камоли улдурки, кишини халқ Тенгридин

¹ Ҳаққул И. Ижод иқлими. – Т.: “Фан”, 2009. – Б. 40.

машғул қила олмағайлар”¹. Тасаввур этинг: бунинг учун инсон камолотда нақадар юксакликка кўтарилган бўлмоғи зарур. Ҳар қандай муомала-муносабатда ўзгаларни маъзур тутиб, ўзини айбдор санамоқ, ҳеч бир ҳолатда Тангри таоло ризолигидан ўзга ишга чалғимаслик – осон иш эмас. Футувват аҳли, жумладан, ҳазрат Навоий футувватнинг ана шу юксак мақомига етиша олган ва асарларида ана шу ғояни юксак бадий қўламда талқин этган.

Хусайн Воиз Ҳақ таолога қурбат ҳосил қилиш мақоми футувватнинг ботиний рукнларидан олтинчиси эканини таъкидлайди. Унингча, фатий: “...қурб ва вуслат мақомига бутун вужуди, дилу жони билан интилиши, яъни кўнгил уйини риёзат супургиси билан чангу ғубор, чиқиндилардан тозалаб туриши зарур. Токи, кўнгил ишқ султони ўтирадиган тахтга айлансин... Модомики кўнгил дунё тааллуқоти – ташвишлари ғалвасидан қутулмас экан, у дўст муҳаббатининг маконига айланмайди”.

Ҳазрат Навоий “Насойиму-л-муҳаббат”да Абу Туроб Нахшабий ҳақида ёзар экан, “**Футуввату** зуҳду таваккулда Абу Ҳотам Аттор Басрий ва Ҳотам Асам Балхий била суҳбат тутубдур”², дея таърифлайди. Абу Ҳафс Ҳаддод фазилатларини зикр этганда, футувватнинг муҳим бир хусусиятига доир таърифини келтиради: “**Футувват** – инсоф ва адолат қилиш, лекин уларни талаб қилмаслик”³. Бунга эришмоқ учун одамзод нафс қутқусини бутунлай маҳв этиши, “мен”лик туйғусидан халос бўлмоғи, фақат ва фақат Ҳақ ризоси йўлида юл-юрт ғамини ўйламоғи зарур. Буюк шоир айтмоқчи: *“Юз жафо қилса менга бир қатла фарёд ай-*

---

¹ Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. – Тўла асарлар тўплами, 10 жилдлик, 10-жилд. – Т.: Фағур Ғулум номидаги НМИУ, 2011. – Б. 155.

² Ўша манба. – Б. 119.

³ Ўша манба. – Б. 123.

ламон, элга қилса бир жафо юз қатла фарёд айларам”, дейдиган даражада камолотнинг юксак мақомига кўтарилиши керак.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ҳазрат Алишер Навоий футувват ғоясини асарларида бадий талқин этибгина қолмай, ҳаётда ҳам унинг қоидаларига тўлиқ амал қилган. Шу маънода, буюк мутафаккир футувватнинг тарғиботчисигина эмас, балки буюк фатий ҳам бўлган. Бошқача айтганда, ҳазрат Навоий ўз вужудидан ўтказган, руҳан ҳис этган туйғуларнигина қаламга олган. Ҳақиқат ўтидан чошни олгани учун ҳам улуғ шоир асарлари тошни ҳам сувдай эритади. Ўқувчилар кўнглини бутунлай забт этади, эзуликка кучли рағбат туйғусини уйғотади. Энди буюк мутасаввифнинг футувват ғоясига ҳаётда қандай амал қилганига доир тарихий маълумотлар таҳлилига ўтамиз.

“Макориму-л-ахлоқ” асарида Хондамирнинг ёзишича, “...мақталган Амирнинг (*яъни ҳазрат Навоийнинг – Н.Ж.*) чексиз яхшиликлари бу борлиқ оламда шуҳрат топиш ёки абадий оламда катта савобга эришиш учун қилинган эмасди. Чунки бу дунё ва ундаги нарсалар ул зотнинг ҳиммат назарида бир сомон хасичалик қимматга эга эмасди. Аммо чексиз очиққўллик ва сахийлик хислатига эга бўлишига қарамасдан, ҳеч қачон ҳеч кимга бир арпа доничалик ҳам миннат қилмасди”¹. Биргина далил. Мазкур тарихий манбада зикр этилишича, 908 ҳижрий (милодий ҳисобда 1500) йилда Султон Ҳусайн Бойқаро Мозандарон вилояти ҳокими Муҳаммад Валибекка зарур харажатлар учун Ҳирот шаҳри ва унинг атрофидаги қишлоқлар аҳолисидан юз минг динор миқдорида солиқ йиғиш ҳақида фармони олий беради. Ҳоким ушбу пулдан эллик минг

¹ Ғиёсиддин Хондамир. Макорим ул-ахлоқ (форс тилидан К.Раҳимов таржимаси). – Т.: “Akademnashr”, 2018. – Б. 169.

динорини йирик ер эгалари ҳамда бойлардан ундириб тўплайди. Солиқнинг қолганини Ҳирот шаҳри аҳолисидан йиғишга қарор қилади. Бироқ бу ишни Амир Навоий маслаҳатсиз амалга ошира олмас эди. Ушбу режани байн қилганида, ҳазрат Навоий халққа ўринсиз солиқ солишни давлат шаънига муносиб кўрмаслигини айтиб, мазкур маблағни ўз хусусий мулки ҳисобидан тўлаб юборади. Буюк Навоийнинг бу иши футувватнинг Салмон Форсий (р.а.) таърифлаган: "...барчага мурувват кўрсатиш ва эвазига ҳеч нарса талаб қилмаслик" (Ф., 22) мақомининг айни ўзидир.

Алишер Навоий бутун бойлигини эл-юрт манфаати йўлига сарф этгани, жумладан, 60 дан ортиқ бино, 20 га яқин ҳовуз, 16 кўприк, 9 ҳаммом, 20 масжид ва кўплаб мадрасалар, хонақоҳлар барпо эттиргани (*"Мақориму-л-ахлоқ"да бу иншоотлар номма-ном саналган – Н.Ж.*), умрининг сўнгида бор мулкани вақф сифатида топширгани ҳам бу фикрни тасдиқлайди.

Табийки, ҳазрат Алишер Навоий асарларида футувват ғоясининг бадиий талқини ва буюк мутасаввифнинг ўзи фатийларнинг комили экани билан боғлиқ барча фикрларни бир кичик тадқиқот доирасида тўлиқ қамраб олишнинг имкони йўқ. Хулоса сифатида шуни айтиш мумкинки, улуғ шоир адабий мероси мисолида тасаввуфнинг ўзаги саналган футувват ғоясининг поэтик ифодаси масаласини ҳар жиҳатдан қамровли, мукамал тадқиқ қилиш адабиётшунослигимиз олдида турган долзарб илмий муаммолардандир.

Маоний аҳли васфи

"Маъни" ва "аҳли маоний" тушунчалари ҳазрат Алишер Навоий дунёқараши ва ижодкор сифатидаги концепциясини белгилашда алоҳида ўрин тутати. Ўз навбатида, буюк шоир асарларида бу тушунчаларнинг

зидди ўлароқ “сурат”, “аҳли сурат” атамалари қўлланигани кузатилади.

Аввало, бу тушунчалар моҳиятига ойдинлик киритмоқ зарур. Ҳазрат Алишер Навоий асарларида бу тушунча қуйидагича талқин этилгани кузатилади: 1) “маъни”, “маоний” истилоҳларининг моҳиятини очувчи фикрлар ифодаси; 2) маоний аҳлининг даражаси баландлиги ва уларнинг қарашлари жамият ҳаёти ҳамда миллат бадиий-эстетик тафаккури учун мезон бўла олиши; 3) маоний аҳлига мансуб салафлар ва замондошлар васфи; 4) аҳли маъни ва аҳли сурат муносабати масаласи. Булар, ўз навбатида, ҳазрат Алишер Навоийнинг ушбу тушунчаларга доир ижодий-фалсафий концепциясини мужассам этади.

“Маъни”, “маоний” истилоҳларининг моҳиятини очувчи фикрлар ифодаси. “Бадойиъу-л-бидоя” девони дебчасида буюк шоир мана бундай ёзади: *“Яна бир буқим, гўйиё баъзи эл ашъор таҳсилидин ва девон такмилидин ғараз мажозий ҳусну жамол тавсифи ва мақсуд зоҳирий хатту хол таърифидин ўзга нима англамайдурурлар. Девон топилғайким, анда маърифатомиз бир ғазал топилмағай ва ғазал бўлғайким, анда мавъизатангиз бир байт бўлмағай. Мундоқ девон битилса, худ асру беҳуда заҳмат ва зойиғ машаққат тортилғон бўлғай”*. Бу ўринда буюк адиб мажозий ҳусну жамол тавсифи ва зоҳирий хатту хол таърифидин ўзга нима англамайдиган эл деганда, айнан аҳли суратни назарда тутди. “Маъни” тушунчасига ойдинлик киритар экан, Навоий унинг *“маърифатомиз, мавъизатангиз”* бўлмоғи зарурлигига эътибор қаратади.

Аслида, “маъни”, “маоний” истилоҳлари адабиёт илмининг ўзагини ташкил этади. “Ғиёсу-л-луғот”да адаб илмининг “сарф, наҳв, маоний, баён, бадеъ” каби тармоқларини жамлашига урғу берилган. “Мунтаха-

бу-л-луғат” да эса унинг адабиёт илмига доир адаб, луғат, сарф, иштиқоқ, наҳв, маоний, баён, аруз, қофия, расми хат, шеърдаги қариз илми (шеърнинг фасоҳат ва балоғат жиҳатидан мукамаллиги ёки нуқсонли эканини ажратадиган илм) кабиларни мужассам этиши баён этилган. Ҳар иккала луғатда ҳам “маоний” адабиёт илмининг асосий рукнларидан экани айтилган. “Аҳли маоний” тушунчаси эса янада кенгроқ ва теранроқ маъноларни англатади. Деҳхудонинг “Луғатнома”-сидаги: “Аҳли маъни – сурат ва зоҳир аҳлининг зидди. Маъни ва ботинга эътибор қаратувчи ҳақиқат аҳли”, деган изоҳ ҳам бу фикрни тасдиқлайди. Яна бошқа манбада аҳли маъни – “фаҳму фаросат, маърифат соҳиблари”¹ экани таъкидланади. “Ал-мўъжаму-л-васийт” луғатида аҳли маоний мақтовли сифатларга эга инсонлар экани таъкидланиб, балоғат илмларидан бири бўлган сўзнинг асл моҳиятини англашга хизмат қилувчи маоний илми ҳақида ҳам маълумот берилган.

Ҳазрат Алишер Навоий асарларида “аҳли маоний” атамаси кўп қўлланган. “Фавойиду-л-кибар” девонидаги ғазалидан олинган мана бу мақтаъ байтда улуг шоирнинг бу тоифага муносабати, айниқса, яққол ифодаланган:

*Эй Навоий, уста маъни оламиким, келди дун,
Ҳар кишиким майли ушбу дунёи дун соридур.*

“Навоий асарлари луғати” да “дун” сўзига қуйидагича изоҳ берилган: 1. Паст. 2. Разил, нокас. Байтнинг дастлабки сатридаги “дун” сўзи айни маънода келган. Шунга кўра, байтда маъни оламини ишташга даъват этилар экан, дунёи дун – тубан дунёга майл қўйган ҳар киши пастликка қулагани таъкидланади. Яъни, буюк

---

¹ <https://vazhaju.tj/word/%D8%A7%D9%87%D9%84%D9%85%D8%B9%D9%86%DB%8C/NzY3NzU=>

мутафаккир наздида, дунё – инсоннинг камолотга эришмоғи йўлидаги тўсиқ, уни тубанликка қулатгувчи иллатдир. Бундан халос бўлмоқнинг ягона йўли – маъни истамоқ.

Мана бу байтда ҳам маъни нечоғлиқ муҳим эканига урғу берилгани кузатилади:

*Кишики зоҳири ошuftадур замириға боқ,
Басоки маъни эрур поку лафз номарбут.*

Яъни улуғ шоир ташқаридан қараганда паришон кўринган кишининг замирига, сийратига боқишни тавсия этади. Чунки сўз бир-бирига боғланмагандек туюлгани билан маъно ўзининг поклигини сақлаб қолади. Бу орқали Навоий одамнинг асл моҳияти зоҳирда эмас, ботинда – маънида эканига диққат қаратади.

Маъно ва сўз бири иккинчисисиз ҳеч қандай қийматга эга эмаслиги борасида ҳазрат Навоий буюк салафлари, хусусан, Шайх Низомий Ганжавий билан ҳамфикр эканини таъкидлаш керак. “Панж ганж” муаллифи “Хусрав ва Ширин” достонида, жумладан, мана бундай ёзган эди:

*Суханким манбайи маъно эмас ул,
Ёзиб такрор этишга арзимас ул.*

*Қийинмас сўз тизиб, назм айламак, лек
Керакдир сўзга ихлос, жонфидолик.*

Низомий талабига кўра, теран маънони ифода этмаган сўз ёзиб такрор этишга арзимади. Сўзнинг назм ипига тизилиши ҳали шеър дегани эмас, чинакам шеър бўлиши учун поэтик матн замирида чуқур маънодан ташқари ихлос ва жонфидолик тажассум

топмоғи зарур. Яна бир шарти, оз сўзда кўп маъно ифодаланмоғи (*Юз этма бир сўзингни, юзни бир эт*), меъёрга амал қилинмоғи (*Керакдир сўзга ҳам сув сингари ҳад*) лозим.

Ҳазрат Навоий “Ҳайрату-л-аброр” достонида:

*Назмда ҳам асл анга маъни дурур,
Бўлсун анинг сурати ҳар не дурур.
Назмки маъни анга марғуб эмас,
Аҳли маоний қошида ҳўб эмас –*

деб ёзар экан, улуғ мутафаккир бу орқали замонлар келиб назмнинг суратида янгиланишлар бўлишини башорат қилган. Буюк шоир назмнинг ранго-ранг либослар билан зийнатланиши табиий эканини таъкидлаш баробарида, ҳар қандай шаклда бўлишидан қатъи назар, “асл анга маъни” эканини алоҳида таъкидлайди. Маъни жиҳатдан марғуб бўлмаган назм маоний аҳлининг эътиборини қозона олмаслигига диққат қаратади.

Таъкидлаш зарурки, шайх Низомий ҳам, ҳазрат Навоий ҳам “*маъни*” га урғу берар экан, зинҳор бадииятни инкор этмайди. Аксинча, назмда ёки насрда битилган бўлишидан қатъи назар, сўз санъати намунасида теран мазмун ва гўзал бадиият уйғунлиги талаб этилишини таъкидлайди. Ҳар икки мутафаккир ўз асарлари орқали бунинг беқиёс намунасини кўрсатади.

Маоний аҳлининг даражаси баландлиги ва уларнинг қарашлари жамият ҳаёти ҳамда миллат бадиий-эстетик тафаккури учун мезон бўла олиши. Маъни аҳлининг ҳақиқат аҳлини англатиши эсланди. Мана бу байтда ифодаланган маънонинг аслиги ҳадиси шариф зеваридан экани ҳақидаги буюк шоир фикри ҳам буни тасдиқлайди:

*Навоий, қилмағил бас назм бирла дурфишонлиғким,
Маоний бикриға зевар ҳадисинг гавҳариндиндур.*

Ҳазрат Навоий шеъриятида илоҳий ишқ талқини етакчилик қилиши исбот талаб қилмайди. “Бадойиъ-у-л-васат” девонидан олинган мана бу байт аҳли маънининг айнан илоҳий ишқ эгалари мазмунида келгани жиҳатидан алоҳида аҳамиятга эга:

*Ишқим аҳволиға мутлақ воқиф эрмастур хирад,
Қайда топқай аҳли маъни ҳолидин нодон вуқуф.*

Буюк шоир наздида хирад – ақл ишқ аҳволидан ҳеч қачон воқиф бўла олмайди. Бу эса, нодоннинг аҳли маъни ҳолидан вуқуф топа олмаслиги кабидир. Ана шу фикр ҳам ҳазрат Навоий наздида аҳли маънининг даражаси нечоғлиқ баланд бўлгани исботидир.

“Насойиму-л-муҳаббат”даги Увайс Қараний зикри маоний илмининг бошқа илмлар ўртасида тутган ўрни нечоғлиқ баланд эканига далил бўла олади. Ҳазрат Навоийнинг ёзишича, Увайс Қараний: “Ҳазрат Рисолат с. а. в.ни кўрмабдур эрди ва ул Ҳазрат ҳам они зоҳир кўзи била кўрмабдур эрдилар. Маъною руҳоният юзидин тарбият қилиб эрдилар”. Расулуллоҳ с.а.в.нинг ҳаётда бирор марта дийдорлашмоқ насиб этмаган хос бир умматига **маъно** ва руҳоният тарбиясини берганининг ўзиёқ маоний илмининг даражасини кўрсатади.

“Муҳокамату-л-луғатайн”да маоний илми авлиёуллоҳга хос экани мана бундай ифодаланган: “Ва авлиёйи кибор ва машойихи олий миқдор қаддаса Аллоху асрораҳум кўпрак ҳақойиқ ва маорифки сурубтурлар ва **маоний зеболарин тақрир либосига кийорубдурлар**. Ул фархунда иборот ва ул хужаста алфоз ва ишорот била воқеъ бўлубдур”. “Маоний зеболари” дейилганда, Ҳақ ва ҳақиқатга далолат қиладиган маъноларнинг фасоҳат ва балоғат билан ифодаланиши

назарда тутилган. Яъни улуғ валийлар ва олий мақомли машойихлар ҳақиқат ва маърифатни маоний гўзалликлари орқали етказганлар. Бу маоний гўзалликлари “фархунда иборот” – қутлуғ иборалар, “хужаста алфоз ва ишорот” – муборак сўзлар ва ишоралар орқали ифодаланган. Бу эса, ўз навбатида, уларнинг халққа ҳақиқат ва маърифатни етказишларида юксак натижалар берган.

“Наводир-ш-шабоб” девонидаги 8-қитъа “Маъни аҳлидин гадолиғ башорати ва суврат аҳлидин шоҳлиғ ишорати” деб номланган. Қитъа матни буюк шоирнинг маоний аҳлига муносабатини теранроқ англаш имконини бериши жиҳатидан ҳам қимматлидир:

*Аҳли маъни гуруҳида зинҳор,
Ҳеч ор айлама гадолиғдин –*

*Ким, буларға гадолиғ ортуғдур,
Аҳли сувратқа подшолиғдин.*

Яъни қитъада таъкидланишича, аҳли маъни гуруҳида гадолиқдан ор этмаслик зарур. Негаки, *аҳли маъни ва аҳли суврат, подшолиғ ва гадолиғ* тушунчалари ўртасидаги тазод орқали буюк шоир теран фалсафий мазмунни, таъбир жоиз бўлса, ўз эътиқодий-фалсафий қарашларининг асосини ифодалаган. Яъни шоир фикрича, аҳли сувратга подшо бўлишдан кўра маъни аҳлига гадо бўлмоқ авлороқдир.

“Лисону-т-тайр”да эр кишини ҳиммат улуғлашини таъкидлар экан, улуғ шоир мана бундай ёзади:

*Эрга ҳимматдин берур юз эътибор,
Жоҳу мулку ганжнинг не дахли бор.*

*Мол ўлуб гар йўқ кишининг ҳиммати,
Маъни аҳли оллида йўқ иззати.*

Демак, буюк мутафаккир дунёқарашига кўра, маъни аҳли наздида жоҳу мулку ганжнинг заррача ҳам эътибори йўқ ва бу тоифа иззатига фақат ҳиммат орқалигина эришмоқ мумкин. Ҳазрат Алишер Навоий “ҳеч қачон ҳиммат этагига фоний дунё молига муҳаббат ғуборини, бу жаҳон ашёсига қизиқиш гардини юқтирмаган”и учун ҳам маоний аҳлининг соҳибқирони мақомига кўтарилган.

Маоний аҳлига мансуб салафлар ва замондошлар васфи. Давлатшоҳ Самарқандийнинг “Тазкирату-ш-шуаро”сида Мирзо Улуғбек: “... юлдузлар илмида осмон қадар юксалиб борди, маоний илмида қирқни қирқ ёрди”, дея таърифланади. Ҳазрат Навоий ҳам салафлари ва замондошларининг маоний илмидаги даражасини юксак баҳолаган. Уларга ҳар бир дostonда берган таърифи фасоҳат ва балоғатда бири-биридан қолишмаслиги жиҳатидан алоҳида аҳамиятга эга. Жумладан, “Ҳайрату-л-аброр”да Низомий Ганжавийни мана бундай таърифлайди:

*Хони латойифқа сўзи мунқасим,
Дурри маонийға тили мунтазим.*

*“Қуддиса сирруҳ” – не маонийдур ул,
Руҳи қудс файзи нишонидур ул.*

Буюк салафининг сўзлари латиф сўзлар дастурхонининг безаги, тилидан ҳар доим маоний дурлари сочилган, “қуддиса сирруҳ” (“сирлари муқаддас қилинсин”) – маънолари қанчалик мукамал эканини таърифлайди.

“Лайли ва Мажнун”да буюк салафининг: “Маъни ҳарамин мусаххар, Сўз бикрини ғарқи зевар этган”ини таъкидласа, “Садди Искандарий”да: “Бу янглиғки ган-

жи маоний тўқуб, Жаҳон аҳлига жовидоний тўқуб... Келиб таъби гардуни олий асос, Маоний дури анда анжумқиёс”, дея маоний илмидаги даражасини юксак баҳолайди.

Буюк шоир “Мажолису-н-нафоис”да Нуриддин Абдурахмон Жомийнинг “маоний дуррининг уммони, донишу фазл гавҳарининг кони” эканини рубоийда бетакрор бадиият ила ифодалайди. “Ҳайрату-л-аб-рор”да бу улуғ устозини:

*Кўкси – ҳақойиқ дури ганжинаси,
Кўнгли – маоний юзи ойинаси –*

дея васф этар экан, унинг кўнглини маънолар юз кўрсатадиган ойнага қиёслайди. “Лайли ва Мажнун” достонида бу улуғ зотнинг хомасидин дурри маъни оқиши, нутқи они сўз силкига тоқиши ҳақида ёзар экан, оҳорли ташбеҳ воситасида сўз Жомий қаламининг ичида сайр этиб, маъни дурига йўл олишини айтади. Бу йўл аро маъни карвони, ҳатто маъни жаҳони келишини юксак фасоҳат ва балоғат билан тасвирлайди. “Садди Искандарий”да эса қалами билан маоний тунини чароғон этганини мана бундай таърифлайди:

*Чу суръат аро ўт сочиб хомаси,
Яна гарм ўлуб нукта ҳангомаси.*

*Ҳамул ўтқаким, назм шамъин тутуб,
Маоний шабистонини ёрутуб....*

“Муҳокамату-л-луғатайн”да эса: “...форсий сўзда жамиъ алар сўзидин юқорироқ сўз йўқтур, кўпрак кутуб ва расоил ва ғазалиёт ва қасойиддаки, маоний гавҳарларин назм силкига кийдурур эрдилар”, дея устозининг қайси жанрда ижод қилмасин, маоний илмига алоҳида диққат қаратганига урғу беради.

Ҳазрат Алишер Навоий “Ҳайрату-л-аброр” да буюк мутасаввиф Баҳоуддин Нақшбандни васф этар экан, кимки унинг хизматидан огоҳ эса, гарчи гадо бўлса ҳам маъни ила шоҳ мақомига эришгани ҳақида ёзади. “Лисону-т-тайр” да Шайх Абу Бакр Нишобурийни “мулки маъни сори топиб эрди йўл”, деб таърифласа, Шайх Боязид Бистомийни “амини ганжи роз, аҳли маъни тахти узра сарфароз”, дея бу тоифанинг энг улуғи сифатида васф этади. “Маҳбубу-л-қулуб” да Шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозийни “маоний аҳлининг нуктапардозини” деб таъриф этилган. “Фавойиду-л-кибар” даги соқийномасида Саййид Ҳасан Ардашерни “маъни аҳлига имоми барҳақ”, “Манга зоҳирда атову устод, Лек маъни аро пири иршод”, “Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер” асарида эса “орифи маоний”, дея улуғлайди.

Ҳазрат Алишер Навоий маоний аҳли ҳақида сўз юритар экан, ҳукмдор дўсти Султон Ҳусайн Бойқаро номини алоҳида эҳтиром билан тилга олади. “Наводиру-ш-шабоб” девонининг якуний 650-ғазалида мана бундай байт келган:

*Анга бу баски жаҳон мулкин олди сўз бирла,
Чекиб сипоҳи маоний дами фусунсози.*

Бу таърифда муболаға борлиги шубҳасиз. Шунинг баробарида, ушбу байтда теран мазмун ва гўзал бадиият юксак даражада уйғунлашгани ҳам айни ҳақиқатдир. Яъни байтда Султон Ҳусайн Бойқаронинг сеҳрли нафасга йўғрилган маоний лашкарлари орқали сўз билан жаҳон мулкани эгаллагани васф этилган.

Ҳазрат Навоий “Муҳокамату-л-луғатайн” да Ҳусайн Бойқарони “...салим (таъби) гавҳари кони маоний эрди”, дея таърифласа, “Мезону-л-авзон” да:

“ул ҳазратнинг шариф мажлислари маоний жавоҳирининг кони” бўлганини айтади. Номида “маоний” истилоҳи қўлланган “Ҳазойину-л-маоний”да ушбу куллиёт дунё юзини кўришида Султон Ҳусайн Бойқаронинг хизматлари катта эканини мана бу тарзда таъкидлайди: “Бу девонларда дағи ҳамул дастур била маоний жавоҳири шоҳворидин ва алфоз нақшу ниғоридин ва таркиб салосату латофатидин ва чошний ҳолату ҳароратидин ҳеч жузве жузъиётдин йўқтурким, ул ҳазратнинг муборак табъининг анда куллий дахли бўлмамиш бўлғай. Балки асли хаёл ул ҳазратнинг бўлуб, бу банда ҳам ул ҳазратнинг буйруғи таълими била анда жузвий дахле қилмиш бўлғаймен. Бу жиҳатдин бўла олғайки, бу девонлар ул ҳазратнинг адилсиз табъидек беназиру ҳар шоҳбайти ўз ҳумоюн зотидек оламгир бўлғай. Чун бу маъно гавҳарлари барча ул ҳазратнинг табъи баҳридину зеҳни конидин ҳосил бўлди ва алфозу иборат хазойини ҳамул маънолар гавҳаридин тўлди, бу маънодин анинг отин “Ҳазойину-л-маоний” қўйулди”. Бу сўзлар орқали куллиётга кирган девонлардаги **маоний жавоҳирининг** шоҳларга монандлиги, сўзларнинг нақшу ниғори (бадий гўзаллиги), таркибининг мукамаллиги ва ўқиганларга баҳра беришида султоннинг хизматлари катта бўлгани эътироф этилган. Куллиётнинг “Ҳазойину-л-маоний” деб номланиши сабаби ҳам шундан экани таъкидланган.

Маълум бўладики, ҳазрат Алишер Навоий буюк салафлари ва атоқли замондошларининг маоний илмида эришган даражаси, маъни аҳли орасида тутган ўрни хусусида қимматли маълумотларни ёзиб қолдирган. Бу маълумотлар маоний илмининг инсоният ахлоқий-маърифий такомилида тутган ўрни нечоғлиқ муҳим эканини тасдиқлайди.

Аҳли маъни ва аҳли сурат муносабати. Бу икки ҳодиса ўртасидаги боғлиқлик моҳиятини ўрганиш ҳазрат Алишер Навоий дунёқарашини теранроқ англашга хизмат қилиши жиҳатидан муҳимдир. Бу борада энг асосли фикрлар буюк шоирнинг ўз асарларида берилган. Буюк мутафаккирнинг ушбу мазмундаги қарашларини қуйидагича гуруҳлаштириш мумкин: 1) асл моҳият суратда эмас, маънида экани; 2) маъни дурларини сўздан эмас, кўнгилдан излаш зарурлиги; 3) маъни ва суратнинг бир-бирини тақозо этиши.

Асл моҳият суратда эмас, маънида экани. Ҳазрат Навоийнинг аксар шеърларида моҳиятни суратдан эмас, маънидан излаш зарурлиги таъкидланади. Улуғ шоир фикрича, зоҳирбинлик кишини моҳиятдан узоқлаштиради.

*Ҳусни зоҳирдин не ҳосил, эй хуш улким, ҳар нафас
Шоҳиди маъни юзидин ўзни фаррухфол этар.*

Ушбу байтда маъни шоҳиди – маъни маҳбубаси васлидан ўзини ҳар нафасда бахтиёр ҳис этаётган киши наздида зоҳирий ҳусннинг – суратнинг қиммати йўқлиги ифодаланган. Бошқача айтганда, асл моҳият суратда эмас, маънида экани таъкидланмоқда.

*Не маъни кўрдиларким, суратингга бўлдилар вола,
Чу маъни оламида истамас аҳли яқин сурат.*

Сурат ва маъни бир-бирига зид. Шу боис шоир суратга мафтун бўлишни мақбул деб билмайди. Чунки унинг наздида маъни оламига мансуб аҳли яқин – валийуллоҳлар сурат истамайди. Зеро, “Маҳбубу-л-қулуб”нинг “Дарвешлар зикрида” сарлавҳали бобида улуғ мутафаккирнинг ўзи: “Маъни аҳли ҳақиқати

махфий ва сурат аҳлининг ҳақиқий даъви ва даъвийи ҳақиқатда бемаъни” экани ҳақида сўз юритса, ушбу асарнинг “Зикр шарҳида” деб номланган бобида: “... суврат аҳли сувратга назар солурлар ва маъни аҳли маънидин баҳра олурлар”, дея маъни аҳлининг афзаллигига алоҳида урғу беради.

*Иста йиртуқ жанда кийганларда маъни махзанин –
Ким, бу янглиғ ганж ўлур ул навъ вайронлар аро.*

Суратга зеб бериш одамзоднинг маъни оламидан йироқ эканига далил. Шу боис буюк шоир маъни хазинасини йиртуқ жанда кийганлардан иташни тавсия этаётир. Чунки бу янглиғ ганж – маъни хазинаси айни ҳолдаги вайронлар орасида бўлади. “Лисону-т-тайр”да ифодаланган: “Одам ўлғон зеби зоҳирдин демас, Кимки ондин фахр этар – одам эмас” деган ҳикмат замирида ҳам айни ҳақиқат мужассам.

Маъни дурларини сўздан эмас, кўнгилдан излаш зарурлиги. Ҳазрат Навоийнинг концептуал аҳамиятга молик фикрига кўра, аслида сўз ва маъни бир-бирини тақозо этса ҳам, маънонинг асл макони кўнгил. Яъни маънини сўзсиз ҳам ифода этиш мумкин. Мана бу байтда шу ҳақда фикр юритилган:

*Эй Навоий, сўзда маъни йўқтурур, маънида сўз,
Дурри маъни истар ўлсанг, айлагил гуфтор бас.*

Сўз маънидан бебаҳра бўлиши ва ўз навбатида, маънида сўз бўлмаслиги мумкин. Шу боис маъни дурларини истаган одам гуфторни – сўзламоқни бас қилмоғи зарур. Эътибор берилса, кўп гапирадиган одамнинг сўзларида маъно чуқур бўлмайди. Бундай кишининг нутқида чуқур, ҳикматга йўғрилган маъ-

но ўрнида аксар кераксиз, ортиқча сўзлар қўлланади. “Сукут – олтин, сўз – кумуш” ҳикмати замирида ана шу ҳақиқат мужассам. Бу жиҳатдан ҳам юқоридаги байт теран ҳаёт фалсафасини ифодалаган, дейиш мумкин.

Ҳазрат Навоий “Лисону-т-тайр”да мана бундай ёзади:

*Онглаким сўз ўзга, маъни ўзгадур,
Маъни онгмос шоғил улким сўзгадур.*

Буюк мутафаккир фикрича, сўз ўзга – маъни ўзга. Шу боис кимки сўзга машғул бўлса, маънидан бебахра қолади, маънини англай билмайди. Маънидан баҳра ололмаслик эса одамзодни ҳақиқат йўлидан адаштиради. “Фавойиду-л-кибар” девонидан ўрин олган 287-ғазалнинг мана бу байтлари ҳам ушбу мазмунни тасдиқлайди:

*Кўнгул оллида ғамин қилма талаффуз, тилким,
Еткурур аҳли маонийга малолат, лаффоз.*

*Сўзда маъни била кўп лафзға майл айламаким,
Зоҳир оройишини айлади одат лаффоз.*

*Лафз зебида Навоийга берур маъни юз,
Қайда маънида топар мунча маҳорат лаффоз.*

Ушбу байтларда калит сўз вазифасини ўтаган “лаффоз”, одатда, уч хил маънода келади: 1) гапиришга уста, сўзамол; 2) кўп гапирувчи, эзма; 3) лофчи. Қайси мазмунда келишидан қатъи назар, бу сўз “аҳли маоний”га қарама-қарши, зид маънони ифодалаган. Дастлабки байтда лаффозга мурожаат этилиб, кўнгил олдида унинг ғамидан сўз очмаслик зарурлиги, чунки тил маоний аҳлига малолат етказиши таъкид-

ланяпти. Бу ўринда “кўнгил” ва “тил” ҳам ўзаро тазод ҳосил қиляпти. Чунки аҳли маоний – ишқ аҳли, дард аҳли, кўнгил одами. Маоний аҳлининг кўнгил кўзи очиқ бўлади. Шу боис маънини англашда тилга, сўзга эҳтиёж сезавермайди. Кейинги байтда лаффознинг сўз оройишини одат қилганига урғу берилмоқда. Ҳазрат Навоий фикрича, сўзга зийнат бермоқ зарур, лекин бу энг асосийси эмас. Кўп лафзга майл айламасликни тавсия этаётгани сабаби шунда. Сурат аҳлининг рамзи бўлган лаффоз эса ўзининг сўзамоллигини кўрсатмоқ истайди. Маоний ва лафз аҳли ўртасида ана шу жиҳатдан катта фарқ бор.

Ҳазал мақтаёида улуғ шоирнинг ижод концепциясига дахлдор муҳим бадий умумлашма ифодаланган. Қачонки лафзга зеб берар экан, Навоийга маъни юз кўрсатади. Яъни буюк мутафаккир шеъриятида сўзга берилган бадий зийнат ва теран маъно юксак даражада уйғунлашади. Лаффоз эса маънида бундай маҳоратни топмоғи душвор. Буюк шоир хулосасига кўра, маъни дурлари лаффознинг сўзида эмас, маоний аҳлининг кўнгил кўзидадир.

Маъни ва суратнинг бир-бирини тақозо этиши.

Ҳар бир нарса ўзаро жуфт яратилган ва бунда теран ҳикматлар бор. Кеча ва кундуз, яхшилик ва ёмонлик, гуноҳ ва савоб ва ҳ.к. Маъни ва сурат ҳам худди шундай жуфтликни ҳосил қилади ва моҳиятан бир-бирига зид бўлса ҳам, бири иккинчисисиз мавжуд бўла олмайди. Зоҳиран суратни инкор этишдек туюлган фикрлар асосий эътиборни маънига қаратиш зарурлигига урғу бермоқ учундир. Маънига устувор аҳамият бермоқ суратга мутлақо эҳтиёж йўқлигини англамайди. Ҳазрат Навоий асарларида масаланинг ана шу жиҳати ҳам теран бадий талқин этилган. Бу эса, ўз навбатида, буюк мутафаккирнинг фалсафий тафаккури миқёси нечоғ-

лиқ юксак бўлгани исботидир. Мана бу байт ҳам ушбу фикрни тасдиқлайди:

*Не навъ сувратидин кўз олайки, маънидин
Бўлурға бир хабар ўлмиш манга сабаб суврат.*

Ошиқ маъшуқа суратидан кўз ололмаслигининг боисини маънидан хабар бўлишига сурат сабаб экани билан изоҳлаяпти. Бу ўринда маъни билан суратнинг бир-бирини тақозо этиши, бири иккинчисисиз мавжуд бўла олмаслиги ҳаётий ва бадийий мантиқ асосида далилланяпти.

*Бас ажаб сувратдурур, қайсиға жон айлай фидо,
Сувратинг нақшиға ё ул нақшнинг наққошиға.*

Ёр сурати ҳайратга лойиқ. Лекин ошиқ кимга жон фидо қилмоғи зарур: бу суратнинг нақшига – гўзаллигимга ёки нақшнинг наққошига – ана шу гўзалликни яратган Ҳақ таологами? Риторик сўроққа асосланган ушбу байт ҳам ҳазрат Навоийнинг концептуал қарашини ифодалагани билан аҳамиятлидир. Ушбу савол замирида буюк мутафаккир дунёқарашининг, фалсафий тафаккурининг негизи ифодаланган. Аслида, нақш воситасида Наққошга бўлган муҳаббатни талқин этиш буюк Навоий мансуб нақшбандия тариқатининг асосини ташкил этгани маълум. Байт ана шу моҳият ифодалангани жиҳатидан алоҳида аҳамиятга эга.

“Фавойиду-л-кибар”даги “Мажоздин мақсуди ҳақиқат эканни изҳор қилмоқ ва суратдин ғараз маъни эканин падидор қилмоқ” сарлавҳали қитъада ҳам айни моҳият ўзига хос поэтик талқин этилган:

*Мажоздин манга мақсуд эрур ҳақиқий ишқ,
Нединки, аҳли ҳақиқатқа бу тариқат эрур.*

*Мажоздин чу ҳақиқатқа йўл топар ошиқ,
Қилур мажозни нафъи улки, беҳақиқат эрур.*

Гарчи қитъа матнида “маъни” ва “сурат” сўзлари учрамаса-да, сарлавҳадаги қайддан, аслида, бу маъно ҳам эътиборда тутилгани аён бўлади. “Мажоз” ва “ҳақиқат” тушунчалари моҳиятан “сурат” ва “маъни”га мувофиқ келади. Яъни улуғ мутафаккир фикрича, ҳақиқий ишққа мажоз воситасида эришилади ва ҳақиқат аҳлининг тариқати – шу. Ошиқ ҳақиқатга йўлни мажоздан топади. Шу боис мажозни инкор этган киши беҳақиқатдир – ҳақиқатдан ҳеч қачон баҳра ололмайди.

Ҳазрат Алишер Навоий “Садди Искандарий” достонида аҳли маъни ким ва уни қандай таниш мумкин, деган саволларга аниқ-тиниқ жавоб берган. Муҳими, улуғ шоир маъни ва сурат тушунчаларининг ўзаро нисбати масаласига ҳам муносабат билдириб ўтган:

*Биров аҳли маъни деёлур ўзин –
Ки, Ҳақ очмиш йўғай басират кўзин.*

*Не сурат ангаким бўлур ошкор,
Ани англаса сунъи суратнигор.*

Аҳли маъни ким? Ҳазрат Навоий фикрича, Ҳақ басират кўзини очган кишигина бу тоифага мансуб бўлмоғи мумкин. У қандай фазилатларга эга бўлмоғи керак? Агар бирор суратни кўрса, уни суратнигорнинг – Мусаввирнинг санъати деб англайди. Нақшни кўриб баҳра олса, Наққош ҳақида, гўзал жуссани кўрса, уни

Яратгувчи хусусида тафаккур қилади. Бошқача айтганда, маоний аҳли суратнинг ўзига маҳлиё бўлиб қолмай, унда яширинган маъни тўғрисида фикр юритади. Маоний аҳлига мансуб басират кўзи – ботин дийдаси очиқ киши ана шундай сифатларга эга бўлади.

Ҳазрат Алишер Навоий ижодида “маъни” талқини ва “аҳли маоний” васфи хусусидаги фикрларни хулосалаб айтиш мумкинки, “маъни” истилоҳи “сурат”нинг зидди бўлиб, зоҳирий мазмунни эмас, ботиний моҳиятни ифода этади. “Маоний” тушунчаси эса истилоҳда фикрни бадий ифодалашнинг асоси ҳисобланган балоғат илмининг таркибий қисмлари бўлган маоний, баён ва бадеъ илмларидан бирини англатади. “Аҳли маоний” бирикмаси янада кенгроқ моҳиятни ифодалайди. Буюк шоир асарларида бу истилоҳ асосан сурат ва зоҳир аҳлининг зидди ҳисобланган маъни ва ботинга эътибор қаратувчи ҳақиқат аҳли, авлиёуллоҳ мазмунида талқин этилган. Кўнгил кўзи, басират дийдаси очиқ валий зотларни, мажоз воситасида Ҳақни англаувчи ҳақиқат ва маърифат аҳлини ҳазрат Алишер Навоий маоний аҳли сифатида васф қилган. Бу тоифанинг фикру қарашларини, муносабатини барча масалаларда мезон деб билган. Буюк мутафаккир талқинига кўра, маъни аҳли учун бойлик ва ҳашамнинг, молу мулк ва мансаб-мартабанинг заррача ҳам эътибори йўқ. Улар маърифат ва ҳикматнинг, ҳақиқат ва ҳимматнинг тимсоли даражасига кўтарилган юксак камолот соҳибларидир. Ҳазрат Алишер Навоий сийрати ва ахлоқига кўра ҳам, ҳақиқат ва маърифатда эришган мартабаси нуқтаи назаридан ҳам, ижодий камолоти ва тафаккур миқёси мезонидан ҳам маоний аҳлининг соҳибқирони, дейишга муносиб зотдир.

Мирзо Улуғбек даври адабиёти Алишер Навоий талқинида

Туркий мумтоз шеърят тараққиётини мислсиз юксакликка олиб чиққан, миллий бадиий-эстетик тафаккурни жаҳоний миқёсга кўтарган буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий асарларида темурийлар даври адабиёти ҳақида нодир маълумотлар берилган. Жумладан, улуғ адиб Муҳаммад Тарағай Улуғбек (1394–1449) ҳукмронлиги даврида Мовароуннаҳрда математика, астрономия, тарих каби фанлар қаторида адабиёт ва адабиётшунослик ҳам тараққий этгани ҳақида қимматли фикрларни ёзиб қолдирган. Алишер Навоий ва темурийлар даври адабиёти мавзусида бир қатор тадқиқотлар яратилган бўлса ҳам, ушбу илмий муаммо шу пайтга қадар тўлақонли ёритилган эмас. Буюк мутафаккирнинг “Мажолису-н-нафоис” тазкирасида ва бошқа асарларида, айниқса, Мирзо Улуғбек ва унинг даври адабиётига доир қимматли маълумотлар учрайди. Бу маълумотларни тизимга солиб илмий тадқиқ қилиш навоийшунослик олдида турган долзарб вазифалардандир.

Ҳазрат Алишер Навоий асарларидаги ушбу мавзуга доир фикрлар ва талқинларни куйидаги тасниф асосида ўрганиш мумкин: 1) улуғ шоир асарларида Мирзо Улуғбек васфи; 2) унинг замонида юзага келган адабий муҳит ва ушбу муҳит намояндалари ижодига муносабат; 3) бу ҳукмдор даврида адабий-эстетик тафаккур ривожига.

Ушбу мавзунинг тадқиқи Алишер Навоий илмий-ижодий қарашларини ўрганиш баробарида Мирзо Улуғбек даври адабиёти ҳамда унинг замонида адабий-эстетик тафаккур ривожига доир янги илмий

хулосаларга келиш имконини бериши билан аҳамиятлидир.

Мирзо Улуғбек васфи. Ҳазрат Алишер Навоий “Фарҳод ва Ширин” хотимасида Султон Ҳусайн Бойқаронинг ўғли Шоҳ Ғариб Мирзога насихат сўзларини битар экан, унинг улуғ теурий ҳукмдор Мирзо Улуғбекдан ўрнак олмоғини истаб, мана бундай ёзади:

*Темурхон наслидин султон Улуғбек –
Ки, олам кўрмади султон анингдек.
Анинг абнойи жинси бўлди барбод –
Ки, давр аҳли биридин айламас ёд.
Валек ул илм сори топти чун даст,
Кўзи оллинда бўлди осмон паст.
Расадким боғламиш – зеби жаҳондур,
Жаҳон ичра яна бир осмондур.
Билиб бу навъ илми осмоний –
Ки, андин ёзди «Зижи Кўрагоний».
Қиёматға дегинча аҳли айём,
Ёзорлар онинг аҳкомидин аҳком.*

Олам Мирзо Улуғбекдай султонни кўрмагани ҳақида ёзар экан, улуғ шоир унинг “абнойи жинси” – тенгқурлари барчаси дунёдан ўтиб кетганини, давр аҳли улардан бирортасини ҳам ёд этмаслигини уқтиради. Тенгдошларидан фарқли равишда илмга даст топгани боис Улуғбекнинг кўзи олдида осмон паст бўлди. У қурдирган расадхона “зеби жаҳон”, яъни жаҳонга зийнатдир. Ҳатто уни жаҳон ичра яна бир осмон дейиш мумкин. “Зижи жадиди Кўрагоний”си унинг осмоний илмларни нечоғлиқ юксак даражада билишига далилдир. Бу асарнинг аҳамияти шу қадар баландки, қиёматгача астрономия илми билан шуғулланувчилар унинг илмий ҳукмларига таянадилар. “Би-

лик гарчи кўрунур кўзга зийнат, Вале шаҳларға бордур ўзга зийнат” деб ҳисоблаган ҳазрат Навоий бу сўзлари орқали фақат Шоҳ Ғариб Мирзогагина эмас, барча замонлардаги ҳукмдорлар ва уларнинг авлодларига билимли бўлиш заруратини таъкидлайди. Улуғ шоир фикрича, бир билим билан қаноат қилмаслик, барча илмларни эгалламоқ керак:

*Вагар илм ичра бўлмай бирга қонё,
Баридин баҳравар бўлсанг не монё.*

Мирзо Улуғбек қомусий билимлар эгаси экани билан ҳам ҳаммага ўрнақдир. Ҳазрат Алишер Навоий “Мажолису-н-нафоис”да таъкидлашича: “Камолоти бағоят кўп... Қуръони мажид етти қироат била ёдида” бўлган, “хайъат ва риёзийни хўб билган, зиж битиган, расад боғлаган” Мирзо Улуғбекдаги “бу камолот гоҳи назмға майл қилур”. Яъни у шеърлар ҳам ижод этган. Тазкирада унинг ижод намунаси сифатида куйидаги байт матни келтирилади:

*Ҳарчанд мулки ҳусн ба зери нигини туст,
Шўҳи мақунки, чашми бадон дар камини туст.*

Мазмуни:

*Гўзаллик мулки қанчалик кўл остингда бўлса-да,
Шўхлик қилмагинки, ёмонларнинг кўзи сени кузатмоқда.*

Ҳазрат Алишер Навоийнинг ёзишича, Мирзо Улуғбек табъидаги назмға бўлган майл унинг фарзандларига ҳам ўтган. Жумладан, гарчи “Мажолису-н-нафоис”да улуғ султоннинг учинчи ўғли Абдуллатиф Мирзонинг “савдойи мизож, васвасий табъ ва девонаосор киши” бўлгани, “бундан бошқа бадфеъллиқла-

ри бор”лиги, “ўтар дунё маслаҳати учун донишманд ва подшоҳ отасин ўлтургани” айтилиши баробарида “табъи назми бор эрди ва шеърни ободон айтур эрди”, дея таъкидланади. Куйидаги матлаъ бунга мисол сифатида келтирилади:

*Бар дилу жон сад бало аз як назар овард чашм,
Чун бигуям шукри ин, ё Раб, набинад дард чашм.*

Мазмуни:

*Кўз бир қараш билан дил ва жонга юз бало келтирди.
Бунинг шукрини нечук қилай, ё Раб, ул кўз дард кўрмагай!*

Мирзо Улуғбек васфи ҳазрат Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достони хотимасида ҳамда “Мажолисун-нафоис”да келган, холос. Унинг авлодларидан фақат Абдуллатиф Мирзо характери ва табъи назми бўлиб, “шеърни ободон айтган”и ҳақида маълумот берилган. Мирзо Улуғбек ва Абдуллатиф Мирзонинг шеърӣ асарларини топиш ва тадқиқ этиш адабиётшунослик олдида турган вазифалардандир.

Мирзо Улуғбек даври адабий муҳити ва намояндалари ҳақида. Илмда камолотнинг юксак чўққисига эришган Мирзо Улуғбек ҳукмдор сифатида, табиӣки, илму маърифат ривожига алоҳида эътибор қаратган. Бу улуғ ҳукмдор ўша даврнинг олий таълим масканлари бўлган мадрасалар фаолиятини юксалтириш учун барча кучларни сафарбар этган. Бунинг натижасида фаннинг турли соҳаларида машҳур олимлар, шунингдек, миллий адабиётимиз ривожига муносиб ҳисса қўшган атоқли шоиру адиблар етишиб чиққан. Жумладан, машҳур Абдурахмон Жомий Самарқанддаги Шарқ маданияти ва фани тарихида муҳим ўрин тутувчи Улуғбек мадрасасида таҳсил олиб, бу ерда Қозизода

Румий маърузаларини тинглагани маълум. Кейинроқ ҳазрат Алишер Навоий айна шу мадрасада Фазлуллоҳ Абуллайсийдан сабоқ олади.

Мирзо Улуғбек даврида “аҳли зурафо устози” дея таърифланган Хатойи тахаллусли Мавлоно Мир Қарший, Хожа Исматулло Бухорийнинг шогирди Мавлоно Хаёлий, Мавлоно Кавсарий каби яна ўнлаб шоиру адиблар қизғин ижодий фаолият билан шуғулланган. Натижада Мовароуннаҳр пойтахти Самарқанд ва Хуросон маркази Ҳиротда ўзига хос ижодий анъаналарга эга адабий муҳит шаклланган ва тараққий этган.

Ҳазрат Алишер Навоийнинг “Мажолису-н-нафоис” тазкираси ҳамда бошқа манбалардаги маълумотлар, ўзбек ва хориж олимлари тадқиқотларидаги эътирофлар ҳам бу фикрни тасдиқлайди. Жумладан, рус олими, академик В.В.Бартольд “Улуғбек ва унинг замонаси” монографиясида улуғ темурийзоданинг адабиётга бўлган эътибори, унинг саройида “Малику-л-калом” дея эътироф этилган Камол Бадахший бошчилигида ўзига хос адабий муҳит бўлгани ҳақида маълумот беради. Аҳмад Заки Валидийнинг “Лутфий ва унинг девони” асарида, Ф.Кўпрулузоданинг “Чиғатой шоирлари” мақоласида, академик А.Н.Самойловичнинг Лутфий ва Атоий ҳақидаги маърузаларида, бу давр адабиётига оид эътиборга молик фикрлар билдирилган.

Адабиётшунос Эргаш Рустамов “XV аср биринчи ярми ўзбек шеърояти” китобида ёзишича: “Улуғбек даврида Самарқандда, худди Ҳиротда бўлгани сингари, туркий адабиётнинг қадимий ёдгорликларини ўрганишга бўлган қизиқиш ортди. Жумладан, 1444 йилда Самарқандда Арслон Хожа Тархон хоҳишига кўра, Адиб Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибату-л-ҳақойиқ” (“Ҳақиқатлар армуғони”) достони уйғур ёзувида ки-

тобат қилинди. Матн иловасида Адиб Аҳмад ва унинг достонига бағишланган туркий тилдаги икки шеър келтирилган. Улардан бирининг муаллифи – Амир Темур саройида хизмат қилиб, Сайфий тахаллуси билан туркий ва форсийда шеърлар ёзган амир Сайфиддин Барлос, иккинчисининг муаллифи – Арслон Хожа Тархон” [Рустамов 1963: 35]. Мирзо Улуғбек саройида “Амири кабир” дея эътироф этилган Арслон Хожа Тархон “қилич ва қалам соҳиби” сифатида шуҳрат қозонган.

В.В.Бартольднинг маълумоти: “Улуғбек Низомийни афзал билса, Бойсунқур Хусрав Деҳлавийга ихлос қўйган ва бу борада ака-укалар ўртасида баҳс кечган. Гарчи Бойсунқур адабиёт муҳиби ва билимдони сифатида кенг шуҳрат қозонган бўлса-да, бу масалада Улуғбекнинг таъби мумтоз поэзия бўйича замонавий европалик илм соҳибларининг дидига муносоиб эди”.

Машҳур тарихнавис Абдураззоқ Самарқандийнинг “Матлаъи саъдайн ва мажмаъи баҳрайн” (“Икки саодатли юлдузнинг чиқиши ва икки денгизнинг қўшилиши”) асарида Мирзо Улуғбекнинг “...ҳақиқат аҳларига эътибор кўрсатишда жаҳон подшоҳларидан устун ва афзал” бўлгани, “адл мактабларини янгилаш ва фазл қоидаларини мустаҳкамлашда катта жидду жаҳд ва гўзал саъй-ҳаракат кўрсатгани” [Самарқандий 2008: 344] алоҳида таъкидланади.

Тарихчи Ашраф Аҳмедов “Улуғбек Муҳаммад Тарағай” рисоласида: “Улуғбек Самарқандга олимларни, шоир ва меъморларни тўплайди... Самарқанд билан бир қаторда Ҳирот ҳам Шоҳрух ва Улуғбек даврида Шарқнинг йирик маданият марказига айланади. Албатта, бунда энг аввало Улуғбекнинг хизмати беқиёс каттадир”, деб ёзади.

Мирзо Улуғбек замонида Самарқанд ва Ҳиротда ўзига хос адабий муҳит шаклланди, беназир бадий асарлар яратилди. Шарқшунос Турғун Файзиёвнинг “Мирзо Улуғбек авлодлари” китобида ёзилишича: “Улуғбек Мирзо йирик олим бўлиши билан бирга, ўз даврида фан тараққиётига раҳнамолик кўрсатиб, илм-фан аҳлига ҳомийлик қилган. Унинг даврида Самарқанд шаҳри илму фан ва маданият марказига айланиб, кўплаб етук олимлар, ўнлаб ҳассос шоир ва суҳандон адиблар саройда ўзларига муносиб мавқега эга бўлиб яшаганлар ва ижод қилганлар. Забардаст шоирлардан Мавлоно Лутфий, Мавлоно Хаёлий, Исматулла Бухорий, Камол Бадахший, йирик адабиётшунос ҳамда тилшунос Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий шулар жумласидандир”.

Бундан ташқари, Улуғбек Мирзо таржима соҳасига катта эътибор кўрсатган. Араб ва форс тилларидаги қимматли бадий ва илмий асарларни туркийга таржима қилдирган.

Ҳазрат Алишер Навоий “Мажолисун-нафоис”да бу даврда ижод этган қуйидаги шоиру адиблар ҳақида қимматли маълумотларни берган:

1. Камол Бадахший. Навоий унинг фозил киши бўлганини, “Улуғбек мирзо замонида Самарқандда шуаро уни хушгўйликка мусаллам тутган”ини, “мирзонинг (Улуғбекнинг – Н.Ж.) дағи кўп илтифоти бор”лигини таъкидлайди. “Мажолисун-нафоис”да мисол тариқасида шоирнинг машҳур ғазалларидан қуйидаги матлаъ келтирилган:

*Эй зулфи шаб мисоли туро дар бар офтоб,
Аз шаб ки дид сояки уфтад бар офтоб.*

Мазмуни:

*Қаро зулфунг қаро тундек тўсибдур офтобни,
Солиб тун соя, ким кўрди, тўсибдур офтобни.*

Ҳазрат Алишер Навоий фикрларига қўшимча тарзда Давлатшоҳ Самарқандийнинг “Тазкирату-ш-шуаро”сида Мавлоно Бадахший ҳақида қуйидагиларни ўқиймиз: “Фозиллар жумласидан эрди. Самарқанд шаҳрида Улуғбек Кўрагон ҳукмронлиги даврида сўзамолликда олий мартабага эришди ва шу замон шоирларининг етакчиси эрди. Номи зикр этилган султон ва ўша замон ақобирлари унинг сўзамоллигига тан бермишлар. Мавлоно Бадахшийнинг мазкур подшоҳ (Мирзо Улуғбек – Н.Ж.) мадҳида айтган покиза қасидалари бор. Девони ўша диёрда (Мовароуннаҳрда – Н.Ж.) машхурдир”.

Академик В.В. Бартольд Давлатшоҳ Самарқандийнинг “замон шоирлари етакчиси эрди” деган сўзларига таяниб бўлса керак, Мавлоно Бадахшийни “Цар поэтов при дворе Улуғбека” деб атайди.

2. Мавлоно Муҳаммад Олим. “Мажолису-н-нафоис”да бу шоир ҳақида: “Самарқанд уламосидин Улуғбек Мирзо била ҳамсабақ ва мусоҳиб эрди. Аммо бағоят далер ва шўхтабъ... киши эрди”, дея маълумот берилади. Мавлоно Муҳаммад Олим Мирзо Улуғбек билан бирга Самарқанд мадрасасида Қозизода Румий, Шарафиддин Али Яздий, Фазлуллоҳ Абуллайсий каби алломалар таълимини олган. Шеърлари яхши бўлишига қарамай, ҳазрат Навоий таъбирича: “баҳсда кўп густоҳона сўзлар ва жавоблар айтиш” одати боисми, Ҳиротга кетишга мажбур бўлади.

Ҳазрат Навоий унинг қуйидаги байтини келтиради:

*Мо сияҳ бахтему бад рўзему ахтар сўхта,
Шамъи мақсуде ба умри хулд шабе нафрўхта.*

Мазмуни:

*Қаробахту ёмон кунга қолиб юлдузи сўнган биз,
Бутун умримда мақсад шамъи бир кеча ҳам ёнмаган.*

3. Мавлоно Саккокий – ўша замоннинг машҳур шоирларидан. Унинг ижодий камолотида Улуғбек Мирзонинг хизматлари беқиёс. Шу боис шоир унга атаб тўртта қасида ёзган. Улуғбек Мирзонинг амири кабири Арслон Хожа Тархонга бағишланган 4 та қасидаси ҳам мумтоз қасиданависликнинг юксак намунасидир. “Мажолису-н-нафоис” да бу шоир ҳақида мана бундай маълумот берилади: “Мавлоно Саккокий – Мовароуннаҳрдиндур. Самарқанд аҳли анга кўп муътақиддурлар ва бағоят таърифин қилурлар”.

Мирзо Улуғбекка бағишланган қасидаларидан бирида шоир мана бундай ёзади:

*Фалак йиллар керак сайр этсаю келтирса илкига,
Менигдек шоири турку сенигдек шоҳи донони.*

Бундай фахрияни туркий шеъриятда мумтоз ўринга эга шоиргина айтиши мумкин экани исбот талаб қилмайди.

Саккокий қасидаларида Мирзо Улуғбекни “Сулаймони замон”, “Нўширавон”, “Мусотек шубон”, “атодин меҳрибон”, “хуршиди жаҳон” дея васф этади. Унинг фикрича, тарихда не-не султонлар келиб-кетмаган, бироқ Улуғбекдай ҳукмдор камдан-кам учрайди:

*Салотин дунёда кўп келдию кетти, сенигтек бир,
Фалакнинг гар тили бўлса, айтсунким, қачон келди?*

Илм-фан, адабиёт ва санъат аҳлига катта эҳтиром билан қараган Мирзо Улуғбек Саккокийнинг бу қасидаларини ихлос билан мутолаа қилгани ва юксак баҳолагани аниқ. Шу маънода, академик В.В.Бартольднинг: “Темурийлар даврида туркий шеъриятни

яратишга ҳаракат қилган чиғатой шоирларининг девонлари Улуғбекнинг эътиборини қозонгани мутлақо маълум эмас”, деган фикрига қўшилиш қийин. Профессор Абдуқодир Ҳайитметовнинг “Ўзбек тилида асар ёзишга, ўзбек адабиётини бойитишга, уни ривожлантиришга бел боғлаган қобилият эгалари Улуғбек даврида тобора кўпайиб борар эди”, деган сўзлари ҳам ушбу фикрни тасдиқлайди. Адабий ва тарихий манбаларни синчиклаб ўрганиш асосида бу масалани янада чуқурроқ тадқиқ қилиш галдаги ва-зифалардандир.

4. Мавлоно Лутфий. Ҳазрат Навоийнинг эътирофича, Лутфий “...ўз замонининг малику-л-каломи эрди, форсий ва туркийда назири йўқ эрди, аммо туркийда шуҳрати кўпрак эрди ва туркча девони ҳам машҳур-дур ва мутааззиру-л-жавоб матлаълари бор, ул жумла-дин бири будурким:

*Нозуклук ичра белича йўқ тори гисуйи,
Ўз ҳаддини билиб, белидин ўлтурур қуйи.*

Яна бири буқим:

*Сайд этти дилбарим мени ошуфта сочдин,
Солди каманд бўйнума икки қулочдин”.*

“Мажолису-н-нафоис”да Лутфийнинг “Зафарнома” таржимасида ўн минг байтдин ортуқроқ маснавийси бор”лиги айтилади. Шунингдек, “форсийда қасидагўй устодлардин кўпининг мушкул шеърлариға жавоб айтгани ва яхши айтган”и таъкидланади.

Мавлоно Лутфий бир кам юз йил умр кўрган. Ҳаётининг сўнгги йилларида форсий тилда ёзган «офтоб» радифли ғазали шоирга катта шуҳрат келтирган. “Мажолису-н-нафоис”да ёзилишича: “за-

мон шуароси барча татаббуъ қилдилар, ҳеч қайсиси матлаъни онча айта олмадилар ва ул матлаъ будурким:

*Эй зи зулфи шаб мисолат сояпарвар офтоб,
Шоми зулфатро ба жои моҳ дар бар офтоб.*

Ҳазрат Навоий Лутфийнинг Мавлоно Шиҳобиддин Хиёбоний қошида “суфия тарийқида ҳам сулук қилғон”и, азиз ва табаррук киши бўлгани тўғрисида ёзади. Адабиётшунос Эргаш Рустамовнинг аниқлашича: “Улуғбек туркий адабиётга катта эътибор берган, шоирлардан Лутфий ва Саккокийга ҳомийлик қилган” [Рустамов 1963: 35]. Лутфийнинг бир қанча шеърларида замона ҳукмдори Мирзо Улуғбек васф этилган. Мана, шундай байтларидан бири:

*Улуғбекхон билур Лутфий камолин –
Ки, рангин шеъри Салмондин қолишмас.*

Байт мазмунига кўра Лутфий Улуғбекнинг адабиётни чуқур билган ва қадрлаган ҳукмдор бўлганини таъкидлайди. Рус олими Е.Э.Бертельс “Навоий” монографиясида Лутфийнинг ушбу байтини келтирар экан, юқоридаги фикрни тасдиқлайди

5. Мирзо Алибек – Улуғбек замонида Самарқандда туркий тилда Мирзобек тахаллуси билан ижод қилган салоҳиятли шоир. Ҳазрат Алишер Навоий таърифича, у: “...инсоният ва хуш ахлоқликда Хуросон ва Самарқанд мулкида ягона эрди. Табъ ва фаҳм ва отару тутарда бу икки мулк йигитлари орасида саромади замона бу навъ таърифлардин мустағний”. Бу матлаъ анингдурким:

*Кўзунг не бало қаро бўлубтур –
Ким жонга қаро бало бўлубтур.*

Зулқофиятайндур ва қофиялари тарди акским, жавоб айтмоқ бу фақир қошида маҳолатдиндур. Агарчи анинг тилига бу навъ абёт кўп ўтар эрди, аммо ҳаргиз парво қилиб бир ерда битимас эрди”.

Мирзо Алибекнинг бу байтига юксак баҳо берган Алишер Навоий, маълумки, унга тазмин ўлароқ машҳур ғазалини битган ва девонига киритган. Бироқ истеъдодли шоир Мирзо Алибек қисқа умр кўрган. “Мажолису-н-нафоис”да бу ҳақда: “Ҳайф ва юз ҳайф ва дариф ва юз минг дарифким, ҳаёт чашмасидин сероб бўлмади ва умри нахли мевасидин бар емади. Мазори Самарқанд маҳфузасида Аҳмад Ҳожибек (салламаҳуллоҳ) мадрасасида муттаайин мадфанларидадур. Макони равзаи жинон ва руҳиға фирдавси аълода макон бўлсун”, дея маълумот берилган.

6. Хожа Исмадулло Бухорий. “Мажолису-н-нафоис”да бу шоир қуйидагича таъриф этилади: “Мовароуннаҳр бузургзодаларидандур. Зоҳир илмин такмил қилғондур. Ғоят хуштабълиғидан ўзин шеърға мансуб қилиб девони машҳур бўлди. Ва Халил Султон отиға яхши қасидалари бор... Ва Хожанинг қабри Бухорода ўз хужрасидадир... Ва Халил Султон ашъорининг девони таърифида рангин қасидаси бор. Матлаи будурким:

*Ин баҳри бегаронки, жаҳонест дар бараш,
Ғаввоси ақли қулл набарад пай ба гавҳараш”*

Мазмуни:

*Бу бепоеъ денгиз жаҳонни қамраб олган,
Ақл ғаввоси ундаги гавҳарни пайқай олмайди.*

Адабиёт аҳлига алоҳида эътибор берган Мирзо Улуғбек атоқли шоир Хожа Исмадулло Бухорийни сарой хизматиға таклиф этгани маълум. Гарчи бу улуғ

шоир узлатни, дарвешлар орасида бўлишни афзал билса-да, Улуғбек унинг ижодий фаолиятига катта рағбат кўрсатган. Қарийб саккиз минг байтдан иборат шеърни ўз ичига олган девони, «Иброҳим Адҳам» номли маснавийси адабиётимиз тарихида алоҳида ўрин тутади.

Давлатшоҳ Самарқандийнинг ёзишича: “Хожа Исмаатнинг ошиқона ғазаллари, орифона сўзлари Улуғбекнинг отаси Шохрух султон замонида шу қадар кўп шуҳрат топдики, халқ бошқа шоирлар шеърларини қўлга олмай қўйди... Аммо Хожа Исмаат олам подшоҳи Улуғбек Кўрагон ҳукмронлиги даврида ҳокимларни мадҳ этмоқни тарк этди. Номи зикр этилган султон (Мирзо Улуғбек – Н.Ж.) ундан шеър айтишни ёлвориб сўради. Шунинг учун заруратдан ул ҳазрат мадҳида бир неча қасида ёзди”

“Тазкирату-ш-шуаро”да эътироф этилишича: “Олим, одил, ғолиб ва ҳимматли подшоҳ” Улуғбек Кўрагон... юлдузлар илмида осмон қадар юксалиб борди, маоний илмида қирқни қирқ ёрди. Унинг даврида олиму фозиллар мартабаси ниҳоят чўққисига кўтарилди”.

7. Хожа Хурд. Ҳазрат Навоий Самарқанднинг ўша кездеги бош қозиси, «Улуғбек Мирзо» мадрасасининг мударриси Хожа Хурд фаолиятига, айниқса, юқори баҳо беради: “Бовужуди фазлу камолу ақл ва дониш ҳуляси била орастадур ва бовужуди зуҳду тақво, хусни ахлоқ зевари била пийрастадур. Мунча машоғил ва авориз била чун лутфи табъи ғолибдур, назм ва иншо ва тарих ва муаммо фунунида ҳам иштиғол кўргузур”.

“Мажолисун-н-нафоис”да Хожа Хурднинг таърихларига бир қанча мисоллар келтирилган. Жумладан, Бобо Худойдод исмли валий зот Самарқандда вафот этганда таъриhini “Мажзуби солик” жумласи

орқали ифодалаган. Ҳазрат Алишер Навоийнинг “Вақфия” асари таърих моддасини “Мин вақфи Алишер” жумласида акс эттирган. Бу маълумот Хожа Хурднинг донишманд ва нуктадон ижодкорлардан бўлганини кўрсатади.

Мирзо Улуғбек даврида мумтоз шеърятимизнинг ғазал, нома, қасида, мунозара, маснавий, рубоий, туюқ, мустазод, мухаммас, мусаддас, муаммо каби жанрлари ривож топди. Бу жанрларда ёзилган назмий асарлар, биринчидан, мумтоз шеърӣ жанрлар тақомилини таъминлаган бўлса, иккинчидан, туркий шеърятнинг поэтик жиҳатдан янги босқичга кўтарилишига хизмат қилди.

Адабий-эстетик тафаккур ривожи. Муҳаммад Тарағай Улуғбек теурий ҳукмдорлар орасида салоҳиятли давлат раҳбари бўлиши баробарида, етук олим экани, илм-фан, адабиёт ва санъатга юксак эътибори билан алоҳида ажралиб тургани маълум. Унинг замонида Самарқанд ва Ҳиротда ўзига хос ижодий анъаналарига, юксак бадиият намуналарига эга адабий муҳит шаклланган ва тараққий этган. Будий адабиёт билан бир қаторда адабиётшунослик ҳам юксак даражада ривожланган. Атоқли адабиёт назарийчиси Шайх Аҳмад Худойдод Тарозийнинг бевосита бу улуғ маърифатпарвар ҳукмдорга бағишлаб ёзилган “Фунуну-л-балоға” (“Балоғат илмлари”) асари бунинг исботидир. Асар муқаддимасида Мирзо Улуғбек қуйидагича васф этилган: “...салтанат дарёсининг гавҳари ва маъдалат конининг жавҳари, саховат боронининг абри ва шижоат бешасининг бабри, шаҳаншоҳи аъзам, шаҳриёри аълам, соҳибу-с-сайфу-л-қалам, маъдани лутфу карам, молики риқоби умам, фармондеҳи турку арабу ажам, мағисиддин ва-д-даврон Амир Улуғбек Кўрагон...”.

Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунуну-л-балоға” асари 840 ҳижрий/ 1436-1437 милодий йилларда ёзилгани эътиборга олинса, ҳазрат Алишер Навоий бу асардан хабардор бўлган бўлиши зарур эди. Лекин нима сабабдандир, улуғ мутафаккир асарларида “Фунуну-л-балоға” ҳақида бирор сўз учрамайди. АҚШ Индиана университети профессори, шарқшунос Девин де Уис “The Predecessors of Nava’i in the “Funun al-balaghah” of Shaykh Ahmad b. Khudaydad Tarazi: a neglected source on Central Asian literary culture from the fifteenth century” (“Навоийнинг салафлари Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий асарида: XV асрдан буён Марказий Осиё маданиятшунослигида унутилган манба”) сарлавҳали тадқиқотида ҳам бу масалага диққат қаратилган. “Фунуну-л-балоға” асари яратилишининг ижтимоий-маданий ва адабий-эстетик омиллари, асарнинг ёзилиш тарихи, тили, матн хусусиятлари ёритилиб, илмий қиммати ҳақида фикр юритилган ушбу тадқиқот Мирзо Улуғбек даври адабиётшунослигига хорижий мутахассисларнинг қизиқишини кўрсатиши жиҳатидан ҳам аҳамиятлидир. Олимнинг ёзишича, Ғарб адабиётшунослигида “Фунуну-л-балоға”га қизиқиш аввалроқ бошланган. 1930 йили шарқшунос Ҳерманн Эзе тузган “Бодлиан кутубхонасида сақланаётган форсий, туркий, ҳиндий ҳамда пушту қўлёзмалари каталоги”нинг иккинчи қисмида ушбу асар ҳақида (номи, Мирзо Улуғбекка бағишлангани, 1225-устунда №-127 рақами остида сақланаётгани) мухтасар маълумот берилган. 1984 йили Элеазар Бирнбаумнинг “Туркий қўлёзмалар: 1960 йилдан буён рўйхатга олинган ва рўйхатга олинмаган қўлёзмалар” асарининг тўртинчи қисмида ҳам “Фунуну-л-балоға”нинг қисқа тавсифи келти-

рилган. Кейинчалик 2003 йилда Ҳерманн Эзе тузган каталогдаги маълумотларга таяниб, Гунай Кут ҳам асар ҳақида энг зарур маълумотларни берган.

Арузшунос Дилнавоз Юсупованинг ёзишича, Девин де Уис “Асарнинг сақланиб қолган ҳар бир қисмини алоҳида шарҳлашга, моҳиятини очиб беришга уринади, ўз қарашларини асослаш учун рисоланинг баъзи парчаларини инглиз тилига таржима қилиб, иқтибос сифатида келтиради ҳамда уларни тадқиқот сўнгида эски ўзбек алифбосида илова қилади. Олимининг бош мақсади асарнинг ўша давр адабий муҳи-тидаги ва бугунги кундаги аҳамиятини белгилаш, унда номлари келтирилган ижодкорларни ўрганиш бўлганлиги учун унда арузнинг назарий масалалари ритмик унсурлар сатҳида махсус таҳлил қилинмаган”.

Асарнинг шеър таркиби ва турларига оид дастлабки қисмида Мирзо Улуғбек ҳақидаги таржеъ-банд-мадҳдан парча келтирилган. Унда, жумладан, қуйидагиларни ўқиймиз:

*Сарвари марду салотин, меҳтари шоҳи жаҳон,
Мафхари дунё-у дин, султон Улуғбек Кўрагон.*

“Фунуну-л-балоға”да шеър қисмлари ва турлари (жанрлари), қофия ва радиф қоидалари, мумтоз бадий санъатлар, аруз илми, муаммонинг усул ва рукнлари каби назарий масалалар чуқур илмий асосда ёритилган. Ҳамд, муножот ва наътларга доир назарий қарашлар баён этилган. Ҳар бир назарий масалани ёритар экан, Шайх Аҳмад Тарозий туркий ва форсий тиллардаги шеърлардан мисоллар келтиради, фикрларини илмий асосда чуқур далиллайди.

Шеърят назариясига оид мазкур асар Мирзо Улуғбек даврида адабиётшунослик илмининг нечоғлик тараққий этганини, адабий-эстетик тафаккур нақадар ривожланганини кўрсатиши жиҳатидан катта илмий аҳамиятга эга.

Давлатшоҳ Самарқандийнинг “Тазкирату-ш-шураро”сида Мирзо Улуғбек вафотига бағишланган бир таърих келтирилади. Мазкур таърихда бу улуғ мутафаккирга “Чун Улуғбек илму ҳикмат денгизи” дея таъриф берилади. Манбалар таҳлили бу фикрнинг нечоғлиқ тўғри эканини тасдиқлайди.

Хулоса қилиб айтганда, Алишер Навоий “Фарҳод ва Ширин” достонининг “Салтанат шажарасининг самараси ва хилофат боғининг шажараси, ҳидоят авжида манзил этган, тамаллуқнинг ниҳоятига етган, риё қасри бунёдин қўнқорғон, балоғат айвонида от чиқорғон, яъни султонзодаи олам Абулфаворис Шоҳ Ғариб Баҳодир халлада давлатаҳу мадҳида бир неча сўз сурмак ва насиҳатомиз нукталар арзға тегурмак, умид улким, бу шоҳвор дурларни туфроғдин олғай ва адосида қулоқ солғай, балки ул гаронмоя гавҳарларни қулоққа солғай” сарлавҳали бобида шаҳзодани Султон Улуғбекдан илму ирфон борасида ўрناق олишга чақиради. Мирзо Улуғбекнинг илмдаги юксак даражасини васф этади. “Мажолису-н-нафоис”да улуғ ҳукмдор ва алломанинг камолоти, Куръони каримни етти қироат билан ёд билиши, астрономия ва математика соҳасида етук экани, юлдузлар жадвалини мукаммал тузгани ҳақида ёзади. Ўғли Абдуллатиф Мирзога ҳам объектив баҳо беради. Табъи назми бўлганини айтиб, шеърларидан намуна келтиради.

Муҳаммад Тарағай Улуғбек даврида Самарқанд ва Ҳиротда асос солинган адабий муҳит ҳақидаги

манбалар орасида Алишер Навоийнинг “Мажолису-н-нафоис” асари кўп ва хўб маълумотларни жамлагани билан алоҳида ўрин тутади. Мирзо Улуғбекнинг бошқа барча илмлар қатори адабиёт соҳасига ҳам юксак эҳтиром билан қарагани, шоиру адиблар фаолиятига раҳнамолик, ҳомийлик қилгани натижасида бу улуғ ҳукмдор даврида миллий адабиёт тараққий этган. “Малику-л-калом” дея эътироф этилган Лутфий, замон шоирларининг етакчиси дея таърифланган Бадахший каби шоирлар ана шу муҳитда етишиб чиққан.

Бу даврда мумтоз туркий адабиётда шеъриятнинг барча жанрлари, айниқса, ғазал ва қасида ривожланди. Шеъриятнинг ушбу жанрларида мукаммал ижод намуналари яратилди. Бу эса, ўз навбатида, шеъриятнинг кейинги даврлардаги такомил учун ўзига хос замин бўлиб хизмат қилди.

Шайх Аҳмад Худойдод Тарозийнинг Мирзо Улуғбекка бағишлаб яратилган “Фунуну-л-балоға” (“Балоғат илмлари”) асари бу даврда шеърият илмининг назарий асослари мукаммал ишлаб чиқилганини, адабиётшунослик илми янги босқичга кўтарилганини кўрсатади. Бу асар туркий тилда яратилган илк назарий манба сифатида миллатнинг адабий-эстетик тафаккури юксалишида алоҳида ўрин тутади.

“ХАМСА” – БУЮК БАДИЙ ОБИДА

“Хамса”нинг калити

“Хамса” – тенгсиз тилсим. Бу буюк дoston ҳақида кўплаб тадқиқотлар яратилган. Бу бебаҳо назм хазинасининг сирини очишга не-не олимлар уринмаган дейсиз. Низомий панжасига муносиб даражада панжа урадиган шеърят шери майдонга келишини Тангри насиб этди. Бироқ улуғ Алишер Навоийнинг 536 йил аввал ижод этилган буюк бешлигига жавоб айтиш мудом ҳеч кимга муяссар бўлган эмас. Ҳатто унинг фасоҳат ва балоғатини тўлақонли инкишоф этиш ҳам не-не дақиқбину нуктадонлардан бирортасига ҳам насиб этмади. Бу бебаҳо хазинадан бир-икки дур ола билган ҳам нақадар бахтли. Ана шунга муяссар бўлганлар ҳам олимлар ичра мумтозлик ва сарафрозлик топди. Бу хазина сирини очишга интилганларнинг аксариятига эса сўзбозликдан ўзга насиба етишмади.

“Хамса” дostonларининг ибтидоси – “Ҳайрату-л-аброр”. Дoston номи араб изофасида ифодалангани маълум. Унинг жорий имлога қай тарзда табдил қилиниши борасида илм аҳли ўртасида мунозаралар бор. Шу пайтгача асар номи “Ҳайратул-аброр”, “Ҳайрат ал-аброр”, “Ҳайрат ул-аброр”, “Ҳайрату-л-аброр” шаклларида турлича ифодаланиб келди. Нашр вариантыда “Ҳайрат ул-аброр” тарзида берилган. Бироқ моҳиятан “Ҳайрату-л-аброр” шаклида табдил қилиниши тўғрироқ. Негаки, “у” товуши аслиятда “Ҳайрат” сўзи билан бирга қўлланади. Уни ҳеч қанақасига “аброр” тарафга ўтказиб бўлмайди. Изофа талабига кўра, “ал” аниқлик артиклидаги “а” ўқилмайди. “Л” ҳарфини ўртада икки тарафдан чизиқча билан ажратиб ифодалаш энг тўғри

йўлдир. Шунга кўра, биз асар номини “Ҳайрату-л-аб-рор” шаклида қўллаймиз.

Кўп ўрганилган бўлишига қарамай, дoston, бизнингча, ўз сирини ҳали ҳеч кимга тўлақонли очган эмас. Уни ҳатто мажозан бу буюк бешликнинг калити дейиш мумкин. Бу асар ана шу нуқтаи назардан қайта тадқиқ қилиниши, муносиб илмий баҳоланиши зарур. Унда улуғ мутафаккирнинг барча келажак замонлардаги ижод аҳли учун мезон бўла оладиган адабий-эстетик қарашлари ифодалангани ҳам бу фикрни тасдиқлайди. Жумладан, бу қарашлар “Ҳамса”нинг кейинги дostonлари учун ҳам ана шундай мезон вазифасини ўтаган. Бугунги урф бўлган таъбир билан айтганда, “Ҳайрату-л-аброр” – буюк бешликнинг назарий-методологик асосидир.

“Ҳамса”нинг илк дostonи “Ҳайрату-л-аброр” ислонинг асоси саналган “Бисмиллаҳир-Раҳмонир-Раҳим” калимасининг шарҳига бағишланган боб билан бошланади. Буюк шоир ушбу калиманинг ҳар бир ҳарфини дурри ятим (садафнинг ичидаги ягона йирик дур)га қиёслайди. Бу дурларнинг ҳар бири жоннинг жавҳаридан, қиймати икки жаҳондан ҳам афзалроқ, дея таърифланади. Уларни боғлаб турган ришта эса жаҳон риштаси. Яъни жаҳонни бирлаштиради. Жаҳон риштаси ҳам эмас, жон риштаси (жон томиридир). Бу каби талқинларда улуғ мутафаккир сиймосида комил мусулмон ва буюк шоир тимсоллари уйғунлашиб кетгани намоён бўлади. Асарнинг мазкур бобида инсонлар ана шу калима моҳиятига кўра икки тоифага: аҳли қабул ва аҳли радга бўлиниши чуқур мазмун ва гўзал бадий шакл уйғунлигида ёритилган. Муаллиф таърифича, Ҳақ таоло даргоҳида улар иккаласи ҳам меҳмон. Фарқи шундаки, аҳли рад қаҳр аро бўлса, аҳли қабул – лутф аро. Қаҳр ва лутф тушунчалари “Ҳамса”нинг ўқ илдизини ташкил этади. Асар қаҳрамонлари-

ни ҳам айнаи шу икки тоифага бўлиш мумкин. Лекин бу дегани лутфга сазовор кишилар ҳаётда қийинчиликка учрамайди, дегани эмас. Аксинча улар жуда кўп синовларни, машаққатларни енгиб ўтишлари тақозо этилади. Жумладан, Фарҳод, Ширин, Шопур, Мажнун, Лайли, Навфал, Дилором, Фаррух, Ахий, Искандар, каби образлар шу каби синовларни енгиб ўта олгани, ҳар қандай мураккаб шароитда иймонини бутун сақлай билгани учун ҳам лутфга сазовор инсонлар сифатида тасвирланади. Хусрав, Шеруя, Ибн Салом, Баҳром, Доро, Маллу каби образлар аҳли радга мансуб. Чунки улар Ҳақнинг эмас, нафснинг, ҳою ҳаваснинг қули сифатида намоён бўлади. Бу ҳол асар муқаддимасининг ҳар беш дoston сюжети билан чамбарчас боғлангани ҳамда улуг шоир “Хамса”ни яхлит бадиий концепция асосига қургани далилидир.

“Ҳайрату-л-аброр”да “Бисмиллаҳ” бобидаги аҳли қабул ва аҳли рад ҳақидаги концептуал қарашлардан келиб чиқиб, инсонга хос эзгу фазилатлар ва нуқсонлар моҳияти очиб берилган. Дoston муқаддимаси “Бисмиллаҳ” шарҳи, Аллоҳга ҳамд, тўрт муножот ва беш наътдан таркиб топган. Ҳамд бобида Яратгувчининг буюк санъати мадҳ этилади. Унга ҳамд айтиш вожиблиги, ҳамд айтувчи Унинг зоти олдида зарра қадарлиги, Зотининг ягоналиги қуёш борлигидай ойдин экани васф қилинади. Алишер Навоий Аллоҳ таолони шунчаки мадҳ этиш эмас, Унинг санъати нечоғлиқ юксак эканига далил келтириш усулини танлайди. Ой ва юлдузлар билан зийнатланган осмонни ферузаранг гулшанга, қуёшни бу гулшан гулларида ясалган гулдастага ўхшатади. Юлдузлар – гуллар очилиши, гулдастасидан кўкка сочилиши – Унинг санъати боис. Мовий фалак билан ер Унинг “сунъи бисоти” олдида гўё “икки тахта нард”. Барча тўғрилиқ ҳам, кусур ҳам ана шу нарда намоён. Бу эса Унинг буюклиги ва қудратига далилдир.

Тасвирни инсонга бурар экан, чексиз коинот ва одамзод муносабатига эътибор қаратади. *Чун ясабон ҳужраи тори димоғ/ Ақлдин ул ҳужрада ёқиб чароғ* байтида инсон мияси (тор ҳужра), ва уни ёритиб турган ақл чироғи, бу чироқнинг риштаси тори иноят, шуъласи нури ҳидоят эканига урғу беради. Яъни ақлнинг инсонга ато этилган чинакам улуғ неъмат экани, Аллоҳдан иноят бўлсагина, ақл ҳидоятга сабаб бўлиши образли ифодаланади. Ҳамд бобининг ҳар бир байтида нафақат биринчи дostonга, балки “Хамса” умумсюжетига замин бўлувчи фикрлар юксак бадиият билан ифодаланади. Масалан, *Ишқ елин еткурубон тунду тез, Ақл алочуғин этиб рез-рез* сатрларида ишқнинг шиддатли шамоли етса, ақл чайласини майда-майда қилиб созуриши ҳақидаги фикр Қайснинг Мажнунга айланиши мисолида таъсирли талқин этилган. Ҳамд боби Тангри таолонинг қудрати васф этилган лутфи мавжудликка боис бўлса, қаҳри нобудликка сабаб экани ҳақидаги байт билан хулосаланади.

Биринчи муножотда оламларнинг яратилиши ва бундан асл мақсад инсон экани, иккинчи муножотда Аллоҳ таолонинг масжуд – сажда қилишга лойиқ ягона зот экани, ижод – йўқдан бор қилгани сингари иъдом – бордан йўқ қилиш ҳам Унга хос экани таърифи берилади. У коинотни шу қадар мукамал меъморлик асосида яратганки, идрок этишга ҳислар ожиз ва ақл муҳандислари ўхшашини яратишга қодир эмас. Лекин бу мукамалликка халал етказиш ҳам Унинг иродаси олдида осонлиги қиёмат тасвири мисолида берилади. Учинчи муножот Аллоҳ таолонинг лутфи боис оламларнинг яратилиши ва Муҳаммад алайҳиссаломнинг гуноҳкорларни шафоат қилиши ҳақида. Тўртинчи муножот Яратганнинг карами кенглиги, гуноҳларни кечириш Унга осон экани тўғрисида.

Ҳазрат Навоий “назми ақолими жаҳонни, насри доғи кишвари жонни тутган” устози мавлоно Жомийни таърифлар экан,

*Парда ясаб ҳолати пинҳон учун,
Сафҳа ёзиб сатр ила китмон учун –*

деган фикрларни назм этади. Бунинг маъноси нима? Сатр – ёпмоқ, бекитмоқ; китмон – яширмақ, сир тутмоқ демақдир. Ҳазрат Навоий фикрича, улуғ Абдурахмон Жомийнинг сафҳа ёзишидан, яъни бадий ижод билан шуғулланишидан муроди “кўкси ҳақойиқ дури ганжинаси, кўнгли маоний юзи ойинаси” эканини халойиқдан бекитмоқ, ҳолатини пинҳон тутиш учун парда ясамоқдир. Маълум бўладики, мутафаккир аждодларимиз ижодни мақсад эмас, восита деб билганлар. Янада ажабланарлиси, шон-шавкатга, мансаб-мартабага эришмоқ, яъни воситаи жоҳ эмас, аксинча, халойиқ ўртасида шуҳрат қозонишдан беркиниш воситаси. Мана, ижодкорнинг эътиқоди қандай бўлмоғи керак?! Шунинг ўзиёқ бу икки мутафаккирнинг ҳам ижодкор, ҳам инсон сифатидаги камолоти қай даражада эканини кўрсатиб турибди.

Сўз аҳли, биринчидан, ижодни шуҳратпарастлик манбаига айлантирмаслиги керак бўлса, иккинчидан, битиклари ҳақиқат нурига йўғрилмоғи зарур. Акс ҳолда, унинг сўзи эътиборга тушмайди, эътироф қозона олмайди:

*Нукта суз янглиғ эритур тошни,
Топса ҳақиқат ўтидин чошни.
Бўлса ҳақиқат гуҳаридин йироқ,
Ришта сўзин сўзламаган яхшироқ.*

Яъни ҳақиқат гуҳаридин мосиво сўзни сўзлашдан наф йўқ. Бундай сўз на халойиқ олдида эътиборли – на Холиқ наздида. Шу боис ҳам инсоният тарихининг ибтидосидан то бугунга қадар қоғоз қоралаганлар сони қанча эканини ягона Оллоҳ таоло билади, улар орасида ёзмишлари эл кўнглига малҳам бўлганлари эса бармоқ билан санарлидир. Зеро, ижод сир-синоатга тўлиқ жараён. Яратган Эгам қалбига ҳидоят нурини солганларгина ҳам халққа, ҳам Ҳаққа манзур асарлар битиш шарафига ноил бўлади. Ҳазрат Навоий ижоди бунинг исботидир, “Ҳамса”нинг умрбоқийлиги боиси шунда. Шу сабабдан ҳам ул зот муяссар бўлган буюк мақомга эришмоқ маҳол.

“Ҳамса”нинг калити ҳақидаги мулоҳазалар бу кичик қайдлар билангина ниҳоясига етмайди. Зеро, бунга доир изланишлар эндигина бошланяпти. Қолаверса, ҳазрат Навоийнинг ана шу икки насихатини ҳам ҳазм қилиш, руҳга, шуурга сингдиришнинг ўзи бўлмайди...

Буюк шоирнинг ижод концепцияси

Буюк озарбайжон шоири шайх Низомий Ганжавий жаҳон адабиётидаги ноёб поэтик ҳодиса – хамсачиликни бошлаб берди. Гарчи форсийда битган бўлса ҳам, улуғ шоирнинг “Панж ганж”ида туркий тафаккур, туркий руҳ акс этгани маълум. Улуғ ўзбек мутафаккири ҳазрат Алишер Навоий эса “Хамса”си билан Низомий Ганжавий бошлаган поэтик анъанани янгилаш баробарида юксак тараққиёт босқичига кўтарди. Озарбайжон-ўзбек адабий алоқаларига доир эътиборга молик илмий тадқиқотлар муаллифи профессор Алмаз Улвийнинг ёзишича, Алишер Навоий Низомий анъаналарини изчил давом эттириш билан чекланмай, туркий адабиётнинг тараққиёт даражасини янада юксалтирди.

Икки буюк шоир “Хамса”ларида ижод концепциясига доир қарашлар қандай акс этгани ҳамда улар ўртасидаги муштарак ва ўзига хослик нима-лардан иборат эканини аниқлаш қиёсий адабиётшуносликнинг муҳим илмий муаммоларидандир. Мазкур илмий муаммонинг тадқиқ қилиниши, биринчидан, туркий халқлар ўртасидаги ўзаро адабий таъсирнинг илдизларини аниқлаш учун асос сифатида хизмат қилса, иккинчидан, буюк ижодкорлар адабий-эстетик қарашларини қиёсий ўрганиш, назарий умумлашмалар чиқариш имконини беради. Табиийки, бизнинг бу борадаги мухтасар кузатишларимиз ушбу муаммо таҳлилини тўлиқ қамраб олишни даъво қилмайди. Бу борадаги фикрларни беқиёс уммондан олинган бир ҳовуч сувга қиёсланса бўлар, эҳтимол.

Ижодкор тутуми – поэтик тафаккур юксалишининг асоси. Низомий Ганжавий ва Алишер Наво-

ийнинг ижод табиати ва ижодкор тутумига доир қарашлари бугунги кун учун ҳам катта аҳамиятга эга. Бизнингча, икки буюк адиб бадиий ижод олдига қуйидаги адабий-эстетик талабларни қўйган: 1) қалам ва сўзни муқаддас билиш, уни воситаи жоҳ этишдан сақланиш; 2) ижод намунаси мукамал бадиият билан бирга теран маънони мужассам этмоғи зарурлиги; 3) бадиий асар Ҳақ ва ҳақиқатга таяниши; 4) ижодкор ўз мустақил йўлидан юриши, тақлиддан йироқ бўлиши кераклиги.

Ушбу мезонлар Низомий ҳамда Навоий ижоди ва адабий-эстетик қарашларининг моҳиятини белгилайди.

1. Қалам ва сўзни муқаддас билиш, уни воситаи жоҳ этишдан сақланиш. “Хусрав ва Ширин” достонида Низомий қаламнинг муқаддас экани масаласига алоҳида урғу беради. Буюк шоир таърифича, сўздаги хатолик қалам воситасида тузатилади. Ижодкор жумладан, мана бундай ёзади:

*Сўзимда не хатолик учраса, кеч,
Қалам чек устига, то қолмасин ҳеч¹.*

Низомий наздида сўзнинг қадри юксакдир. Буюк шоирнинг сўзни осмонга бойлаши сабаби шунда. Шу боис у қаламни ганжномалар қулфини очувчи олмос найзага ташбеҳ этади:

*Ўшал муддатки хилват айламишдим,
Сўзимни осмонга бойламишдим...*

¹ Низомий Ганжавий “Панж ганж”идан олинган мисоллар аслиятдан Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камол амалга оширган таржима матни асосида таҳлил этилди. Manba: Nizomiy Ganjaviy. Xamsa. Besh jildda. Bako, 2019.

*Қалам илкингда олмос найзадир чин,
Очар ул неча бир ганжнома қулфин.*

Дарҳақиқат, сўз хазинасига элтувчи йўлнинг очқичи қаламдир. Бироқ бу хазинани қўлга киритиш осон эмаслиги аён. Ранж тортмай, роҳатдан воз кечмай туриб, бу мақсад ҳосил бўлмайди. Рақам чекмоқ ишида, яъни юксак бадий асарлар ижод қилишда қалам ранж тортмоғи зарурлигини шунинг билан изоҳлаш мумкин.

Шайх Низомий қалам таърифига дostonнинг турли бобларида мантиқ зарурати билан тўхталган бўлса, ҳазрат Алишер Навоий “Фарҳод ва Ширин”нинг алоҳида бобини “Қалам васфида бир неча қалам сурмак ва ул рақамкаш таърифин рақамға кетурмакки, назм кишвари саводин якқалама қилиб эрди ва «Панж ганж» авроқиға гуҳарпош рақами тортилиб эрди ва ул роқим бобида ҳамки мунунг хатти маънисин рақам-барақам билди, балки қалам-бақалам нақл қилди. «Байязаллоҳу таоло авроқа жаройимиҳо” деб номлайди. Аҳамиятли жиҳати, Навоий ушбу бобни қалам васфи билан бошлаб, икки буюк салафи Низомий Ганжавий ва Хусрав Деҳлавий фазилатлари таърифи билан давом эттиради. Дostonнинг мазкур боби қуйидаги сатрлар билан бошланади:

*Қаламким раҳнаварди тезтакдур,
Азалдин манзили фавку-л-фалакдур.*

Яъни қалам энг илдам йўлчидир, унинг учун масофа аҳамиятга молик эмас. Қаламнинг манзили фалакдан ҳам юксакроқда – Аршдадир. Бу ўринда тақдир китоби – Лавҳу-л-маҳфузни ёзган илоҳий қалам назарда тутилган. Ҳазрат Навоий фикрича, қалам аҳли

буни назарда тутмоғи, маскани фавқу-л-фалак бўлган қаламнинг шарафини ерга урмаслиги зарур. Бошқача айтганда, қалам билан фақат ва фақат муносиб сўзлар битилмоғи керак. Икки буюк ижодкор Низомий ва Деҳлавий ижоди бу борада барча замон ижодкорларига намуна бўла олади. Агар қаламга ана шу улуғ шоирлар каби муносабатда бўлинмаса, масъулият ёдда тутилмаса, ижод аҳли кўлидаги қалам дарёда ўсган оддий қамишдан фарқ қилмайди:

*Қалам баҳри кафида турфа ишдур,
Магар дарё аро бутган қамишдур.*

Қаламни васф этар экан, ҳазрат Навоий қалам аҳлининг устози Низомий гарчи Ганжада ором топган бўлса ҳам, ҳар қадами ганж узра экани ҳақидаги фикрни илгари суради. Юлдузлар гуруҳи осмонни қоплагани сингари унинг хазинасидан сочилган гавҳарлар яқсар жаҳонни тутгани бунинг исботидир. Бу хазинадаги гавҳарларнинг қиммати шундаки, сарфлаган билан адо бўлмайди. Ҳар кимки, бу гавҳарлардан насиба ола билса, юз йилда ҳам мингдан бири кам бўлмайди.

Шайх Низомий фикрича, қалам аҳлининг мартабаси беҳад юксак. Чунки улар икки жаҳон ганжинасининг калити ҳисобланган сўз билан иш кўради:

*Аҳли қалам чекса-да сўз ранжини,
Сўзда очур икки жаҳон ганжини.*

Чунки улар қаламни эмас, аслида жонларини тарашлайди. Кўнгилларида сидқ, қалбларида фикрат бўлгани боис ҳам улар ҳар қанча ҳурматга муносибдир:

*Жонни тарашлайди қалам тиғидин,
Фикрат ўқир қалби, қўнгил сидқидин.*

Ҳазрат Алишер Навоий таъбирича, Тангри таоло ўз сирларининг хазинаси бўлган инсонни яралмишлар ичида сўз туфайли мумтоз этди. Ҳатто оламнинг яратилиши ҳам сўз шарофатидан. Шунинг учун “Хазойину-л-маоний” даги лирик шеърларида ҳам, насрий ва адабий-илмий асарларида ҳам улуғ мутафаккир сўз қадри, сўз масъулияти масалаларига алоҳида диққат қаратади. “Хамса”нинг ҳар бир достонида сўз таърифи-га алоҳида боблар бағишлайди. “Назму-л-жавоҳир” аса-рида, жумладан, сўзга мана бундай таъриф берилади:

*Сўздурки нишон берур ўлукка жондин,
Сўздурки берур жонға хабар жонондин,
Инсонни сўз айлади жудо ҳайвондин,
Билким, гуҳаре шарифроқ йўқ ондин.*

Улуғ мутафаккирнинг сўзга бу қадар эҳтиром билан муносабатда бўлиши замирида, биринчидан, инсон учун сўзнинг нечоғлик улуғ неъмат экани, уни қадрлаш зарурати ифодаланган бўлса, иккинчидан, ижод аҳли зиммасидаги улкан масулиятни таъкидлаш мақсади ётади.

“Ҳайрату-л-аброр” да буюк салафи, ватани Ганжа, қўнгли ганжхез, хотири ганжуру тили ганжрез шайх Низомийни васф этар экан, шоир мана бундай ёзади:

*Ганжа қуёшики, кўтаргач алам,
Айлади сўз мамлакатин якқалам...*

Яъни Ганжа қуёши бўлган Низомий назм байроғи-ни кўтаргач, сўз мамлакатини якқалам қилди. Буюк

салафи шеърятининг жаҳоний шухратини ҳазрат Навоий ана шундай таъриф этади. Бу орқали қалам ва сўзнинг қадри нечоғлиқ баланд эканига урғу беради.

2. Ижод намунаси мукамал бадийят билан бирга теран маънони мужассам этмоғи зарурлиги.

Сўз, ҳар икки ижодкор – Низомий ва Навоий наздида бирдай илоҳий неъмат сифатида қадрланади. Низомий талабига кўра, теран маънони ифода этмаган сўз ёзиб такрор этишга арзимади. Сўзнинг назм ипига тизилиши ҳали шеър дегани эмас, чинакам шеър бўлиши учун поэтик матн замирида чуқур маънодан ташқари ихлос ва жонфидолик тажассум топмоғи зарур. Яна бир шарт, оз сўзда кўп маъно ифодаланмоғи (*Юз этма бир сўзингни, юзни бир эт*), меъёрга амал қилинмоғи (*Керакдир сўзга ҳам сув сингари ҳад*) лозим:

*Суханким манбайи маъно эмас ул,
Ёзиб, такрор этишга арзимас ул.*

*Қийинмас сўз тизиб, назм айламак, лек
Керакдир сўзга ихлос, жонфидолик.*

*Сўзингни чўзма ортиқ, мухтасар эт,
Юз этма бир сўзингни, юзни бир эт.*

*Керакдир сўзга ҳам сув сингари ҳад,
Ошиб-тошганда ғарқ айлайди албат.*

Озарбайжон адабиётшуноси Тимур Керимлининг мана бу сўзлари ижод табиатига хос ана шу хусусият-ни ифодалайди: “Низомийнинг доҳийлиги шундаки, унинг қалами жанрнинг шаклий қолипларига риоя қилмайди, аксинча жанрни қалам талабларига риоя этишга мажбур қилади”.

Ҳазрат Алишер Навоий “Ҳайрату-л-аброр” досто-
нида

*Назмда ҳам асл анга маъни дурур,
Бўлсун анинг сурати ҳар не дурур.
Назмки маъни анга марғуб эмас,
Аҳли маоний қошида хўб эмас –*

деб ёзар экан, бу орқали замонлар келиб назмнинг суратида янгилашишлар бўлишини башорат қилган. Буюк шоир назмнинг ранго-ранг либослар билан зийнатланиши табиий эканини таъкидлаш баробарида, ҳар қандай шаклда бўлишидан қатъи назар, “асл анга маъни” эканини алоҳида таъкидлайди. Маъни жиҳатдан марғуб бўлмаган назм маоний аҳлининг эътиборини қозона олмаслигига эътибор қаратади.

Алишер Навоийнинг бу масаладаги адабий-эстетик тутуми “Бадойиъу-л-бидоя” девони дебо-часида ҳам қатъий ифодаланган: *“Яна бир буким, гўйиё баъзи эл ашъор таҳсилидин ва девон такмилидин ғараз мажозий ҳусну жамол тавсифи ва мақсуд зоҳирий хатту хол таърифидин ўзга нима англамайдурурлар. Девон топилғайким, анда маърифатомиз бир ғазал топилмағай ва ғазал бўлғайким, анда мавъизатангиз бир байт бўлмағай. Мундоқ девон битилса, худ асру беҳуда заҳмат ва зойиъ машаққат тортилғон бўлғай”.*

Бу ўринда буюк адиб “маъни” тушунчасига янада ойдинлик киритади. Унинг “маърифатомиз, мавъизатангиз” бўлмоғи зарурлигига эътибор қаратади.

Таъкидлаш зарурки, шайх Низомий ҳам, ҳазрат Навоий ҳам “маъни”га урғу берар экан, зинҳор бадиятни инкор этмайди. Аксинча, назмда ёки насрда битилган бўлишидан қатъи назар, сўз санъати наму-

насида теран мазмун ва гўзал бадиият уйғунлиги талаб этилишини таъкидлайди. Ҳар икки мутафаккир ўз асарлари орқали бунинг беқиёс намунасини кўрсатади.

3. Бадиий асар Ҳақ ва ҳақиқатга таяниши.

Ҳар икки мутафаккир таърифича, ушбу фазилатдан маҳрум асар ҳеч қандай қимматга эга эмас. Улар фикрича, ижод намунаси Ҳақ ва ҳақиқат нурига йўғрилмоғи шарт ва зарур. Акс ҳолда ижод аҳлининг сўзи эътиборга тушмайди, эътироф қозона олмайди. Низомий “Махзану-л-асрор”да бу борадаги қарашларини куйидагича ифода этади:

*Кажлигидин гулда тикан битди гар,
Ростлигидин топди шакар найшакар.*

*Қайдаки ростликка тикилгай алам,
Ҳақ ўша байроқни кўтаргай баланд.*

Улуғ шоирнинг мазкур байтларда қўллаган ташбеҳлари замирида ҳаётда ҳам, ижодда ҳам ростликка, Ҳақ ва ҳақиқатга риоя этиш зарурати ифодаланган. Унингча, каж, яъни эгри бўлгани боис гулда тикан би-тади. Тўғри ўсгани, ростлиги туфайли найшакардан шакар олинади. Қаердаки ростликка байроқ тикилса, Ҳақ таоло бу байроқни юксакка кўтаради. Бу фикрларни ижод жараёнига татбиқ этилса, ижодкор учун мезон – ростлик, Ҳақ ва ҳақиқат бўлмоғи керак.

Айни моҳиятни ҳазрат Алишер Навоий “Ҳайрату-л-аброр”да куйидагича бадиий талқин этади:

*Нукта су янглиғ эритур тошни,
Топса ҳақиқат ўтидин чошни.
Бўлса ҳақиқат гуҳаридин йироқ,
Ришта сўзин сўзламаган яхшироқ.*

Яъни, ҳақиқат гуҳаридин мосиво сўзни сўзлашдан наф йўқ. Бундай сўз на халойиқ олдида эътиборли, на Холиқ наздида. Инсоният тарихининг ибтидосидан то бугунга қадар қоғоз қоралаганлар сони қанча эканини Яратганнинг ўзи билади, улар орасида битиклари эл кўнглига малҳам бўлганлари эса бармоқ билан санарлидир. Чунки, ижод сир-синаотга тўлиқ жараён. Қалбида ҳидоят нури мужассам бўлганларгина ҳам халққа, ҳам Ҳаққа манзур асарлар битиш шарафига ноил бўлади. Шайх Низомий ва ҳазрат Навоий ижоди бунинг ёрқин исботидир, улар асарларининг умрбоқийлиги боиси ҳам шунда.

*Рост сухан бирла амал айла, ҳой,
Пушту паноҳ сенга қодир Худой.
Табъи Низомийки, камарбастадир,
Ишлари ростлик ила орастадир.*

Мазкур байтларда Низомий зоҳиран ўз-ўзига хитоб қилаётгандек кўринса ҳам, аслида буни бутун ижод аҳлига мурожаат, дея қабул қилмоқ зарур. Буюк мутафаккир фикрича, рост сухан бирла қилинган амалгина Ҳақ таоло даргоҳида қабул бўлади. Модомики Низомийнинг табъи шеър ёзишга мойил экан, фақат ростликкина асарларини ораста этади ва айни шу фазилат уларнинг келажак наслларга-да маъқул бўлишини таъминлайди.

Ҳазрат Алишер Навоий “Мажолису-н-нафоис” тазкирасида ижод аҳлига баҳо берар экан, уларнинг Ҳақ ва ҳақиқатга муносабатини асосий мезон деб билади. Жумладан, биринчи мажлис ибтидосида “*ҳақойиқ ва маориф адосида назм либоси дилпазирроқ*” эканини алоҳида таъкидлайди. Асарларида “*ҳақойиқ ва маорифни дарж этган*” шоиру адибларни алоҳида

эътироф этади. Хусайн Бойқаронинг туғишган акаси Бойқаро Мирзо ҳақида ёзар экан, “*ҳақишунослиғи аъло мартабада*” эканини мамнуният билан таъкидлайди. Ўз навбатида, бу каби фикрлар ҳазрат Алишер Навоий адабий-эстетик қарашларида ҳақиқат ва маърифат масаласи алоҳида мавқега эга бўлганидан далолат беради.

“Маҳбубу-л-қулуб”нинг “Назм гулистонининг хушнағма қушлари зикрида” сарлавҳали бобида эса, сўзлари ҳақиқат ва ростликдан йироқ қалам аҳли ижодкорларнинг “адно”, яъни энг қуйи табақаси сифатида таърифланади ва қаттиқ танқид қилинади: *“Яна адно табақаси, жамоатедурларким, назм била фақат кўнгуллари хушнуд ва хурсанд ва розию баҳраманддурлар. Ва юз машаққат била бир байтким боғлаштурғайлар, даъво овозасин етти фалакдин ошурғайлар. Сўзларида не ҳақойиқ ва маориф нўшидин ҳаловат ва назмларида не шавқ ва ишқ ўтидин ҳарорат. Не шоирона таркиблари аҳсан ва не ошиқона сўзу дардлари шуълаафган. Баъзидин агар гоҳи бирар яхши байт воқеъ бўлур, аммо ўн онча ямон даъво зоҳир бўлурки, у ҳам зоеъ бўлур”*.

Низомий ва Навоий чиқарган муштарак хулоса шундан иборатки, назмдан мурод кўнгил хушлиғи эмас. Юз машаққат билан ёзган шеъри учун шоирлик даъвосини қилиш ва овозасини етти фалакдан оширишга уриниш – уят. Шеър чинакам шеър даражасига кўтарилмоғи учун унда ҳақиқат ва маорифдан баҳра, шавқ ва ишқ ўтидан ҳарорат бўлмоғи талаб этилади. Ҳазрат Навоий фикрича, юқорида танқид қилинган адно тоифанинг қораламалари ана шу фазилатлардан маҳрум. Уларнинг баъзиси агар бир яхши байт ёзса, ўн ёмон байти билан ўша арзирли байтни ҳам зое қилади.

Умуман, Ҳақ ва ҳақиқатга таяниш – ижод намунасининг қимматини оширгани каби ижодкорнинг ҳам мартабаси юксалишига далолат қилади.

4. Ижодкор ўз мустақил йўлидан юриши, тақлиддан йироқ бўлиши. Шайх Низомий Ганжавий жаҳон адабиётида ўзига хос янгилик ҳисобланган хамсачиликнинг тамал тошини қўйди. Буюк мутафаккирнинг “Панж ганж”и жаҳон адабиётида янги юксак поэтик анъанани бошлаб берди. Зеро, Шайх Низомийнинг асл муддаоси бетакрор бадиият намунасини яратиш эди. Шу боис у қалам урилганга қалам урмади. Дуру жавоҳирга тўла ганж топди ва уни ўз тарозисида тортди.

*Низомий риштага гавҳар тизган дам
Қалам урилганга урмади қалам.*

*Дуру гавҳарларга тўла топди ганж,
Ўз тарозусида ўзи тортди ганж.*

*“Шарафнома”син овоза айлади,
Эскини янгилаб, тоза айлади...*

Низомий “”Панж ганж”и хамсанавислик учун ижодий мезон этиб олинди. Унга кўра, “Хамса”га кирувчи бешала дoston мавзу ва жанр нуқтаи назаридан “Панж ганж”га мувофиқ келиши, ҳар бешала дoston вазни борасида ҳам анъанага риоя этилиши (“Ҳайрату-л-аброр” – сарий, “Фарҳод ва Ширин” – ҳазажи мусаддаси маҳзуф, “Лайли ва Мажнун” – ҳазажи мусаддаси ахраби мақбузи маҳзуф, “Сабъаи сайёр” – хафиф, “Садди Искандарий” – мутақориб баҳрларида ёзилиши), сюжети, образлар тизими ва композицияси Низомий дostonига мутаносиб бўлмоғи, шунинг баробарида, унга тақлид қилинмаслиги, бадий-эстетик тафаккур тараққиётида мутлақ янги поэтик ҳодиса даражасида ижод этилмоғи шарт этиб белгиланди.

Табиийки, бундай мураккаб вазифанинг уддасидан чиқиш осон эмас эди. Кўпчилик ижодкорлар бу ишга уриниб кўргани маълум. Бироқ уларнинг аксари Низомий достонига муқобил асар яратишга ожизлик қилди. Низомий “Панж ганж”ни 1170-1204 йилларда яратган бўлса, орадан бир асрдан зиёдроқ вақт ўтиб, 1299-1301 йилларда туркийлардан чиққан улуғ мутафаккир Хусрав Деҳлавий унга жавобан “Хамса” ярата олди. Ушбу поэтик анъанага жавобан асар ёзиш нечоғлик мураккаб эканини ҳазрат Навоий мана бундай ифода этади:

*Кўп киши ҳам қилди татаббуъ ҳавас,
Сарву гул ўтрусиға келтурди хас.*

Яъни Низомийга эргашиб, татаббуъ ёзишга интилганлар, ҳавас қилганлар кўп бўлди. Бироқ уларнинг аксари сарву гул қаршисига хас келтира олдилар, холос.

Буюк бешлик – “Хамса”ни ижод этар экан, ҳазрат Навоий ўз олдига мана бундай бадийий-эстетик вазифа кўяди:

*Ани назм этки, тарҳинг тоза бўлғай,
Улусға майли беандоза бўлғай.*

*Йўқ эрса, назм қилғонни халойиқ
Мукаррар айламак сендин не лойиқ.*

*Хуш эрмас эл сўнгинча рахш сурмак,
Йўлеким, эл югурмишдур – югурмак.*

*Биравким бир чаманда сойир эрди,
Нечаким гул очилғон – кўрди, терди.*

*Ҳамул ерда эмас гул истамак хўб,
Бу бўстон саҳнида гул кўп, чаман кўп.*

Улуғ мутафаккир халойиқ назм қилғонни мукаррар айламоқ – такрорламоқ фикридан йироқ. Ул зотнинг эътиқодича, бировлар кетидан от сурмоқ, эл югурган йўлдан югурмоқ зинҳор маъқул эмас. Бошқалар гул терган чаманда гул истамоқ оқил иши саналмайди. Ваҳоланки, *“Бу бўстон саҳнида гул кўп, чаман кўп”*. Яъни ҳар ким ўз дидига мос гулни изламоғи, термоғи зарур. Шоир фикрича, шеъриятда ўзгаларни такрорлаш (*“мукаррар айламак”*) айб. Чинакам шоир ўз сози билан куйлаши лозим. Бошқалар кетидан от сурмоқ, ўзгалардан туйғу олиш ҳақиқий ижодкор иши эмас. Тақлидчилик ижод табиатига зид. Ўз сўзини, ўзигагина хос услубда ифодалаган ижодкоргина адабиёт оламида ўз ўрнини топади, муайян мавқега эриша олади.

Ҳазрат Алишер Навоийнинг ўзи бу борада барча замон ижодкорларига ибрат бўларли буюк ишни бажарди. Анъана замирида ўзига хос ижод мезонлари асосида оламшумул янгилик яратди, хамсанависликни юксак бир даражага кўтарди. Ваҳоланки, Низомий-Ганжавий, Хусрав Дехлавий ва Абдурахмон Жомийдай буюк ижодкорлардан кейин хамсачиликни янги босқичга олиб чиқиш осон бўлмагани аён. Ҳазрат Алишер Навоий буюк салафларини такрорлаш у ёқда турсин, уларга айрим эътирозларини ҳам билдиради. Жумладан, улар Хусрав образи талқинида *“Ки мулки андоғу ойини мундоқ, сипоҳи андоғу тамкини мундоқ”* тарзида мақтовни ҳаддан оширганини танқид қилади. Ана шу мавзудаги асарини *“Фарҳод ва Ширин”* деб атар экан, ўз ижод мезонидан келиб чиқиб, бош қаҳрамонликка Хусравни эмас, Фарҳодни танлайди. Баҳром образи талқинида ҳам 1) унда мояи дард йўқлиги ва ишқ оташидан маҳрумлиги; 2) етти қаср қуриб, ишрат суриши ва маст-аласт ҳолда афсона тинглашида ҳақиқатга номувофиқлик кўради. *“Сабъаи сайёр”*

сюжети ва композициясини навоийёна асосга қуради. Булар барчаси Низомий ва Навоийнинг ижодкор ўз мустақил йўлидан юриши, тақлиддан йироқ бўлиши зарурлиги ҳақидаги хулосаси ўзаро уйғун эканидан далолат беради.

Ушбу мўъжаз тадқиқотда қўйилган илмий муаммо таҳлили икки буюк мутафаккир Низомий ва Навоийнинг бири хамсачиликни бошлаб бериб, дунё адабиётидаги ушбу ноёб анъананинг тамал тошини қўйган бўлса, иккинчиси бу ишни инсон тафаккури етиши маҳол бўлган юксак мақомга кўтаргани ҳақидаги умумлашмага олиб келади. Озарбайжон ва ўзбек халқлари фарзандлари бўлган бу икки мутафаккирнинг ижод концепциясига доир адабий-эстетик қарашлари наинки улар яшаган давр, балки барча замонлар учун ҳам бирдай аҳамиятлидир. Зеро, адабиёт оламига қадам қўйган ҳар бир ёш шоир ёки адиб улар ижод лабораториясига қанчалик чуқур кирса, сўз санъати сирларини нечоғлик теран ўрганса, ижодда шунчалик камолга эришади. Бу эса, ўз навбатида, туркий адабиёт равнақига муносиб ҳисса қўшадиган, салоҳияти юксак ижодкорларнинг янги авлоди шаклланишига хизмат қилади.

Ҳазрат Алишер Навоий “Ҳамса”ни ижод қилиш билан эришиш осон бўлмаган ижодий мақсадини амалга ошириб, буюк салафи Низомий Ганжавий панжасига панжа урди. Икки буюк мутафаккирнинг дўстона ушлашган панжалари ўзбек-озарбайжон адабий алоқаларининг бугунги кундаги ривожини таъминлашда ҳам асос-замин вазифасини ўтаб келаётир. Ушбу адабий ҳамкорлик яна кўп асрлар давомида юксак самаралар беришидан умидвормиз.

Она образининг поэтик суврати

Бадийят оламини образ ва образлиликдан айри тасаввур этиб бўлмаслиги аён. Адабиётнинг адабиётлиги образли тафаккурга боғлиқ экани бу – аксиома. Бинобарин, ижодкорнинг ижодкорлиги ҳам у яратган образларнинг нечоғлиқ ёрқин, қанчалик мукамал эканига кўра белгиланади. Ҳазрат Алишер Навоий образли тафаккурни шу қадар юксакликка олиб чиқдики, адабиётимизнинг қарийб олти асрлик тараққиёти бу борада буюк бобокалонимиз даражасига етмоқ амалда мумкин эмаслигини исботлаб келаётир. Улуғ мутафаккир асарларидаги она образининг бадий тажассуми ҳам бу фикрни тасдиқлайди.

Ҳазрат Навоий асарларида она образи тасвирини шартли равишда қуйидаги тасниф асосида ўрганиш мумкин: 1) омма ҳаётида она образи; 2) хослар – подшоҳлар ва авлиёлар тақдирида онанинг ўрни. Ҳар икки турда ҳам она образи тасвири икки асосга – биринчидан, миллий руҳга, миллатимизнинг асл табиатида азалий бўлган онага эҳтиром туйғусига; иккинчидан, Қуръони карим ва ҳадиси шариф аҳкомларига таянади.

Омма ҳаётида она образи. Бу турдаги талқинларда омма учун келган илоҳий амрлар ва шу мазмундаги ҳадислар асос вазифасини ўтаган. “Ҳайратул-аброр”дан олинган мана бу байт ҳам ушбу фикрни тасдиқлайди:

*Бири эрур макруматини волидайн,
Билки мунунг қилмоғидур фарзи айн.*

“Макрумат” сўзи луғатда “қадр, қадр-қиммат; кўрсатилган хизмат; мақтовга лойиқ аъмол”, дея изоҳлан-

ган. Ота-она қадрини баланд тутиш, уларга муносиб даражада хизмат қилиш – ҳар бир инсон учун фарзи айн. Куръони каримнинг аксар оятларида “Аллоҳ таолога ибодат қилинг” деган амрдан сўнг “Ва бил-волидайни ихсаном” (“Ота-онангизга яхшилик қилинг”) тарзидаги ҳукм келиши ҳам бунинг исботидир. Шу боис буюк мутафаккир “Ҳайрату-л-аброр” достонида ота учун бошни фидо, она учун жисми садқа қилмоқ бурч эканини уқтиради. Навоийнинг:

*Икки жаҳонингга тиларсен фазо,
Ҳосил эт ушбу икисидин ризо, –*

деган сўзлари “Аллоҳнинг розилиги – ота-онанинг розилигидадир” мазмунидаги ҳадиси шариф мазмунининг бадиий талқини, дейиш мумкин. Фарзанднинг туни ҳам, куни ҳам нурафшон бўлмоғи учун улардан бири ой бўлса, иккинчиси – қуёш. Шу боис улар сўзидан ташқари қалам чекмаслик, хатларидан – йўл-йўриқларидан ташқари қадам қўймаслик шарт ва зарурдир. Уларга қилинажак барча хизмат адаб доирасида, ҳатто қоматни “дол” каби эгиб адо этилмоғи керак.

Ҳазрат Навоий лирик шеърларида ҳам онага эҳтиром кўрсатиш бурч экани, фалак оламини ёритгани каби она инсон ҳаётига нур бағишлаши, шахс камолотида беқиёс ўрин тутиши теран мазмун ва гўзал бадиий шакл уйғунлигида ёритилади. Улуғ шоир эътиқодича, она – Ҳақ таоло наздидаги энг мумтоз ва мўъгабар сиймо. “Бадойиъу-л-васат” девонидаги 307-ғазалда ота-она ой ва кунга қиёсланади. Байтдаги “самин” сўзи – қимматбаҳо дур маъносида. Ижодкор наздида, агар фарзанд гавҳар бўлса, ота ва она бами-соли уларни бағрида тарбият қилувчи икки садафдир:

*Ой, кун ота бирла она, фарзанд сен бўлсанг не тонг –
Ким, сен саминдурсен, валекул икки андоққим садаф.*

“Бадойиъу-л-васат” даги 12-қитъага “Ўғулға она ҳаққи отадин кўпроқ экани бобидаки, дурға дарё тарбияти булутдин ортуғроқдур”, дея сарлавҳа қўйилган. Ана шу сарлавҳанинг ўзидаёқ ҳаёт ҳақиқатининг теран мантиғи баробарида барча ҳам бирдай илғайвермайдиган фасоҳат ва балоғат ифодаси кузатилади. Чиндан, ҳазрат Навоийнинг тафаккур ва тахайюл қуввати шу қадар юксакки, она васфида ҳеч бир ижодкорнинг ҳаёлига келиши мумкин бўлмаган нукталарни топади, уларга тутилмаган бадиий либос кийдиради, ҳайратланарли поэтик хулосалар чиқаради:

*Она ўрнин ота тутмас ўғулға –
Ки, мумкиндур ўғул бўлмоқ отасиз.
Масиҳо бирла Маръямдин қиёс эт –
Ки, имкон йўқтурур бўлмоқ онасиз.*

Қитъада инсоният тарихидаги яккаю ягона истисно – Аллоҳ таоло иродаси билан Биби Марямнинг ҳазрат Исо алайҳиссаломни отасиз дунёга келтиргани мисолида ноёб бадиий хулоса чиқарилади: ўғилда онанинг ҳақи отага нисбатан ортиқроқ. Исо Масиҳ ва Биби Марям қисмати бунга қиёски, агар Ҳақ таоло ирода этса, ўғил отасиз ҳам туғилиши мумкин, лекин онасиз дунёга келиши мумкин эмас.

“Хазойину-л-маоний”нинг учинчи жилди – “Бадойиъу-л-васат” даги 14-қитъа “Яхши хотунлар сафойи рўзгори қуёш нуриға мисолдур ва шамснинг муаннас экани мунга дол” саравҳаси остида берилган:

*Яхши хотунлар сафойу зуҳдидин
Олам ичра гар ёруғлуқ бўлса фош,*

*Йўқ ажаб, чунким араб алфозида
Истилоҳ ичра муаннасдур қуёш.*

“Яхши хотунлар” деганда шоир Ҳаққа етишган поктийнат оналаримизни назарда тутгани аён. Улар сафойу зуҳди (поклигию тақвоси)дан оламга ёруғлик таралиши чиндан ажабланарли эмас. Замонамизнинг улуғ шоири Абдулла Орипов: “Мен Навоийдан масаланинг моҳиятига киришни, шеърни сеҳрли таёқчадай ўйнатишни ўргандим”, дея эътироф этган эди. Сўз ҳазрат Навоийга сўзсиз бўйсунди, у истаган йўриққа юради. Шунинг учун ҳам у “сўз мулкининг соҳибқирони”. Юқоридаги фикрини шоир араб алфозида қуёш (“шамс”)нинг аёл жинси (женский род)га кириши билан далиллайдики, сўзларнинг бу қадар ўзаро уйғунлиги, ҳам ҳаётий, ҳам бадиий мантиққа қатъий бўйсунishi ўқувчини ҳайратлангирмай қўймайди.

Хослар – подшоҳлар ва авлиёлар тақдирида онанинг ўрни. Ҳазрат Навоийнинг бу турга доир талқинларида она образи чин маънода поэтик юксакликка кўтарилади. Теран руҳий таҳлил, бадиий мукаммаллик, туйғу софлигию изҳор ростлиги, образ тасвирининг ёрқинлиги ва таъсирчанлиги ушбу турдаги талқинлар асосини ташкил этади. Жумладан, “Садди Искандарий”да жаҳоннинг катта қисмини забт этган Искандарнинг ҳаёти сўнггидаги руҳий ҳолати – андуху пушаймони, дарду изтироблари онасига ёзган васияти билан боғлиқ ҳолда юксак бадиият билан тасвирланади. Мана, васиятда жаҳонгирнинг аҳволи руҳияси қандай ифодаланган:

*Бошимға тушуб ҳарза андешае,
Дедим олам очмоқ эрур пешае.*

*Не қилғон хаёлим бори хом эмиш,
Ҳавас жоми кўнглумга ошом эмиш .*

*Керак эрди, то кирди мағзимға ҳуш,
Хирад токи солди димоғимға жўш.*

*Демон қилсам эрди ўғуллуқ санга,
Қабул айласам эрди қуллуқ санга.*

*Санга айлабон хоки даргоҳлиқ,
Анинг отин айтсам эди шоҳлиқ .*

Жаҳонгир Искандар андуҳ ўтида қоврилади. Хаёллари бари хом, ҳавас жоми кўнглига ошом эканидан афсус чекади. Онага чин ўғиллик, унинг олдидаги қуллик подшоҳликдан афзал, чинакам шоҳлик – онага хоки даргоҳлик, деган аччиқ ва ҳаққоний хулосага келади. Аслида, бу ўринда Искандар тимсолида ҳазрат Навоийнинг ахлоқий-фалсафий қарашлари ифодаланган. Таъкидлаш керакки, Искандарнинг тазарруси унинг гуноҳлар ботқоғига ботганидан эмас, илоҳий маърифатга ошнолигидан келиб чиққан. Искандар васиятномасидаги мана бу сўзлар ҳам ушбу фикрни тасдиқлайди:

*Керак ҳар не оллимға ёзди қазо,
Санга ҳам аён бўлса мендек ризо.
Кўнгул мендин узмак ишин чоғласанг,
Чу уздунг, ани Тенгрига боғласанг.*

Навоий талқинидаги Искандар – авлиё ва набий. Унинг барча ҳаракатлари, туйғулари, маънавий-руҳий олами, дунёқараши Қуръони каримнинг “Каҳф” су-

расида тасвирланган Зулқарнайн билан ҳар жиҳатдан уйғун. Искандарнинг онаси олдидаги, алалоқибат Аллоҳ таоло ҳузуридаги надомати – англанган ва нафсдан покланиш йўлидаги надомат. Зеро, орифлар мен покман, гуноҳсизман, демайди. Осийман, бадкирдорман, гуноҳлардан юзи қароман, дейди. Нафсини маломат қилиш орқали қалбини поклайди, Ҳақ ризосига эришади.

Достонда Искандарнинг онаси комил инсон тимсоли сифатида намоён бўлади. Уни ҳазрат Навоий Бонуйи ифбатпаноҳ дея таърифлайди. Ўғлининг таъзиясига келган етти ҳаким – Афлотун, Сукрот, Балинос, Буқрот, Хурмус, Фарфунюс ва Арасту билан мулоқоти унинг сийратида сабр, ризо каби камолот мақомлари мужассам эканини кўрсатади.

Ҳазрат Навоий “Насойиму-л-муҳаббат” тазкирасида улуғ авлиёуллоҳлар мақомотларини тасвирлар экан, улар қисматида онанинг тутган ўрни, уларнинг онага бўлган эҳтироми масаласига алоҳида диққат қаратади. Жумладан, асарда ёзилишича, Исмоил Даббос деган киши ҳаж ниятида йўлга отланади. Шерозга етганда бир масжидда Шайх Мўминни хирқа ямаб ўтирган ҳолда учратади. Салом беради. Шайх Мўмин сўрайди: “Не ниятинг бор?” Жавоб беради: “Ҳаж сафарига чиқдим”. Яна савол беради: “Онанг борми?” Жавоб: “Бор!” Айтади: “Ортга қайт, онангнинг хизматини қил”. Бу сўз унга хуш келмайди. Шайх айтади: “Нега тўлғанасен? Мен бош яланг, оёқ яланг, пулсиз, ҳамроҳсиз минг машаққатлар билан эллик марта ҳаж қилганман. Барчасининг савобини сенга бераман. Сен онанг кўнглининг шодлигини менга бер!”

Онанинг кўнгил шодлиги барча нарсадан, ҳатто бир эмас, эллик марта бажарилган бўлса-да, Байтул-

лоҳ зиёратидан ҳам ортиқ экани ифодаланган бу ҳикоятда.

“Насойиму-л-муҳаббат”дан, шунингдек, онасига берган ваъдаси учун қароқчиларга устидаги тўни қатига тикилган олтинлар ҳақида рост гапирган ва бунинг эвазига бутун бошли қароқчилар тўдасининг тавбага келишига сабаб бўлган Шайх Муҳйиддин Абдулқодир Жилий, кашфи ҳол орқали онасининг дўзахда куяётганидан воқиф бўлган боланинг томоғидан овқат ўтмай, изтироб оловида қоврилишини кўрган Шайх Абуррабиъ етмиш минг марта такрорлаган “Ло илоҳо иллаллоҳ” зикрини бағишлагани боис онанинг дўзах ўтидан халос бўлиши орқали шу мазмундаги ҳадис моҳиятини кашф этиши, Паҳлавон Маҳмуд Паккаёр ўзи билан кураш тушиши тайинланган ҳиндистонлик полвоннинг онаси муборак қабр зиёратида ўғлига зафар тилаб қилган муножотига тасодифан гувоҳ бўлгач, она илтижосининг ҳурмати учун рақибига атай йиқилиб бериб, ҳимматининг нечоғлик баланд эканини намоён этиши сингари ибратли воқеалар талқинлари ҳам ўрин олган. Улар алоҳида таҳлилий мақоалар учун мавзу бўла олади.

Умуман, ҳазрат Алишер Навоий мўътабар сиймо – она образи васфида бетакрор бадиият намуналарини яратди. Уларни кичик бир тадқиқот доирасида муфассал таҳлил ва тадқиқ қилиш имконсиз. Бу борадаги изланишларни муттасил давом эттириш адабиётшунослигимиз, навоийшунослигимиз олдидаги долзарб вазифалардандир.

ДИНИЙ-МАЪРИФИЙ АСАРЛАР МОҶИЯТИ

“Арбаъин”да маърифий мазмун ва бадиий шакл мутаносиблиги

“Арбаъин”нинг дастлабки нашри 1968 йили амалга оширилган бўлиб, асар матни Алишер Навоий асарларининг ўн беш томлигига киритилган¹. Нашрга тайёрловчи: Порсо Шамсиев. Шўро замонидаги бу нашрда асарнинг бошланиш қисмидаги ўн байтлик ҳамд ва наът қисми тушириб қолдирилган. Коммунистик даҳрийлик мафкурасига мувофиқ келмаган бошқа мисралар қисқартирилган. “Сабаби таълифи манзума” қисмидаги мана бу байт шулар жумласидандир: *Ўқуғонда Бухорийу Муслим, Қирқ сўз борча шубҳадин солим*. Табиийки, мазкур нашрда ҳадислар матни берилиши имконсиз эди. Ўша мураккаб шароитда асар матни чоп этилганининг ўзи олимларимизнинг жасорати сифатида баҳоланишга лойиқ. Шундан кейин мустақилликкача ўтган қарийб чорак аср мобайнида “Арбаъин” ҳақида на матбуотда, на илмий тадқиқот ишларида бирор сўз айтилмади. Асар қайта нашр этилмади.

Асарнинг кейинги нашри 1991 йилда амалга оширилди. Нашрга тайёрловчилар: Каримбек ва Сайидбек Ҳасан. Изоҳ ва шарҳлар муаллифи: Алибек Рустам. “Арбаъин”нинг мазкур нашрида жорий имлода ҳар бир ҳадиснинг арабча матни ва ундан сўнг мазкур ҳадис мазмунига битилган шеър берилган. Нашрга ёзилган шарҳ ва изоҳлар мукамаллиги, батафсиллиги билан алоҳида ажралиб туради. Биргина мисол:

---

¹ Арбаин (Нашрга тайёрловчи: П.Шамсиев). Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш томлик. Ўн бешинчи том. – Тошкент: “Бадиий адабиёт”, 1968.

*Ҳамд ангаким, каломи хайрмаол
Қилди элга расулидин ирсол.*

Ушбу дастлабки байт Алибек Рустам тарафидан куйидагича шарҳланган: “Анга” сийғасида берилган “ул”дан мурод Ҳақ таолодир. “Хайрмаол” эзгулик билан яқунланувчи, оқибати – эзгулик дегани. “Каломи хайрмаол”дан мурод Қуръондир. “Расул” (элчи)дан мурод Муҳаммад пайғамбардир. “Ирсол қилмоқ” – юбормоқ. Демак, байтда ўз элчиси орқали элга унинг оқибатининг хайрли бўлишини таъминлайдиган каломини юборган Ҳақ таолога ҳамд, дейилган”¹.

“Арбаъин” 1991 йили яна бир ношир, шарқшунос Масъудали Ҳакимжон томонидан ҳам чоп этилди². Ҳар бир ҳадис матни жорий имлода ва аслиятда тақдим этилгани, ҳадиснинг ўзбек тилига таржимаси ва Навоий қитъаси берилгани ушбу нашрнинг илмий қимматини оширган. Бу орқали ўқувчига ҳам аслият билан, ҳам моҳият билан чуқур танишиш имкони яратилган. Араб тили ва имлосидаги матнларнинг хаттот Анвар Али Ҳакимжон қаламида хуснихат билан берилгани ушбу нашрнинг дизайн жиҳатидан ҳам эътиборга молик эканини кўрсатади.

Асарнинг кейинги нашри Алишер Навоийнинг йигирма томлик “Мукамал асарлар тўплами” ўн олтинчи томига тўғри келади. Матнни изоҳ ва таржималар билан нашрга тайёрловчи: навоийшунос олима Суйима Ғаниева. Матн тўлиқ. Бироқ айрим ўринларда араб имлосидан жорий имлога табдил қилиш жараёни билан боғлиқ матний хатоликлар учрайди. Навбатдаги нашр Алишер Навоийнинг ўн жилдлик “Тўла асар-

---

¹ Рустамий Алибек. Шарҳ ва изоҳлар. – Алишер Навоий. Арбаъин. – Тошкент: “Мерос” нашриёти, 1991. – Б. 17.

² Арбаъин (Алишер Навоий назм ила баён этган ҳадислар). – Тошкент: “Меҳнат”, 1991.

лар тўплами”дан ўрин олган¹. Бу нашр йигирма жилдликдаги матн асосида тайёрланган.

Адабиётшуносликда дастлаб Алишер Навоий асарларининг ўн беш жилдилигига сўзбоши ёзган навоийшунос Азиз Қаюмов “Арбаъин” ҳақида қисқача маълумот бериб ўтган². Олим асарни “Жомий томонидан форс-тожик тилида ёзилган тарбиявий мазмундаги тўртликларнинг ўзбекча таржимаси”, деган фикрни билдиради. Шарқшунос Масъудали Ҳакимжон бунга қуйидагича муносабат билдиради: “Тўғри, Алишер Навоийдан олдин устозлари Абдурахмон Жомий шу 40 та ҳадисни форс-тожик тилига назм билан таржима қилганлар... Навоий устозларидан дуо олгандан сўнг асарни тўғридан-тўғри форс тилидан таржима қилиб қўяқолмайдилар, балки асли араб тилидаги ҳадисларни бевосита туркийга ўгирадилар, чунки Алишер Навоий форс тилини қандай билган бўлсалар, араб тилини ҳам шундай билганлар. Ахир, араб тилида ижод қилиб, “Сабъату-л-абхур” (“Етти денгиз”) номи билан классик араб тилининг изоҳли луғатини тузганлар-ку! Шунинг учун ҳам пайғамбар ҳадислари ичидан одамларнинг тарбиясига жуда зарур бўлган, инсоф, адолатга ундовчи 40 та ҳадисни танлаб олиб, устозлари Жомийга ҳурмат юзасидан айна ўша ҳадисларни назм ила шеърга айлантирганлар”³. Асар тадқиқи билан махсус шуғулланган Ҳасанхон ва Ҳусайнхон Абдулмажидовларнинг ёзишича: “...муаллиф

¹ Алишер Навоий. Арбаъин. Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Ўнинчи жилд. Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011. – Б. 586–594.

² Қаранг: Қаюмов А. Шеър дурдоналари ва севги шабодалари. Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш томлик. Ўн бешинчи том. – Тошкент: “Бадий адабиёт”, 1968. – Б. 8–9.

³ Ҳакимжон Масъудали. Сўзбоши. – Арбаъин (Алишер Навоий назм ила баён этган ҳадислар). Тошкент, “Меҳнат”, 1991. – Б. 4.

унда устози Абдурахмон Жомий “Арбаъин”ида келтирган ҳадисларни танлаган бўлса-да, ҳадисларни туркий тилга эркин таржима қилган, ҳадисни ўзи тушунган маънолар билан ёритган, форсий байтлар мазмунига суяниб қолмаган”¹.

Суйима Ғаниеванинг “Навоий ёдга олган асарлар” рисоласида “Арбаъин” ва арбаъинчилик, хусусан, бу анъананинг ҳозирги кунда ҳам давом этаётгани ҳақида маълумотлар келтирилган. Жумладан, олиманинг ёзишича, Абдурахмон Жомийдан ташқари “Навоийнинг яқин дўстларидан Шайхим Сухайлийнинг шу номда рисоласи бор... Ҳозирги вақтларда ҳам баъзи шоирлар 40 та ҳадисни шеърга солмоқдалар. Масалан, Абдулла Орипов, Шукур Қурбон”². Филология фанлари доктори Дилнавоз Юсупованинг “Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи (Алишер Навоий даври)” ўқув қўлланмасида “Арбаъин” асари ҳам таҳлилга тортилган. Қўлланмада асар “инсонинг маънавиятини юксалтиришга хизмат қилиши”³ алоҳида таъкидланиб, асарнинг таркибий тузилиши, ёзилиш сабаблари, бобларнинг мазмуни ҳақидаги энг муҳим маълумотлар ёритилган.

Ҳасанхон Яҳё Абдулмажид ва Хусайнхон Яҳё Абдулмажидлар томонидан тайёрланиб нашр этилган “Навоийдан чу топқайлар навое” тўпламидан “Арбаъин” матни ва унга изоҳлар ҳам ўрин олган. Ушбу илмий-тадқиқий нашр асарнинг ўрганилиш тарихида алоҳида қимматга эга. Биринчидан, “Арбаъин” қўлёзмаларининг қиёсий-матний тадқиқи

---

¹ Алишер Навоий. “Навоийдин чу топқайлар навое” (Нашрга тайёрловчилар, таржима ва изоҳ муаллифлари: Ҳасанхон Яҳё Абдулмажид, Хусайнхон Яҳё Абдулмажид). – Тошкент: “Ҳиллол-нашр”, 2014. – Б. 60.

² Ғаниева С. Навоий ёдга олган асарлар. – Т.: 2004. – Б. 5–6.

³ Юсупова Д. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи (Алишер Навоий даври). –Тошкент, “Академнашр”, 2013. – Б. 195.

амалга оширилган. Туркиянинг Тўпқопи музейи Реван кутубхонасида сақланаётган 808 рақамли Алишер Навоий куллиёти таркибидаги асар қўлёзмасига таянилгани тадқиқотнинг ютуғини таъминлаган. Тадқиқотга ёрдамчи манбалар сифатида жалб этилган “Арбаъин”нинг Истанбулдаги Султония кутубхонаси Фотиҳ фондида сақланаётган 4056 рақамли Навоий куллиётига кирган матни, асарнинг Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институтида сақланаётган 9762 рақамли ҳамда ушбу фонддаги 1315 рақамли қўлёзмалари ўзаро қиёсий ўрганилган. Қўлёзмалардаги тафовутлар илмий аппаратда акс этган. Бу ҳол, ўз навбатида, тадқиқотнинг илмий-амалий қимматини оширган.

Иккинчидан, Алишер Навоий асарларининг ўн жилдлик “Тўла асарлар тўплами” буюк адиб асарларининг ҳозиргача амалга оширилган нисбатан сўнгги нашри ҳисобланади. “Арбаъин”нинг мазкур тўпламга кирган матнида йўл қўйилган нуқсонларнинг тузатишлари ҳам “Навоийдан чу топқайлар навое” тўпламининг аҳамияти катта эканини кўрсатади. Жумладан, асар муқаддимасидаги мана бу байт ўн жилдликда қуйидагича берилган:

*Ул сафо аҳли пок фаржоми
Покфаржому покфар Жомий.*

“Навоийдин чу топқайлар навое” тўпламида эса, байт мана бу тарзда табдил қилинган:

*Чун сафо аҳли покфар Жомий,
Покфаржом-у пок фаржоми.*

Ноширлар байтнинг бундай табдил этилиши сабабини қуйидагича изоҳлайдилар: “Туркий алифбода

“пок фаржомии” ҳам, “покфар Жомий” ҳам бир хил ёзилади, фақат сўзларнинг бир-биридан бир оз бошқачароқ ёзилишидан ажратилади. Ана шунга кўра, байт айнан биз кўрсатган шаклда берилса, тўғри бўлади. Қолаверса, маъно-мазмун жиҳатидан олиб қараганда ҳам, сифатни сифатланмишдан олдин, эга тарзида келтириш ғализ хато ҳисобланади”¹.

Адолат юзасидан айтиш керакки, матншунос Порсо Шамсиев нашрга тайёрлаган Алишер Навоий асарларининг ўн беш жилдлиги 15-жилдида ҳам мазкур байт “Навоийдин чу топқайлар навое” тўпламидаги билан бир хил табдил қилинган². Зеро, тил, мантиқ, санъат нуқтаи назаридан қараганда ҳам, байтнинг шу тарзда табдил этилиши тўғри бўлади.

“Навоийдин чу топқайлар навое” тўпламида “Тўла асарлар тўплами”даги мана бу байт ҳам аслиятга мувофиқлаштирилган:

*Эйки, бир неш етти музийдин,
Кўнглинга неча узайса, ётла.*

Кўриниб турибдики, бу ҳолда иккинчи мисра мутлақо тушунарсиз. Ҳасанхон ва Ҳусайнхон Абдулмажидовларнинг тузатувига кўра: “Сабаби – ундаги “узайса” деб берилган сўз аслида “ўз эса” дейилиши керак. Шунда байтнинг маъноси қуйидагича бўлади: “Агар сенга бирор азиятқунандадан, яъни озор етказувчидан кўнглинга тикан санчилса, гарчи у ўзингники

---

¹ Алишер Навоий. “Навоийдин чу топқайлар навое” (Нашрга тайёрловчилар, таржима ва изоҳ муаллифлари: Ҳасанхон Яҳё Абдулмажид, Ҳусайнхон Яҳё Абдулмажид). – Тошкент: “Ҳилол-нашр”, 2014. – Б. 66.

² Арбаин (Нашрга тайёрловчи: П.Шамсиев). – Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш томлик. Ўн бешинчи том. – Тошкент: “Бадий адабиёт”, 1968. – Б. 55.

бўлса ҳам, уни ўзингдан узоқ қил”. Аслида, бу мисра “Арбаъин”нинг Порсо Шамсиев тайёрлаган нашрида-ёқ жорий имлога хатосиз табдил қилинган.

Умуман, асар адабиётшуносликда зарур даражада ўрганилган. Бироқ уларни комплекс тадқиқ қилиш масаласи галдаги вазифалардандир.

Муборак ҳадислар мазмунида асарлар ёзиш Шарқ адабиётида ўзининг илдизларига эга. Кўплаб шоирлар бунга интилгани маълум. “Арбаъин” сўзи луғатда “қирқ” маъносини англатади. Истилоҳда эса, қирқта сайланма ҳадис мазмунини шеърӣ баён этмоқдир. Шарқ адабиётида арбаъинчилик ўзига хос анъана тарзида ривожланган. Мовароуннаҳрда бу анъанани биринчи бўлиб, ал-Марвазий бошлаб берган. Абдураҳмон Жомийнинг форсийда битилган “Чиҳил ҳадис”и анча шуҳрат қозонган. Алишер Навоийнинг 886 ҳижрий (милодий 1486 й.)да ёзилган “Арбаъин” асари “Чиҳил ҳадис” билан бир даврда яратилган. Асарда арбаъинчилик анъанаси янгиланган, юқори босқичга кўтарилган. Гиёсиддин Хондамир “Мақориму-л-ахлоқ”да бу асар номини “Чиҳил рубоӣ” деб зикр этади. Асардаги ҳадислар мазмуни аслида қитъа жанрида битилган.

“Арбаъин” учун танланган ҳадислар асосан саҳиҳ ҳадислар бўлиб, ҳазрат Алишер Навоӣ бирорта ҳам мавзӯ – тўқима ҳадисдан фойдаланмаган. Буюк мутафаккир буни асар муқаддимасида қуйидагича таъкидлайди:

*Ўқуғонда Бухорӣю Муслим,
Қирқ сўз – борча шубҳадин солим.*

Тадқиқотчилар Ҳасанхон ва Ҳусайнхон Абдулмажидовлар “Арбаъин”даги ҳадислар орасида Дайламиӣ, Байҳақӣ ва Суютиӣ ривоят қилган бир-икки заиф

ҳадис учрашини айтиб, фазилатли амаллар хусусида заиф ҳадисларни нақл қилиш жоизлигига жумҳур уламолар иттифоқ қилганини таъкидлайди. Табиийки, ҳадис илмини мукамал даражада билган ҳазрат Алишер Навоий асарни ёзишга киришгандаёқ бу жиҳатни эътиборда тутган.

“Арбаъин” матни басмаладан кейин муқаддима, қирқ ҳадиснинг аслиятдаги матни, туркий тилдаги назмий шарҳи ҳамда хотимадан таркиб топган. Муқаддима яхшиликка олиб борувчи Каломни Расули (с.а.в.) орқали юборган Зотга ҳамд билан бошланади. Ҳамддан сўнг ҳар бир сўзи фасоҳатли бўлган, саҳиҳ ҳадислари орқали одамларни жаҳолатдан халос ва илм хилватгоҳига хос этишни мақсад қилган Расулуллоҳ (с.а.в.) васф этилади. Асарнинг наът қисми ҳажман катта бўлмаса ҳам (4 байт), моҳиятан теран, бадиияти юксак. Ҳазрат Навоий шундан сўнг назмий дево-нию насрий асарлари билан шуҳрат қозонган устози Абдурахмон Жомийнинг шубҳадан холи бўлган қирқ ҳадисни форсий тилда шеърга солгани, форсийдонлар ундан кўп фойдаланган бир пайтда бу нафдан бебахра қолган атрок – туркийлар учун мазкур асарни ёзгани хусусида сўз юритади. Асарни ўқиганлар мазкур ҳадисларга амал қилиши, шу орқали ҳадисларни сўзлаган зотнинг шафоатига муяссар бўлишидан умид изҳор этади.

“Арбаъин” хафифи мусаддаси махбуни маҳзуф (фоилотун мафоилун фаилун) вазнида ёзилган. Теран маърифий мазмун ва гўзал бадиий шакл уйғунлиги – асар умрбоқийлигини таъминлаб келаётган икки асос ана шулардир. “Арбаъин”даги қитъаларни мавзуга кўра қуйидагича тасниф этиш мумкин: 1) яхшиликка даъват этувчи ҳадисларнинг назмий шарҳи; 2) ёмонликдан қайтарувчи ҳадисларнинг бадиий талқини.

Биринчи гуруҳга оид шеърларда комил ахлоқ, дўстлик, қариндошлик ришталари, саховат, ваъдага вафо, ҳаммани тенг кўриш, огоҳлик, Аллоҳ таолони зикр этиш ва Унга шукр айтиш, раҳмдиллик, поклик, қаноат, бошқалардан ибрат олиш, элга наф келтириш, хушмуомалалик ва очиқ юзлилик, яхшиларни зиёрат қилиш, ўзгаларнинг эмас, ўз айбини кўриш, беҳуда нарсаларни тарк этиш, ғазаб чоғида нафсни жиловлай билиш, илмга рағбат, онага муносиб даражада эҳтиром кўрсатиш, қўшничилик одоблари сингари фазилатларга оид ҳадислар назмий усулда шарҳланган. Иккинчи гуруҳга доир шеърларда эса бадхулқлик, ғафлат, омонатга хиёнат, бахиллик, миннат, эшитган ҳар бир сўзини одамлар ичига ёйиш, кўп кулиш, ортиқча сўзлаш сингари мўминга хос бўлмаган хислатларни қораловчи ҳадислар маънолари бетакрор бадий талқин этилган.

Асар қуйидаги ҳадиснинг назмий шарҳи билан бошланади: “Орангиздан ҳеч бир кимса ўзи севган нарсани ўзгаларга ҳам раво кўрмагунича иймони мукамал бўлмайди!” Ушбу ҳадис мазмунини улуғ шоир қуйидагича поэтик ифодалайди:

*Мўмин эрмасдур, улки иймондин,
Рўзгорида юз сафо кўргай.
Токи қардошиға раво кўрмас –
Неким ўз нафсиға раво кўргай.*

Муборак ҳадислар араб тилида ворид бўлгани аён. Ҳадислар мазмуни бадий талқин этилган аксар асарларда шу боис араб тилининг таъсири кучлироқ бўлади, миллий руҳ ифодаси кузатилмайди. Улардан фарқли ўлароқ ҳазрат Навоий муайян ҳадис шарҳида миллатнинг руҳиятини ўзида акс эттирган, унинг асл

табиатига хос фазилатларни ифодаловчи ташбеҳлару истиораларни маҳорат билан қўллаган. Бу орқали шеърнинг таъсир кучини оширишга, ҳадис мазмунини ўқувчи шуурига чуқурроқ жойлашга муваффақ бўлган.

Ҳазрат Абдурахмон Жомий деярли барча ўринларда ҳадислар талқини берилган қитъанинг илк мисрасидаёқ *нидо* санъати воситасида ўқувчига мурожаат қилса, Навоийда бу мурожаат умумийлик касб этади. Яъни фақат бир шахсга эмас, балки умуминсониятга мурожаат тарзида янграйди Жумладан, “Жаннат оналарнинг оёғи остидадир” мазмунидаги ҳадис ўзбекнинг табиатини, ўзаро муносабатлардаги хулқини тўлақонли ифодалаган. Ҳазрат Абдурахмон Жомий ҳадисни мана бундай шарҳлайди:

*Сар зи модар макаш, ки тоҷи шараф,
Гарде аз роҳи модарон бошад.
Хок шавад зери пои ў, ки биҳишт,
Дар қадамгоҳи модарон бошад.*

Қитъа “Бошингни онанг томондан (бошқа ёққа) бурмагинки, у шараф тожидир” мазмунидаги сатр билан бошланади. Навоий эса ушбу ҳадис мазмунини куйидагича бетакрор бадиий талқин этади:

*Оналарнинг оёғи остидадур,
Равзаи жаннату жинон боғи.
Равза боғи висолин истар эсанг,
Бўл онанинг оёғи туфроғи.*

Муҳим бир жиҳат, буюк мутафаккир ҳадис мазмунини дастлабки икки мисрадаёқ ифода этиб бўлган эди. Кейинги сатрларни ҳадиснинг шеърый шарҳи,

дейиш мумкин. Бу шарҳ ҳадиси шариф мазмунини ўқувчи қалбига чуқур жойлаган. Ҳадис матнига ўзига хос ёндашув, санъаткорона ифода, поэтик мукамаллик ҳар икки буюк шоир қитъасининг бадиий-эстетик қимматини оширган.

“Арбаъин”да шеърий шарҳланган ҳадисларда халқимиз маънавиятига бевосита дахлдор, миллатимиз дунёқарашининг негизи бўлган масалалар хусусида ҳам баҳс юритилган. “Навм ус-субайҳати ямнаъ ур-ризқа” – “Тонгги уйқу ризқни тўсар” мазмунидаги ҳадиси шариф бу фикрнинг ёрқин исботидир.

*Эй камар баста касби рӯзиро,
Субҳхезӣ далели фирӯзист.
Баҳри хоби сабоҳ чашм мабанд,
З-он ки он хоб монеи рӯзист.*

Халқона руҳиятга яқин бўлгани учун ҳам бу ҳадиснинг шеърий шарҳи жуда таъсирчан чиққан:

*Субҳ уйқусин улки айлар тарк
Ризқу рӯзин ўзига тўш кўргай.
Улки ғафлатдин этти навми сабуҳ,
Бу шарафни магарки туш кўргай.*

Яъни тонгги уйқуни тарк этган киши ризқ нури-ни ўз томонида кўради. Аммо субҳ маҳали ғафлат босиб ухлаган киши бу шарафни тушида ҳам кўрмайди. “Бу шарафни магарки туш кўргай” – бундай халқона, кўнгилга яқин ибора ўқувчи шуурига чақмоқдай таъсир этади. Муаллифнинг ижодий нияти ҳам айни шу бўлгани аён.

“Ал-мажолису бил-амонати”. Бу ҳадисда инсоният жамияти учун бениҳоя зарур ва аҳамиятли бўлган мазмун ифодаланган. Яъни унда бирор мажлисда

эшитилган сўз омонат экани, уни ҳар жойда сўзлаш ножоизлиги уқтирилган. Ҳазрат Алишер Навоий айни мазмунни таъкидлаш баробарида уни ўзга ерда нақл қилиш омонатга хиёнат эканидан огоҳлантиради. Бу орқали ҳадис мазмунини ўқувчига таъсирчанроқ қилиб етказди:

*Қайси мажлисдаким эшитсанг сўз,
Билгил ул сўз санга амонатдур.
Гар ани ўзга ерда нақл этсанг,
Ул амонатға бу хиёнатдур.*

Айни шунга яқин мавзуда бир қанча ҳадислар ворид бўлган. “Ал-мусташору муътаманун” – “Маслаҳат сўралган киши ишонилган одамдир” мазмунидаги ҳадис бунинг исботидир. “Арбаъин”да ким бировни ўзига маҳрам – сирдош билиб, маслаҳат қилишга муносиб, рост сўзлайдиган ишончли одам деб қабул қилса-ю у тўғри сўзни яширадиган бўлса, бу орқали қаллобу ҳийлагар эканини намоён этиши ифодаланган:

*Ҳар кишиким бировни маҳрам этиб,
Машваратда амини роз этти,
Гар яшурди билиб салоҳ сўзин,
Ўзини қалбу ҳийласоз этти.*

Бу мавзу асарда бошқа ҳадислар талқини мисолида ҳам изчил давом эттирилган. Жумладан, “Кафа билмаръи исман ан юҳаддиса бикулли ма самийа” – “Кишига ҳар бир эшитган нарсасини гапиришининг ўзи гуноҳ ўлароқ етарлидир” мазмунидаги ҳадис юқоридагиларнинг мантиқий давоми сифатида алоҳида қимматга эга:

*Бу ёзуқ бас кишигаким, элдин
Ҳар на сўзким эшитти фош этти.
Тоғ эшитганни дер, гуноҳидин
Гўйё Тенгри они тош этти.*

“Гуноҳ” сўзи ўрнига ҳазрат Навоий унинг туркий эквиваленти – “ёзуқ”ни қўллайди. Эътиборли жиҳати, дастлабки икки сатрда юқоридаги муборак ҳадис мазмуни тўлақонли талқин этилиб бўлган. Кейинги икки сатрдаги образли тасвир воситасида мазкур ҳадис моҳияти кишининг қалбида чуқур из қолдирадиган тарзда таъсирчан ифодаланган: *“Тоғ эшитганни дер, гуноҳидин Гўйё Тенгри они тош этти”* – Тоғ нимаики эшитса, акс садо қилиб қайтаргани боис Аллоҳ таоло уни тошга айлантириб қўйган.

Ҳазрат Навоий асарларининг бош мавзуси – инсон камолоти. Комил инсонлар ададининг кўпайиши эса жамият маънавияти юксалишининг асосий омилидир. Одамларнинг бир-бирига муносабати ҳам жамиятда алоҳида аҳамиятга эга. Бу муносабатларнинг ўзаро ҳурмат, меҳр-оқибат, ширинсўзлик асосига қурилиши жамиятнинг равнақини таъминлайди. Ҳадислар ана шу мақсадга қаратилгани билан муҳим. “Ал-калимат ут-таййибату садақатун”, яъни “Ширин сўз – садақадир” мазмунидаги ҳадис бунинг ёрқин исботидир. Ҳазрат Навоий мазкур ҳадисни ҳам назмда бетакрор талқин этган:

*Яхши сўз бирла ҳожат аҳлин сўр,
Бермасанг яхши тўъмадин нафақа.
Не учунким Расул қавли билан –
Яхши сўз бордур уйлаким садақа.*

Ушбу ҳадис шарҳида шундай сўзларни ўқиймиз: “Агар муҳтож кишиларга яхши таомдан нафақа қила

олмасанг, ҳеч бўлмаса яхши сўз билан улар ҳолидан хабар ол. Чунки Расуллуллоҳ саллоллоху алайҳи ва салламнинг айтишича, яхши сўз ҳам савобда садақадан кам эмас”. Шунинг учун ҳам ҳазрат Алишер Навоий “ҳожат аҳли” ҳақида сўз очади. Уларга яхши таом улаша олмасанг ҳам, яхши сўз билан ҳол сўра, дея ўғит беради.

“Ас-самоху рабахун” – “Кўли очиклик фойдадир” мазмунидаги ҳадиси шариф ҳам муҳим инсоний фазилат ҳақида. Бу ҳадис шарҳи ҳам бадииятнинг бетакрор намунаси даражасида:

*Мол базл ила суд агар тиласанг,
Оқибат чун ўлум эрур мавжуд.
Асрағон қолур, улки базл эттинг
Санга ҳамроҳ борурдин эттинг суд.*

Яъни мол-пул сарфлаб фойда топишни истасанг, шуни бил: модомики ўлим ҳақ экан, асраганинг қолиб, сарфлаганинг сенга ҳамроҳ бўлади. Мана шуниси ҳақиқий фойдага қолади.

Таъкидлаш керакки, ҳазрат Алишер Навоий бу каби нодир фикрларни фақат асарларида ёзибгина қолмай, ҳаётда ҳам бунга тўлақонли амал қилган. Ғиёсиддин Ҳумомиддин ўғли Хондамирнинг “Макориму-л-ахлоқ” асарида ёзилишича, “ул ҳидоят ва иқбол осмонининг қуёши” ўз хусусий мулкини эл-юрт манфаати йўлига сарф этгани, жумладан, 60 дан ортиқ бино, 20 га яқин ҳовуз, 16 кўприк, 9 ҳаммом, 20 масжид ва бир қанча мадрасалар, хонақоҳлар барпо эттирган. Асарда бу иншоотлар номма-ном саналган.

Ҳазрат Навоий ижодий методига хос бўлган хусусиятлардан бири шуки, бирор мавзуни қалам олса, уни том маънода теран таҳқиқ этади. “Арбаъин”да

қўли очиқлик, саховат ҳақидаги юқоридаги ҳадис баробарида “Офат ус-самоҳати ал-манну” – “Саховатнинг офати миннатдир” мазмунидаги ҳадиси шарифнинг ҳам назмий талқин этилгани бу фикрни тасдиқлайди:

*Ҳар кишига риояте қилсанг,
Миннат ўткармагил гумонингға.
Негаким ул карамға офат эрур,
Юкла миннат ва лек жонингға.*

Яъни агар бировга бирор яхшилик қиладиган бўлсанг, миннатни хаёлингга ҳам келтирма. Чунки у карамнинг офатидир. Яъни саховатдан келадиган савобни йўққа чиқаради. Бироқ миннатни ўз жонингга юкла, яъни Аллоҳ сенга шу неъматларини бериб, уни сарфлашга муваффақ қилганини ўзингга эслат. Таъбир жоиз бўлса, бу фикрларда масаланинг туб илдизига кирилган, моҳият тўлақонли очиб берилган. Фикр гўзал бадиият либоси билан зийнатланган.

Адабий, тарихий ва илмий-маърифий манбаларда жамият чинакамига ривожланиши, одамлар ўртасидаги муносабатлар ўзаро сийлаи раҳм асосига қурилиши учун бойларда саховат, фақирларда қаноат, сиёсатда адолат бўлмоғи зарурлиги айтилади. “Ал-қаноъату молун ла янфад” – “Қаноат битмас-туганмас молдир”, мазмунидаги ҳадис ҳам айни шу ҳақда.

*Ҳирсдин кечгил ул ғамедурким,
Ҳадду ғоят эмас анга пайдо.
Тут қаноатки, ул эрур моле –
Ки, ниҳоят эмас анга пайдо.*

Аслида, ҳадиси шариф матнида ҳирс ҳақида бирор сўз дейилмаган. Бироқ ҳазрат Алишер Навоий ижодий

нияти сўз таъсирини кучайтириш, шеърнинг юксак бадииятини таъминлаш эди. Тўртликдаги *“Ҳирсдин кечгил ул ғамедурким, Ҳадду ғоят эмас анга пайдо”* мисралари ана шу мақсадда ижод қилинган. Мазкур сатрларда ҳирс ва қаноат тушунчалари ҳосил қилган тазод воситасида юқоридаги муборак ҳадис мазмуни ўқувчи қалбига чуқур жойланишига эришилган.

“Арбаъин” асарини, таъбир жоиз бўлса, юксак маънавий-ахлоқий фазилатлар жамланган бадиий хазина, дейиш мумкин. Теран маърифий мазмун ва гўзал поэтик шакл уйғунлиги, юксак фасоҳат ва балоғатни тажассум этгани асар илму фазл аҳли наздида ҳам, оддий шеър муҳиблари назарида ҳам бирдай мақбул эканининг асосий омилидир. Қарийб беш ярим асрдан буён миллатнинг бадиий-эстетик тафаккури ва маънавий-маърифий савияси юксалишига хизмат қилиб келаётгани ушбу асарнинг аҳамияти нечоғлиқ баланд экани исботидир.

“Сирожу-л-муслимин” да ақоид ва фикҳ масалаларининг бадий ифодаси

Алишер Навоий асарлари ёш авлод маънавиятининг юксалишида, уларда эътиқод ва маърифат туйғуларининг шаклланишида алоҳида аҳамиятга эга. “Сирожу-л-муслимин” (“Муслимлар чироғи”) асари буюк шоир умрининг сўнгги даврида, 1499 йили ёзилган. Ислом шарияти аҳкомларига бағишланган асар ҳажман ихчам: 197 байт маснавийни ўз ичига олади. Асарнинг таркибий тузилиши ҳам ўзига хос: анъанавий ҳамд ва наът, асар яратилишининг сабаби, дастлаб ақидавий, кейин эса фикҳга доир энг муҳим масалаларнинг назмий талқини.

Диний-маърифий мавзуга бағишлангани учун асар мустақилликкача бирор марта ҳам нашр этилмаган. Дастлабки нашри 1992 йили Саидбек Ҳасанов томонидан амалга оширилган. Кейинги нашри Алишер Навоийнинг “Мукамал асарлар тўплами” ўн олтинчи томига тўғри келади. Матнни изоҳ ва таржималар билан нашрга тайёрловчи: навоийшунос олима Суйима Ғаниева. Аввалги нашрларга нисбатан матн тўлиқ. Бироқ айрим ўринларда араб имлосидан жорий имлога табдил қилиш жараёнида йўл қўйилган матний хатоликлар учрайди. Асар матнига илова қилинган изоҳ ва таржималарда айрим сакталиклар бор. Жумладан, матндаги:

Таололлаҳ зиҳи халлоқи Маъбуд

мисраси қуйидагича таржима қилинган: “Тангри юксак, унга ҳамма талпинувчи ажиб бир зотдир”¹.

---

¹ “Сирож ул-муслимин”нинг изоҳ ва таржималари. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Ўн олтинчи том. – Тошкент: “Фан”, 2000. – Б. 332.

Ушбу таржима матни стилистик жиҳатдан ҳам ғализ. Бундан ташқари, арабий матнда “талпинувчи” сўзнинг эквиваленти йўқ. “Халлоқ” – Аллоҳ таолонинг яратувчилиқ, “Маъбуд” эса, ибодатга лойиқ зот эканини англатувчи сифатларидир. Бу сифатлар таржимада ўз ифодасини топмаган. Тангрига нисбатан “ажиб” сифатини қўллаш эса ножоиз. Аслида бу сўз матнда ҳам учрамайди. Шу каби айрим хатоликларни эътиборга олмаганда, “Сирожу-л-муслимин”нинг йигирма жилдлик нашрдаги матни нисбатан тўлиқ. Асарнинг ушбу нашрдаги матни буюк мутафаккирнинг ўн жилдлик “Тўла асарлар тўплами”га ҳам ўзгаришсиз киритилган¹. Ушбу нашрда ҳам аввалги нашрлардаги текстологик хатоликлар деярли ўзгаришсиз сақланиб қолган. “Таржима ва изоҳлар”даги зарурати бўлмаган фикрлар қисқартирилган. Жумладан, Хожа Аҳрор ҳақида маълумот берилганда рус олими профессор А.И.Болдиревнинг бу улуғ сиймога бағишланган тадқиқотига доир тафсилот тушириб қолдирилган.

Асар қуйидаги ҳамд билан бошланади:

*Чу йўндум хомаи мушкин шамома,
Қилай деб Ҳақ оти бирла зебнома.*

*Таололлаҳ зиҳи, халлоқи Маъбуд –
Ки, махлуқот андин бўлди мавжуд.*

*Йўқ эрди ҳар не бор ул қилди изҳор,
Борин йўқ айлабон ҳам бўлғуси бор.*

---

¹ Сирож ул-муслимин. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Ўнинчи жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулум номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011. – Б. 595-612.

Ҳамдлар – Яратганнинг мадҳи, мақтови. Унинг тенгсиз қудратига айтилган сано, Ҳақ таолонинг ибтидо ва интиҳодан, яралмишларга хос гуноҳу исёнлардан пок экани таърифи. Инсонни дунёнинг моҳиятини англашга даъват этувчи, теран мазмунни гўзал бадиий шаклда ифодалаган бетакрор фикрлар мажмуи. Ҳайратланарлиси шундаки, ҳамдлар мумтоз шоирларимизнинг деярли барчасининг ижодида мавжуд. Лекин бири иккинчисини такрорламаслиги жиҳатидан ижодкор тафаккури ва истеъдодининг чексиз имкониятларини кўз-кўз қилади гўё.

Ҳар бир асарни Аллоҳ таолога ҳамд билан бошлаш анъанага айланган экан, асли дин аҳкомлари васфига бағишланган “Сирожу-л-муслимин” ҳамд билан бошланиши табиий ҳол. Энг муҳими, бу ҳамд на ҳазрат Алишер Навоийнинг ўзга асарларидаги ва на бошқа мумтоз шоирларимиз назмидаги бирорта ҳам ҳамдни такрорламайди.

Юқоридаги ҳамд-байтларда муаллиф мушкбўй қаламни йўниб, Ҳақ оти билан зебнома ёзишга киришганини, яратиш ва ибодатга лойиқлик фақат Тангри таолога хос эканини васф этади. Бутун мавжудот унинг тарафидан яратилганини, оламда ҳеч нарса мавжуд бўлмаганини, зоҳир айлагувчи У эканини, жамики бор ашёлар йўқ бўлган кезде ҳам фақат У қолажагини бунга далил сифатида келтиради. Шу қадар теран мазмунни бор-йўғи уч байтга санъаткорона жойлаш – фақат ҳазрат Навоийдек буюк ижодкорга тан.

Ҳамддан кейин муаллиф пайғамбар алайҳиссалом наътига ўтади:

*Қилиб барҳақ улусқа анбиёси,
Муҳаммад – барчасининг пешвоси.*

*Мунга юз минг салом андин дамодам,
Яна авлодию асҳобиға ҳам.*

Наът – пайғамбарлар султони, Одам ато фарзандларининг афзали Муҳаммад алайҳиссаломнинг таърифи. Унга уммат бўлиш шарафининг тавсифи. Наътлар ўқувчини комилликка даъват қилади, ўзлик манзилига йўллайди. Дарҳақиқат, ҳазрат Навоий қисқа сатрларга олам-олам маъно жойлайди. “Муҳаммад – барчасининг пешвоси” мисраси орқали Аллоҳ таоло инсониятга жуда кўплаб пайғамбарлар йўллаган бўлса ҳам, Муҳаммад алайҳиссалом уларнинг энг афзали эканини ифодалайди. Ул зотнинг ўзига ҳам, авлодию асҳобиға ҳам юз минг салом йўллайди.

“Китоб назмининг сабаби” бобида муаллиф замона ҳукмдори Султон Хусайн Бойқарога бағишлаб қасида-байтлар ижод этади. Шайх Аҳмад Тарозий “Фунуну-л-балоға” асарида қасидага хос тўрт хусусиятни алоҳида таъкидлаб кўрсатади. Биринчиси – ҳусни матлаъ, яъни қасиданинг бошланиши маъно жиҳатидан мутлақо қусурсиз латиф сўзлардан ташкил топган бўлиши керак. Иккинчиси – мамдуҳ (мақталгувчи) нинг адлу инсофи таърифланиши зарур. Учинчи – мамдуҳнинг шижоати, тўртинчи – саховати мақталиши лозим. “Ва бу тўрт хислатдин ортуқ ҳар нечаким сифат қилур, ихтиёр шоирғадур”.¹

Табийки, қисқа сатрлардаги қасида байтларга бу жанрга оид назарий талабларни кўйиб бўлмайди. Лекин ҳазрат Алишер Навоий оз сўзга олам-олам маъно юклай олиши, фикрни чинакам санъаткорона талқин эта олиши билан ўқувчини ҳайратга солади:

---

¹ Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунуну-л-балоға. Тошкент: “Ҳазина”, 1996. – Б. 33.

*Қилур арз ушбу водий раҳнамоӣ,
Ғариби бенаво, яъни Навоӣ.*

*Ки, чун офоқ шоҳи давлатидин,
Анинг ҳам тарбият, ҳам ҳимматидин.*

*Не шоҳ Султон Ҳусайн, ул шоҳи Ғозӣ,
Мамолик шаҳларининг сарфарози.*

*Ки, минг йил олам ичра шоҳи бўлсун,
Салотин бандаи даргоҳи бўлсун.*

Энди асарнинг ўрганилиши хусусида. Адабиёт-шуносликда дастлаб профессор Суйима Ғаниеванинг “Навоӣ ёдга олган асарлар” рисоласида асар ҳақида фикр билдирилган¹. Унда асар ёзилган сана, унинг таркибий тизилиши, мазмуни ҳақида мухтасар маълумот берилади. Навоӣшунос Дилнавоз Юсупованинг “Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи (Алишер Навоӣ даври)” ўқув қўлланмаси²да “Сирожу-л-муслимин”га нисбатан кенгроқ тўхталинган. Қўлланмада асарнинг “соф диний йўналишда бўлиб, ислом дини аҳкомларини ёритишга бағишлангани”³ таъкидланган. “Сирожу-л-муслимин”нинг таркибий тузилиши, ёзилиш сабаблари, асар бобларининг мазмунига доир энг муҳим маълумотлар ёритилган.

Асар таҳлилига бағишланган кейинги иш Ҳасанхон Яҳё Абдулмажид ва Ҳусайнхон Яҳё Абдулмажидлар томонидан нашрга тайёрланган “Навоӣдан чу

¹ Қаранг: Ғаниева С. Навоӣ ёдга олган асарлар. – Тошкент, 2004.

² Юсупова Д. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи (Алишер Навоӣ даври). – Тошкент, “Академнашр”, 2013.

³ Юсупова Д. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи (Алишер Навоӣ даври). – Тошкент: “Академнашр”, 2013. – Б. 198.

топқайлар навое” китобидир. Ушбу тўплам навоий-шуносликда ўзига хос ёндашув маҳсули экани билан алоҳида ажралиб туради. Тўпламнинг сўзбоши қисмида Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф мана бундай ёзади: “Улуғ бобомиз Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ ва у кишига ўхшаш мумтоз адабиётимиз намояндаларининг асарлари қанча кўп ўрганилса, шунча оз. Зеро, уларнинг асарлари битмас-туганмас зиё манбаидир. Сизга тақдим қилинаётган Навоийнинг ушбу уч асари ҳозиргача бир қатор адиблар томонидан турли йўсинда ўрганилган, нашрга тайёрланган, чоп қилинган ва ўқувчиларга етиб борган. Ушбу турлилик мазкур асарларни ўрганиш ва тушуниш кўламини кенгайтирган, савиясини оширган ва ҳар бир асарга ўзига хос ранг бахш этган. Бизнингча, Ҳасанхон ва Ҳусайнхон Абдулмажидовларнинг тайёрлаган нашрлари ҳам янги тароват касб этади. Чунки тадқиқотчиларимиз ўзлари ўрганган ва нашрга тайёрлаган матнлар мавзусини нафақат ўқишган, балки ўқишган ва улар билан яшашган ҳамдир”¹.

Ушбу илмий-тадқиқий нашр бир қанча афзалликларга эга. Биринчидан, нашрга тайёрловчилар Алишер Навоий асарларининг илк манбаларидан фойдаланиб, “Арбаъин”, “Муножот” ва “Сирожу-л-муслимин” асарларининг қиёсий-матний тадқиқини амалга оширган. Бунда Туркиянинг Тўпқопи музейи Реван кутубхонасида 808 рақами остида сақланаётган Алишер Навоий куллиёти таркибидаги “Арбаъин”, “Муножот” ва “Сирожу-л-муслимин” асарлари қўлёзмаси таянч манба сифатида олинган. Тадқиқотда ёзилишича,

---

¹ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Навоий гулдастаси. Алишер Навоий. “Навоийдин чу топқайлар навое” (Нашрга тайёрловчилар, таржима ва изоҳ муаллифлари: Ҳасанхон Яҳё Абдулмажид, Ҳусайнхон Яҳё Абдулмажид). – Тошкент, “Ҳилол-нашр”, 2014. – Б. 4.

мазкур қўлёзма Навоийнинг ўзи томонидан тасниф этилган бўлиб, 900-905 (1495/6 – 1500/1) йилларда хаттот Дарвеш Муҳаммад Тоқий томонидан кўчирилган. Шу жиҳатдан, бу нусха автограф ўрнидадир. Қиёсий тадқиқ учун мазкур асарларнинг Истанбулдаги Султония кутубхонаси Фотиҳ фондида 4056 рақами остида сақланаётган Навоий куллиёти таркибидаги қўлёзмалари, шунингдек, Париж Миллий кутубхонасида 316 рақами остида сақланаётган 316 рақами остида сақланаётган Навоий куллиёти таркибидаги “Сирожу-л-муслимин” китоби танлангани, улар ўзаро муқояса этилиб, фарқлари ҳавола сифатида кўрсатиб борилгани ушбу нашрнинг илмий қимматини оширган. Мазкур илмий-тадқиқий нашрнинг иккинчи афзаллиги, “Сирожу-л-муслимин”нинг Алишер Навоий “Мукамал асарлар тўплами” йигирма жилдлигига кирган матнида йўл қўйилган бир қатор камчиликлар тузатилганида кўринади. Масалан, “Таҳорат суннатларининг шарҳи” да мана бу мисра куйидагича табдил қилинган:

*Яна тартиб, яъни улча таҳрир,
Қилинди берма лек унга тағйир.*

Табиийки, бу ҳолатда байтда нима кўзда тутилганини англаш маҳол. Ҳасанхон ва Ҳусайнхон Абдулмажидовлар байтни жорий имлода мана бу тарзда ифода далаганлар:

*Яна тартиб, яъни улча таҳрир
Қилинди, бермамаклик унга тағйир.*

Яъни “таҳоратнинг суннатларидан яна бири – тартиб, яъни қайси тартибда қилиниши кўрсатилган

бўлса, унга ўзгартириш киритмасликдир”. Байтдаги “бермамаклик” сўзининг “берма лек” деб ўқилиши натижасида унинг мазмуни тушуниши қийин ҳолга келгани маълум бўлади.

Яна бир мисол. “Мукаммал асарлар тўплами”да ўқиймиз:

*Таяммум ноқисин айлай ишорат,
Эрур ҳар неки нуқс этгай таҳорат.*

Йигирма жилдликда ушбу ва ундан кейинги байт “Таяммумнинг фарзлари”га қўшиб юборилгани, аслида бу ерда “Таяммум навоқизи” деган сарлавҳа борлиги таъкидланади. Байт асли қуйидагича экани маълум бўлади:

*Таяммум ноқизин айлай ишорат,
Эрур ҳар неки нақз этгай таҳорат.*

Ноширларнинг таъкидлашича: “Ноқиз” – бузувчи, “нақз” – бузилиш дегани. “Ноқис” эса нуқсонли, кемтик, “нуқс” – нуқсонли бўлиш маъноларини англатади. “Таяммумни ноқис қиладиган нарсаси” деганда ҳеч қачон таяммумни бузадиган омил тушунилмайди, балки унга нуқсон етказадиган нарсаси англашилади”.

Нашрнинг учинчи афзаллиги, асарнинг тўлиқ насрий баёни берилгани. Бунда бадий услубни сақлаб қолишга ҳаракат қилинган, айниқса, таҳсинга сазовордир. Тўртинчи афзаллиги, нашрда шаръий ва фикҳий атамаларнинг ўринли изоҳланганидир. Ноширлар буни қуйидагича таъкидлаган: “Навоий асарда жуда кўп шаръий ва фикҳий истилоҳларни ишлатган. У даврларда бу атамаларни ҳамма бирдек тушуниши табиий бўлган, чунки ўша пайтдаги илмий-маърифий муҳит бунга жавоб берган. Аммо бугунги китобхонлар

ичида уларни билмайдиган, билса ҳам, улар ҳақида илмий маълумотга эга бўлмаган кишилар кўплигини эътиборга олиб, шаръий атамаларни ўз ўрнида қисқача изоҳлаб ўтишга ҳаракат қилинди”.

“Сирожу-л-муслимин”ни ҳазрат Алишер Навоий ақоид ва фикр китоби сифатида ёзди. Маълумки, ақоид – эътиқод масалаларидан баҳс юритувчи илм. Ақида масалалари мусулмон маънавиятида барча даврларда ҳам муҳим ўрин тутган. “Ақида” сўзи арабча “ақада” феълидан олинган бўлиб, “бир нарсани иккинчисига маҳкам боғлаш” демакдир. Бу сўзнинг кўплиги “ақоид” шаклида ишлатилади. “Эътиқод” сўзининг ўзаги ҳам “ақида” билан уйғун. “Эътиқод” – инсоннинг ўз ҳаётини илоҳий амр талабларига мувофиқлаштириши. “Ақида” эса эътиқоднинг асосини ташкил этувчи тушунчалар мажмуидир.

“Сирожу-л-муслимин”да ақида масалалари ҳам ўзига хос ифодаланган. Қисқача асар муқаддимаси хусусида. Улуғ мутафаккир назмда ўз замонасининг бемисл ижодкори сифатида шуҳрат қозонгани ҳақида асар муқаддимасида мана бундай ёзади:

*Менинг назмим ёйилди олам ичра,
Кўп офат солди хайли одам ичра.*

*Биров бир кун деди айлаб нишоте –
Ким, ул қилмиш бино олий работе.*

*Мусофирға ҳар уй бир турфа манзил –
Ки, ҳам орому ҳам ком анда ҳосил.*

Буюк шоир ўз шеърларининг “хайли одам ичра” офат солганини айтади. Яъни шеърятти одамлар қалбида акс садо бергани, тафаккур эгаларидан бири –

ҳазрат Навоий уни Соҳибқирон Султон Ҳусайн Бойқаро базмининг бир нуктадони дея таърифлайди – улуг мутафаккир асарларини олий бир иморатга қиёслагани тўғрисида хабар беради. Бу шундай бир иншоотки, мусофирлар, яъни мутолаа қилувчилар учун барча шароит муҳайё: унга етишганлар ором топади, мақсади ҳосил бўлади. Шунга қарамай, у одамнинг шоирга андак эътирози ҳам бор. Эътироз шундан иборатки, унинг назмий асарлари одамлар қалбига ишқ оташи-ни солган, кимки бу шеърларни ўқиса, ҳамиша ошиқу маст бўлмоқни тилайди. Шу жиҳатдан, у одамнинг саволи мантиққа тўғри келади: Ахир дини ислом уйига ғавво солиб, яхшилик иморатини бунёд этиш мумкинми?!

*Демиш: не суд гар бир уйни тузмиш –
Ки, назми шайнидин кўп уйни бузмиш,*

*Ўқуғон эл анинг шеърини пайваст,
Тилар бўлғай ҳамиша ошиқу маст.*

*Солиб исломи дин уйига ошуб,
Бинойи хайр буткармак не маҳсуб.*

Маълум бўладики, “Сирожу-л-муслимин” ҳам шахсан муаллиф учун, ҳам жамият учун кучли эҳтиёж самараси ўлароқ ижод этилган. Бу асарни ёзмаса, буюк Навоий ўзини ижодкор сифатида мақсадга эришмаган, деб ҳисоблаган бўлар эди. Шу боис шоир “*Тушуб бу нуктадин жисмим аро печ*” дея бу сўзлардан қалбида чуқур изтироб пайдо бўлганини айтади. Ана шу изтироб, ана шу қалб титроғи мазкур асар яратилишининг асосий сабабидир:

*Дедимким, айлайн бир нусха мастур –
Ки, бўлғай дини ислом уйи маъмур.*

*Неким, дин аҳлиға бўлғай зарурат,
Бари тутқай ани билганча сурат.*

Демак, шоир бу нусхани сатрга тизиш орқали дини ислом уйини обод этмоқ истайди. Дин аҳли учун зарурат бўлган барча масалаларни баён этмоқ орзусини билдиради. Алишер Навоий асарларининг барча нашрларида мазкур байтлардаги “дини ислом” форсий изофаси “дину ислом” тарзида хато табилий қилинган. “Китоб назмининг сабаби” бобида муаллиф ўз бадий ниятини қуйидагича ифодалайди:

*Ҳам эткаймен бурун шарҳи ақоид –
Ки, ислом аҳлиға бергай фавойид.*

*Яна ҳам фарз, ҳам вожиб, сунан ҳам
Неким ориз бўлур яхши, ёмон ҳам.*

*Ки, дин аҳлининг ўлғай дилпазири,
Мусулмонлиғ ишида ногузири.*

Шоир ислом аҳлига фойда етказсин учун аввал ақоид шарҳини мақсад қилганини, бундан ташқари, фарз, вожиб суннат каби фикҳий масалалар ҳақида ёзиш ниятини баён этади. Токи, у дин аҳлининг дилпазири – кўнглига хуш ёқувчи бўлсин, мусулмонликда зарурий эҳтиёжга айлансин. Собит эътиқодли, маънавияти бутун шахсларни тарбиялашга хизмат қилсин.

Асарда, бундан ташқари, муаллиф ўзининг ифода услуби, асарнинг ижод қилиниши жараёнида қандай

руҳий ҳолатда бўлгани ҳақида ҳам эътиборга молик фикрларни битади:

*Баён қилғаймен андоқ равшану пок -
Ки, идрок эткай они хайли атрок.*

*Ва лекин гоҳи ашғол эрди монёъ,
Гаҳи ҳар мухталиф ҳол эрди монёъ.*

Яъни буюк шоир асарни “равшану пок” – ҳамма бирдай тушунадиган бир услубда ёзишни ният қиладди. Токи уни хайли атрок – туркий тилли халқларнинг барчаси идрок эта олсин, барчага манфаати етсин. Бироқ ёзишга монелик қиладиган ҳолатлар кўп: гоҳи “ашғол” – иш кўплиги, гоҳи “мухталиф ҳол” – иждокор руҳиятидаги ўзига хос ҳолатлар.

Шундай кезде пирдан ишорат келади. “Мақоми мавлиди” – таваллуд топган жойи фирдавсмонанд Самарқанд бўлган, “кўп маънидин огоҳ” бир киши гўё мовий осмондан фаришта инган мисоли Ҳиротга ташриф буюради. Ҳазрат Навоий ул зотнинг суҳбатига мушарраф бўлади. Суҳбат асносида маънолар хазинасидан гавҳарлар сочар экан, у равишда Шайх Шиблюю Зуннун Мисрийдан ҳам ортиқ бўлган Хожа Убайдуллоҳ Ахрор ҳазрат Алишер Навоий ҳақида бундай деганини айтади: “Унинг назм айтишга рағбати баланд, энди (шаръий аҳкомлар) хусусида ҳам назм битса, муносиб иш бўлар эди”.

*Чу сўрди Исо анфоси бу дамни,
Ҳам ул дам азмиға йўндум қаламни.*

*Бу сўзнинг сидқу кизби ков-кови,
Адаб эрмас чу содиқ эрди ровий.*

Яъни Исо нафасли ул зот бу ишни сўрагани боис ҳазрат Навоий шу заҳотиёқ ёзишга қалам йўнганини айтади. Бу сўзнинг рост ёки ёлғон эканини суриштириб, кавлаштириш одобга хилоф, чунки ровий содиқ – ростгўй эди.

*Чу лобуд нукталар малхуз бўлғай,
Умид улким, улус маҳзуз бўлғай.*

*Навоийдин чу топқайлар навое,
Анинг руҳиға ҳам етгай дуое.*

Энди мақсад битта: токи зарурий нукталар – ноёб фикр ва сўзлар ўртага ташлансин. Умид шулки, халқ баҳра олсин. Токи Навоийдан наво топсинлар, унинг руҳиға ҳам дуолар етиб турсин.

“Сирожу-л-муслимин” – ақида ва фикҳ китоби. Асарнинг “Шариатда аҳком шарҳи ва ақоид ва қавоиди адоси” бобида улуғ шоир асарнинг бу хусусиятини қуйидагича изоҳлайди:

*Бурун билким, эрур шаръ ичра аҳком –
Ки, билмак они бўлмиш элга ноком.*

*Ул аҳком икки янглиғ бўлди мавжуд –
Ки, бордур ҳар бирида ўзга мақсуд.*

*Бирисидин мурод ўлди ақида,
Амал матлуб бўлди ул бирида.*

*Ақоид дедилар аввалгига исм,
Икинчи аҳком фаръидин топиб қисм.*

Яъни шариат ҳукмларини билмоқ жуда муҳим. Таассуфки, эл бундан маҳрум қолган. Бу ҳукмлар икки қисмга бўлинади ва ҳар бирининг мақсади ўзгача. Бирдан мурод – ақида бўлса, иккинчидан мақсад – амал. Аввалгисининг исмини ақоид деб атадилар, иккинчиси эса, фаръий аҳкомлар деб тақсимланган. “Навоийдин чу топқайлар навое” китоби муаллифлари изоҳлашича: “Фаръ” деб бирор асл асосдан келиб чиққан, иккиламчи ўриндаги нарсаларга айтилади. Ислом шариатида эътиқод масалалари асос деб эътибор қилиниб, улар асосида амалга ошириладиган ҳукмлар уларга нисбатан “фаръий ҳукмлар” деб юритилади”.

*Амалдин чун бурун келди ақоид,
Пас, андин еткурай аввал фавойид –*

деб ҳисоблаган шоир эътиқод илмига доир қарашларни қуйидаги тизим асосида ифодалайди: 1) иймон қоидасининг қисқача баёни; 2) иймон келтириладиган нарсаларнинг тафсилоти; 3) Аллоҳ таолонинг саккиз сифати – эътиқоднинг асоси экани; 4) ҳақ деб билиниши ақидадан ҳисобланган бошқа нарсалар ҳақида.

*Бурун ул нимаким, фарз этти Яздон.
Эрур оқилға болиғ бўлғач иймон.*

*Анинг маънисидур тил бирла иқрор,
Кўнгул бирла инонмоғлиғ дағи бор.*

Яъни оқил ва балоғатга етган инсон учун Яздон – Аллоҳ таоло фарз қилган дастлабки амр иймон келтирмоқдир. Демак, иймон келтириш фарз бўлмоғининг икки шarti бор: биринчиси, ақл расолиги, иккинчиси, балоғатга етмоқ.

*Тилар бўлсанг анга ўзни етурмак,
Бил олти нимага иймон кетурмак.*

Агар ўзингни иймон саодатига мушарраф қилмоқчи бўлсанг, билгинки, олти нарсага иймон келтиришинг шарт. Бу олти нарсага ишониш иймоннинг қисмлари бўлиб, улардан бирортаси бўлмаса ҳам, иймон бутун ҳисобланмайди. Кейинги боб ана шу олти нарсанинг моҳияти тўғрисида.

Иймон келтириладиган нарсаларнинг тафсилюти. Асарда баён этилишича, мўмин олти нарсага иймон келтирмоғи керак. Биринчиси, Худони танишдир. Бу иш Унинг на ўхшаши, на монанди борлигига иймон келтирмоқ билан бўлади. У бору йўқни яратган Худо – Маъбуд, Ундан ўзга илоҳ мавжуд эмас. Иккинчиси, фаришталарни Аллоҳ таоло ибодатга мувофиқ қилиб яратганига ишонмоқ: *Яна билмак малоикники, Холиқ,/ Яратибдур ибодатқа мувофиқ.* Учинчиси, У Зот томонидан юборилган китобларга иймон келтириш, уларнинг барчасини илоҳий ва қадимий деб билиш. Тўртинчиси, пайғамбарларга иймон келтириш бўлиб, уларнинг барчасини элга Жаббор – яралмишларнинг ҳаммасини ўз иродасига юргизувчи Зот юборганига ишониш: *Яна ҳам анбиёға қилмоқ иқрор/ Ки, борин элга ирсол этти Жаббор.* Бешинчиси, қиёматга ва одамларнинг кўпчилиги учун у оху пушаймон боиси эканига иймон келтирмоқ. Олтинчиси, ёмонлик ёки яхшилик Ҳақ таоло тақдири эканига ишонмоқдир.

Аллоҳ таолонинг саккиз сифати. Бу саккиз сифат ақидага оид барча китобларда келган. Ҳазрат Навоий буни шеърда қуйидагича ифодалайди:

*Яна секкиз сифатқа муътақид бўл,
Алардин ҳар бирига кўргузай йўл.*

*Ким, ул секкиз эрур Ҳақнинг сифоти –
Ки, боридин муназзаҳ қилди зоти.*

“Муътақид” сўзининг ўзаги – “эътиқод”. Яъни сен яна саккиз сифатга эътиқод қил, мен уларнинг ҳар бири томон сенга йўл кўрсатай. Ҳақ таолонинг бу саккиз сифатида У Зот ўхшашлардан муназзаҳ – пок. Яъни бу сифатларда ҳеч ким ҳеч қачон унга монанд бўла олмайди. Ҳайй – барҳаёт, бу сифат азалий ва абадийдир. Алим – билувчи, ҳамма нарсани бор моҳияти билан биледи, Унинг илмидан ташқарида бўлган нарса йўқ. Қодир – қудратли, қудрати чексиз. Мурид – ирода қилувчи, У истамаган, ирода қилмаган иш содир бўлмайди. Самий – эшитувчи. Аммо бу сифати яралмишларнинг эшитишига мутлақо ўхшамайди. Яъни бирор аъзо ёки бошқа бир восита билан эмас, Ўзигагина хос тарзда эшитади. Нозир – кўриб турувчи. Унинг бу сифати ҳам фақат Ўзигагина хос.

*Такаллум васфиға доғи мувофиқ,
Яна уббод афъолиға Холиқ.*

Такаллум – сўзлаш ҳам, Холиқ – яратиш ҳам Унинг сифатларидир. Шу тарзда ҳазрат Навоий Аллоҳ таолонинг ҳар бир мусулмон билиши зарур бўлган сифатларини баён этади. Аллоҳ таолонинг ҳеч бир ишда шериги йўқлиги ва У Зотнинг ҳеч бир жиҳатдан яралмишлардан бирортасига ўхшасмаслиги васф қилинади.

У Зотнинг каломи ҳам қадим, олам эса ҳодисдир. Шоир ушбу сўзларни ўқувчига қарата айтганини таъкидлайди. Уларни яхши тушуниб, англаб олишга ундайди.

Ҳақ деб билиниши ақидадан ҳисобланган бошқа нарсалар. Ҳазрат Навоий иймоннинг асосий руқналари ва ақийданинг энг муҳим масалаларини қисқа ва лўнда ифодалайди. Тафсилотларга берилмайди. Оз сўзга кўп маъно юклайди. Чуқур илмий масалаларни тушунарли ва таъсирли баён этади. Шундан кейин ҳар бир эътиқодли одам билиши зарур бўлган яна бир қанча масалаларга тўхталади. Улар: қабр азоби куфр аҳли ва баъзи гуноҳкор муслимлар учун хос экани; икки фаришта – Мункар ва Накир (улуғ шоир улар номини келтирмайди) савол-жавоби; Аллоҳ таоло охиратда Ўзи истаган кишиларга Ўз жамолини кўрсатиши эҳтимоли борлигига; бандаларнинг сирот кўпригидан ўтиши, дунёда қилган яхши-ёмон амаллари мезон тарозисида тортилиши ҳамда дўзах ёки жаннатга тушиш ҳақ эканига иймон келтирмоқ зарурлиги.

Ақидага кўра, яна қуйидагиларга иймон келтириш керак: Пайғамбарларнинг шафоатига, Муҳаммад алайҳиссалом барча яралмишларнинг саййиди, йўлбошчиси эканига, набийларнинг мўъжизаси ва авлиёларнинг каромати ҳақлигига.

*Яна билгил ақоид ичра маҳсуб –
Ки, бўлмас элдин амру наҳй маслуб.*

*Яна куфр англағил тасдиқи коҳин,
Нечукким, Тенгридин маъюсу эмин.*

Инсонлардан амру наҳий – шариатнинг буйруқ ва қайтариқлари соқит бўлмаслигига ишониш ҳам эътиқоднинг асосидир. Ҳазрат Навоий коҳинни тадиқлаш куфр ва бу иш Аллоҳдан ноумид ва хотиржам бўлиш эканини таъкидлайди.

Кўриниб турибдики, “Сирожу-л-муслимин” эътиқоднинг асосларини аниқ ва лўнда баён этган асар.

Турли эътиқодий фирқалар, динни ўзига ниқоб қилиб олган оқимлар кўпайиб бораётган бугунги кунда бундай асарларни ўрганиш буюк аждодларимиз эътиқоди ва дунёқарашининг асосини англаб етишга ёрдам беради. Соғлом эътиқодли, маънавияти юксак шахслар тарбиясига хизмат қилади.

Фикҳий масалалар ифодаси. “Сирожу-л-муслимин”да фикҳий масалалар талқини ўзига хос. Фикҳ – аслида илмнинг алоҳида соҳаси. Лекин у ҳаёт билан, инсоннинг амали билан бевосита боғлиқ. Ана шу ҳаёт тўғри йўлга қўйилганми? Амаллар инсоннинг фитратига мосми? Асарда ана шу саволларга энг тўғри, мухтасар ва лўнда жавоб берилган. Инсоннинг ҳаёти, амалари унинг фитратига, асл табиатига мос бўлиши учун йўл-йўриқлар кўрсатилган.

Адабиётшунос олим Баҳодир Саримсоқов: “Ҳаётий мазмунни ким айтгани, қандай айтгани муҳим эмас, балки ана шу мазмуннинг қандайлиги, моҳияти муҳим. Бу – бадий шаклни шунчаки аҳамиятсиз ёки иккинчи даражали нарса сифатида баҳолаш дегани эмас. Бу – адабий таҳлилда гапни мазмундан бошлаб, мазмуннинг қандай шаклда ифодалангани ёки тасвирланганига қаратиш лозим деганидир”¹ – дейди. “Адабиёт қоидалари” асарида адабиётга шундай таъриф берилган: “...адабиёт – фикр, туйғуларимиздаги тўлқунларни сўзлар, гаплар ёрдами билан тасвир қилиб, бошқаларда ҳам худди шу тўлқунларни яратмоқдир”.²

Асарнинг “Ислом арконининг шарҳи” деб номланган бобида ўқиймиз:

---

¹ Саримсоқов Б.И. Бадийлик асослари ва мезонлари.

– Тошкент, 2004. – Б 6.

² Фитрат А. Танланган асарлар. IV жилд.

– Т.: – “Маънавият”, 2006. – Б. 13.

*Ангаким, бўлди иймон амри кирдор,
Керак исломдин бўлса хабардор.*

*Биносин англағил исломнинг беш,
Ани билмакка бўлғил фикратандеш.*

Инсоннинг иймонни касб этгандан кейинги иши Исломдан хабардор бўлмоқдир. Ислом биноси беш устунга қурилганини англа ва фикру зикрингни бунини билишга қаратгин. Уларнинг биринчиси шаҳодат калимасини айтиш бўлиб, бу фақат саодатманд кишиларгагина насиб этади. Аллоҳ таолони бир деб, Муҳаммад алайҳиссаломни яралмишларга юборилган пайғамбар деб билиш бунинг аввалидир. Иймон хусусидаги сўзларда, ақоид шарҳини ёзишда бу ҳақда айтилди. *Салоти хамс анинг иккинчиси бил, /Анинг шарҳини айлай эмди тафсил.* “Салоти хамс” – беш маҳал намозни уларнинг иккинчиси деб бил. Намозга оид бобда ҳазрат Алишер Навоий исломнинг беш устунидан бири саналган бу амал учун зарур бўлган таҳорат фарзлари, суннатлари, мустаҳаблари, таҳоратни бузадиган нарсалар, ғуслни вожиб қилувчи сабаблар, ғуслнинг фарз ва суннатлари, таяммумнинг фарзлари ва уни бузадиган нарсалар, намознинг фарз, вожиб ва суннатлари, фарз намозлари ракатлари адади, суннат намозлар ракатларининг адади сингари масалаларни ёритади.

“Сирож-ул-муслимин”да мазкур масалалар илмий асосда, чуқур мантиқ ва изчиллик билан, ҳар бир ўқиган киши тушунадиган равон услубда баён этилган. Шу жиҳатдан, бу асарни соф бадиият намунаси сифатида баҳолаш тўғри бўлмайди. Уни илмий-адабий ёки маърифий-адабий асар дейилса, мақсадга мувофиқ бўлар эди. Академик Алибек Рустамий фик-

рича: “Адаб илмларини бугунги тушунчалар билан куйидагича изоҳлаш мумкин:

Луғат – тилнинг луғавий бирликлари(лексема) ҳақидаги илм.

Сарф – сўзнинг ўзгариши ҳақидаги илм (морфология).

Наҳв – сўзларнинг гапдаги таркиб қоидалари ҳақидаги илм (синтаксис).

Иштиқоқ – сўз ясаши ҳақидаги илм (деривация).

Маоний – калом(гап)нинг ҳол талабига мослиги ҳақидаги илм.

Баён – ифода йўллари ҳақидаги илм.

Аруз – шеър вазнлари ҳақидаги илм.

Қофия – мисраларни ҳамоҳанг тугатиш ҳақидаги илм.

Иншо – мактуб, рисола ва ҳужжатлар ёзиш қоидалари.

Шеър фарзи (ёки шеър нақди) – шеърга баҳо бериш илми.

Муҳозара – тарихий воқеа ва ривоятлари, са-лафларнинг ҳикматли сўз ва асарларидан ўз ўрнида фойдалана билиш илми.

Расмул хат – ёзув санъати, ҳарф шакллари ва имло қоидалари ҳақидаги илм”.¹

Ушбу илмларни ўрганиб, унга амал қилган олимни адиб ҳисоблаш мумкин. Бунда бадиийлик маълум маънода бой берилиши мумкин. Лекин ўқувчи онги ва қалбига маърифат нури улашилади. Унинг кўнглида ҳаётини Ҳақ таоло амрига мувофиқ тизимга солиш учун илҳом пайдо бўлади. Масалан, “Сирожу-л-муслимин” асарининг “Таҳорат суннатлари шарҳи” бўлимидаги мана бу байтлар таҳлили ушбу фикрни тасдиқлайди:

---

¹ Қаранг: А. Рустамий. Адиблар одобидан адаблар. – Т.: “Маънавият”, 2003. – Б. 110.

*Вузуъга ўн ики иш келди суннат,
Бирисин тасмийа бил, бирни нийят,*

*Йумағ уч қатла қўл тирсакка тегру,
Йана бир мазмаза, уч қатла ҳам бур.*

Яъни, таҳоратнинг ўн иккита суннати бор, биттаси – басмала, яна бири – ният қилиш, қўлни тирсаккача уч марта ювиш ва мазмаза – оғизни уч марта чайиш.

“Сирожу-л-муслимин”нинг кейинги боби “Исломнинг учунчи рукниким, закотдур, баён қилмоқ” деб номланган. Ҳазрат Алишер Навоий закотнинг моҳиятини тушунтиришда ҳам олим, ҳам адиб сифатида намойён бўлган.

*Закот ўлди учунчи рукн билгил,
Нечукким, амр қилмиш Тенгри, қилғил.*

*Киши соҳибнисоб ўлғунча маъмур,
Эмаским, ҳақ тутубтур они маъзур.*

Билгинки, исломнинг учинчи рукни закотдир. Аллоҳ таоло ниманики буюрса, сўзсиз бажар. “Закот” сўзи луғатда “униб-ўсиш”, “покланиш” маъноларини билдиради. Фикҳий истилоҳда “Махсус мол-мулк учун махсус кўринишда вожиб бўладиган ҳақ”, дейилади. Унинг вожиб бўлишида нисоб – закотни вожиб қиладиган миқдор ва ҳавл – йил тўлиши шарт”¹.

Асарда шариат ҳукми бўйича, моли нисобга етмаган кишига закот фарз бўлмаслиги, бундай одам Аллоҳ таоло ҳузурида узрли экани айтилади. Моли

---

¹ Алишер Навоий. “Навоийдин чу топқайлар навое” (Нашрга тайёрловчилар, таржима ва изоҳ муаллифлари: Ҳасанхон Яҳё Абдулмажид, Ҳусайнхон Яҳё Абдулмажид). – Т.: “Ҳиллол-нашр”, 2014 – Б. 163.

нисобга етган киши қирқдан бир қисмини закот учун ажратиши фарз экани, закот унга ҳақдор бўлган кишига берилмоғи зарурлиги назмда баён этилади. Негаки: *Етурмаклик ангаким, мустаҳиқдур, Бу ишга мустаҳиқ бўлган муҳиқдур*. Тилла-кумуш ва бошқа тижорат молларида ҳам шундай нисбатда закот тўланади. Чорва ҳайвонларига нисбатан уламолар алоҳида қоидалар битишган. Уларни ўрганишга жидду жаҳд қил. “Тилланинг нисоби – 85 грамм, кумушнинг нисоби – 595 грамм. Бошқа тижорий молларнинг нисоби эса тилла ёки кумуш нисобининг қийматига қиёсан чиқарилади. Аммо далада боқиладиган чорваларнинг закоти ўзига хос услубда адо этилади. Уларнинг тафсилоти учун фикҳий китобларга мурожаат қилиш лозим”¹.

Асарда фикҳ қоидасига кўра кияр тўн ва минар от, рўзғорда ишлатиладиган мис идишлар, сиёху қалам, қоғозу китоб, эҳтиёж учун зарур нарсалар нисобга кирмайди ва улардан закот берилмайди.

*Вале дохили ҳаққуллоҳ билгил,
Анинг имсокидин эъроз қилғил.*

*Адосида балонинг раддин айла,
Яна қилмоқ сабукбор ўзни тонгла.*

Аммо нисобга кирадиган нарсанинг закоти ҳаққуллоҳ – Аллоҳ таолонинг ҳақи. Чин мўмин Аллоҳ таолонинг ҳақиға зинҳор хиёнат қилмайди. Закот – радди бало. Яъни кишининг мол-дунёсига келадиган офатлардан ҳимоя қилувчидир. Эрта қиёмат куни закот тўлаган одамнинг юки енгил бўлади.

Ҳазрат Навоий ижодкор бўлгани боис шаръий ҳукмларни шунчаки баён этиб қўя қолмаган. Балки

---

¹ Ўша жойда. – Б. 164.

сўзга бадий либос кийдирган. Фикрларини сўз жа-
воҳири билан зийнатлаган.

“Сирожу-л-муслимин”нинг кейинги боби “Ислом-
нинг тўртунчи рукниким, рўзадур – шарҳ этмак” деб
номланади. Араб тилидан олинган “савм” сўзи “тийи-
лиш” маъносини англатади. Қуръони каримнинг “Бақа-
ра” сурасидаги рамазон рўзаси фарз бўлгани ҳақидаги
оятда: “Шоядки, тақводор бўлсангизлар”, дейилганига
кўра, рўзадан мурод – тақво. Ҳазрат Навоий ҳам маса-
ланинг ана шу жиҳатига алоҳида урғу беради:

*Эрур тўртунчи рукн исломнинг савм –
Ки, ўтгай кимсага тақво била явм.*

*Чу рўза бўлди йилда бир ой,
Анинг ижросида бўл нафсфармой.*

Яъни кунни тақво билан ўтказиш исломнинг тўр-
тинчи рукни бўлган рўзанинг асосий шартидир. Бир
йилда бир ой – рамазони шарифда тутиладиган рўза-
да нафсфармой – ўз нафсига ҳоким бўлиши инсон учун
фазилатдир.

Рўзанинг ҳукмлари, рўзада фарз саналган ният
тунда, тонг отмай туриб қилиниши афзал экани, нафл
рўзада ниятни тушгача қилинса ҳам жоизлиги ҳақида-
ги мисралар илмий ҳақиқат лўнда ва аниқ ифодалан-
гани жиҳатидан қимматлидир. Шундан кейин муал-
лиф рўзани бузмайдиган амаллар: чивин, пашша каби
майда нарсаларнинг томоққа кириши, идрокли одам
туз, сиркага ўхшаш нарсаларни тил учи билан тотиши,
ҳижома – қон олдириш билан рўза очилмаслиги ҳақи-
даги ҳукмларни баён этади. Бундан ташқари, рўзадор
она томоғидан ўтказмай, фақат оғзида боласига нон
чайнаб бериши рўзани бузмаслиги айтилади. Лекин:

Вале билмак керактур ани макрух, Керак макрухдин хотирда андух. Яъни бунинг макрухлигини ёдда тутиш, эхтиёт бўлмоқ зарур.

*Унутиб гар есанг, ичсанг эмас ғам,
Эрур ул рўза боқий, эй мукаррам.*

Рўзадор нохос унутиб еб ёки ичиб қўйса, ҳечқиси йўқ, рўза бузилмайди. Бу рўзадорга Аллоҳнинг икромми, деб қабул қилиниши зарур.

Ушбу бобда “Фавт бўлган рўза эвази ва каффорати” хусусида ҳам сўз боради. Каффорат – шариятга зид бирор иш содир этилса, бунинг учун жарима сифатида эваз берилиши маъносини англатади.

*Агар бебоклик ойини туздунг,
Физонинг ғайри бирла рўза буздунг.*

*Қазоси бирга бирдин ортуқ эрмас,
Фузунға шаръ рухсат, билки, бермас.*

Агар бефарқлик билан озуқа бўлмайдиган нарсалар билан рўзани бузган бўлсанг, унинг қазоси учун ҳар бир кунига бир кун рўза тутмоғинг зарур. Ундан ортиқ эмас. Чунки шарият ортиқча ишга буюрмайди.

*Физо еб рўза улким, қилса зойил,
Ва ё нафси бўлиб шаҳватға мойил.*

*Каффорат олтмиш мискинга итъом,
Эрур ё олтмиш кун савми ноком,*

Мабодо бирор киши ғизо – овқат еб ёки шаҳватга берилиб, қасддан рўзасини бузса, бунинг учун каффорат – олтмиш мискинга таом едириши ёки олтмиш

кун рўза тутмоғи зарур бўлади. Фақат шарти шуки, олтмиш кун муттасил бўлмоғи, яъни орасини узмай рўза тутилиши ёки Аллоҳ йўлида бир қулни озод қилиб, қўнглини шод этиши керак. “Йўқ эрса солим эрмас рўза ҳоли”, акс ҳолда рўза шариатга мувофиқ саналмайди.

Кейинги боб “Исломнинг бешинчи рукниким, ҳаждур, баён қилмоқ” деб номланган. Ният, яъни қасд қилиш маъносини англатувчи “ҳаж” сўзи фикҳий истилоҳда: “махсус амалларни ижро қилиш учун махсус вақтда махсус жойга қасд қилишдир. Махсус амаллар – Арафотда вуқуф қилиш, тавоф ва саъй, Муздалифада тунаш, шайтонга тош отиш каби амаллар. Махсус вақт – ҳаж ойлари. Махсус жой – Масжидул-ҳаром, Арафот, Муздалифа, Мино каби жойлар”¹.

*Бешинчи рукн билгил ҳажжи ислом,
Чу фарз ўлди адоси келди ноком.*

*Вале фарзиятида шартлар бор,
Қулоқ тутким, қилай борини изҳор.*

Исломнинг бешинчи рукни бўлган ҳаж фарздир. Уни адо этишда муайян қийинчиликлар бор. Ҳаж фарз бўлиши учун муайян шартлар бор. Шоир уларни бирма-бир изҳор этишини айтиб, ўқувчидан диққат билан тинглашни сўрайди. Бу шартларнинг биринчиси ва энг асосийси иститоат – мақсад қилинган жойга бориб-келишга қодир бўлмоқ. Яна бири – йўл амнияти, яъни йўлнинг хатардан холи бўлиши. Кейингиси – ҳеч кимдан қарздор бўлмаслик. Йўлга азм қилишинг учун

¹ Алишер Навоий. “Навоийдин чу топқайлар навое” (Нашрга тайёрловчилар, таржима ва изоҳ муаллифлари: Ҳасанхон Яҳё Абдулмажид, Ҳусайнхон Яҳё Абдулмажид). – Тошкент, “Ҳилол-нашр”, 2014. – Б. 170.

бунн эътиборда тутиш шарт. Навбатдаги шарт: *Яна гар йўқ иёлингдин маунат, Ки, ул кўргай маош учун суубат*. Яъни аҳлу аёлингнинг тирикчиликка уринишга муҳтож бўлмаслиги. Акс ҳолда улар тирикчилик машаққатларига дуч келади. Яна бири – Парвардигори олам сенга йўл юришга монеъ бўладиган касаллик бермаган бўлиши зарур. Ана шу шартлар адо этилсагина ҳаж фарз бўлади.

“Сирожу-л-муслимин”да энг муҳим фикҳий масалалар ана шу тарзда назмий талқин этилган. Улуғ адиб асарни мана бундай хулосалайди:

*Чу равшан айлар ислом аҳли зотин:
«Сирожу-л-муслимин» қўймишмен отин.*

*Умидим улки, ҳар кимким ўқуғай,
Мунунг нури била қўнгли ёруғай.*

*Дуо бирла мени ҳам айлағай ёд,
Равоним ул дуодин айлағай шод.*

“Сирожу-л-муслимин” адабий-илмий асар сифатида ўзбек мумтоз адабиётида алоҳида мавқега эга.

НАВОИЙГА ИЗДОШЛИК САОДАТИ

Навоий ва Фурқат

Ҳазрат Алишер Навоий асарлари – миллат бадий-эстетик тафаккурининг чўққиси. Наинки ўзбек ёки бошқа туркий халқлар адабиётида, ҳатто жаҳон адабиётида ҳам ижодий камолотнинг бунчалик юксак даражасига эришган мутафаккирни топиш қийин. Шунинг учун ҳам халафлари орасида бирор шоир ёки адиб йўқки, ҳазрат Навоий санъатхонасидан сабоқ олмаган бўлсин. Лекин буюк шоир назмий анъаналарини, муайян поэтик образ ёки рамзлар воситасида бўлса ҳам, такомилга етказган, ривожлантирган ижодкорлар кўп эмас. Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқат лирикаси ана шундай ноёб ижод намуналари сирасига кириши билан алоҳида аҳамиятга эга.

Фурқат шеърлятида буюк Навоий анъаналарининг муносиб давом эттирилиши ва янгиланишини куйидаги тамойиллар асосида ўрганиш мумкин:

- 1. Поэтик мазмун янгиланиши.*
- 2. Поэтик образ такомилли.*
- 3. Поэтик жанр янгиланиши.*
- 4. Вазнда татаббуъ қилиш.*

Айни шу хусусиятларига кўра, Фурқат ва унинг замондошлари лирикаси мумтоз назмий анъаналардан янги ўзбек шеърлятига ўтишда ўзига хос адабий кўприк вазифасини ўтади, дейиш мумкин. Ушбу адабий-эстетик омил жадид шеърляти юзага келишида муҳим ўрин тутди. Улар таҳлили Фурқат ижодий камолотида Алишер Навоий анъаналарининг беқиёс

аҳамияти ҳақида ёрқин тасаввур бериши жиҳатидан қимматлидир.

Поэтик мазмун янгилиниши. Қайси шеърӣ жанрда ёзилмасин, муножот Шайх Аҳмад Тарозий фикрича: “Тенгри ҳазратинда тазарру қилмоқ” дир. Ҳазрат Алишер Навоӣ муножотларида Тангри таолонинг сифатлари васфи, унга ибодат этмоқ саодати, инсон ва унинг моҳияти, нафс зулматидан нажот топиб, Ҳақ ишқига эришмоқ фазилати сингари шахс камолотининг асоси бўлган масалалар юксак фасоҳат ва балоғат билан талқин этилган. Жумладан, “Наводиру-ш-шабоб” девони 2-ғазалида шоир мана бундай ёзади:

*Ибодатингға янги ой бўлуб хам ўлди мусаллий,
Сипеҳр атласидин солибон ҳавоға мусалло.*

Янги ой – ҳилолнинг Ҳақ таоло ибодати учун қадди эгик намозхонга қиёслангани, тунда юлдузлар билан зийнатланган осмоннинг фалак атласига ҳамда ҳавоға солинган жойнамозга ташбеҳ этилиши байтнинг ҳам шакл, ҳам мазмун жиҳатдан юксак бадииятига далил бўла олади. *Ибодат – мусаллий – мусалло* учлиги ҳамда *ой* ва *сипеҳр* иккилиги ҳосил этган таноуб, ойнинг намоз ўқиши тасвири орқали ташхис, байтнинг яхлит ҳолда ташбеҳ санъатига асослангани поэтик тасвирнинг навоиёна ва мукамал экани билан изоҳланади. Ойнинг ибодат қилиши билан боғлиқ поэтик мазмун Қуръони карим оятига мувофиқ экани байтдаги фикрнинг балоғати исботидир. Жумладан, Исро сураси 44-оят мазмуни қуйидагича: “Етти осмон, Ер ва улардаги бор жонзот – мавжуд бўлган барча нарса ҳамду сано айтиш билан Оллоҳни поклар, ёд қилур. Лекин, сизлар (эй инсонлар) уларнинг тасбеҳ

айтишларини – поклашларини англамассизлар”. Мазкур ояти каримани Олтинхон тўра қуйидагича тафсир қилади: “Яъни, ҳар бир махлуқ, яралмишларнинг ҳар бири забони ила ё ҳоли ила Парвардигор поклигин баён қилур ва анинг ҳамдин айтур. Лекин, сизлар билмассизлар. Чунки сизлар билмаган луғатда тасбеҳ айтурлар”.

Айни мазмун Фурқатнинг муножот-ғазалида янги поэтик образ ва мазмун орқали тасвирланади:

*Куллу ашё жунбуш айлаб зикриға машғулдур,
Ваҳшиёни дашт, хайлу-л-бахру мурғони ҳаво.*

“Куллу ашё”нинг Оллоҳни зикр этишини таъкидлаган шоир ўқувчига таъсирлироқ бўлмоғи учун уларни деталлаштириб кўрсатади. Улар – даштдаги ваҳший ҳайвонлар (ваҳшиёни дашт), денгизлардаги жониворлар (хайлу-л-бахр), ҳаводаги кушлар (мурғони ҳаво). Бунда байт тагматнида ифодаланган маъно янада эътиборга лойиқдир. Яъни, мазкур жониворларки Яратганнинг зикрини бир нафас бўлсин унутмас экан, яралмишлар афзали – Инсоннинг бундан ғофил бўлишга ҳаққи йўқ.

Аслида бир-бирига яқин мазмунни буюк салафларидан фарқли ёрқин образлар орқали янгича ифодалаш ижодкордан жуда катта маҳорат талаб қилади. Ҳазрат Навоий байтидаги мазмун талқинида ана шундай ижодий натижага эришилгани Фурқат муножот-ғазалининг ютуғини таъминлаган.

Ўзи яшаган давр ижтимоий-сиёсий вазияти Фурқатнинг мусаддас жанрида битилган қуйидаги муножотида тамомила ўзгача мазмун ифодасини тақозо этган:

*Зулматни гирдбоди тегди, қуюнда қолдук,
Тўфони ҳайрат, эйки, ғарқи жунунда қолдук,
Ғафлат ила ўтуб умр, кулгу-ўйунда қолдук,
Куффор банди ичра сонсиз тугунда қолдук,
Раҳм айлағил, Худоё, бечора, хасталарга,
Ранжуру зору маҳзун, кўнгли шикасталарга.*

Фурқат рус мустамлака сиёсатининг моҳиятини “Зулмат гирдбоди, қуюн, тўфони ҳайрат, ғарқи жунун” каби истиоралар, “Куффор банди ичра сонсиз тугунда қолдук” образли тасвири воситасида бутунлай фош этади. Зеро, бу истибдод сиёсати миллат ҳаётининг барча жабҳаларини бирдай асоратга олгани, миллий истиқлолга, нурли истиқболга элтувчи барча йўллар батамом тўсилгани бугун ҳеч кимга сир эмас. “Ўзбекистоннинг янги тарихи” даги: “...рус маъмурияти қонунларни ўзи истаганча ўзгартириб, маҳаллий аҳолининг иқтисодий, ижтимоий, диний ва сиёсий эркинликларини нақ эллик йил давомида поймол этиб келган”и билан боғлиқ маълумот ҳам бунинг исботидир. Муножот-мусаддаснинг қуйидаги мисралари ҳам истибдод исканжасида қолган юрт тақдирига куйиниш ҳисси билан йўғрилган:

*Қозию муфти, аълам доим ҳазину маъюс,
Дин посини тутай деб зиндони ғамда маҳбус,
Бечоралар на қилсун бўлса сиёсати Рус,
Қўймайди бир тарафдин халқ ичра нангу номус,
Раҳм айлагил, Худоё, бечора, хасталарга,
Ранжуру зору маҳзун, кўнгли шикасталарга.*

Ушбу мисралар орқали мустамлака сиёсатининг адолатсизликка, зулмга асослангани, ҳатто қози, муфти, аълам каби ҳуқуқ посбонларининг ўзлари ҳам ҳақ-

сизлик гирдобида қолгани очиқ-ойдин ифодаланади. Уларнинг *“Дин посини тутай деб ғам зиндониди маҳбус”* бўлишлари сабабини Фурқат чинакам ватанпарварга хос жасорат билан кўрсатиб ўтади: *“Бечоралар на қил-сун бўлса сиёсати Рус?!”*

Ўша кездеги Рус сиёсатининг моҳияти ҳақида Фозилбек Отабек ўғлининг *“Дукчи эшон воқеаси”* асарида қуйидагича маълумот берилади: *“...чор ҳукуматининг золим генераллари Туркистон ўлкасига қўйилғон “миссионер”, яъни дин бузувчи Остроумовларнинг таклифлари бўйича, Туркистон ўлкасининг халқини кўр каби истибдод қоронғусида қолдирмоқнинг маслаҳатида “русский-туземный” мактаблар очмоққа киришдилар. Мадраса вақфларини боний, вақф қилғувчиларнинг авлодларига буюриб бериб, сотиб емоқларига фармойиш қилиб, мусулмонларнинг жума намозларида подшонинг номини (хутбага) қўйиб ўқимоқ, “Қуръон”нинг “ва-л-мушрик” деган жойларидан “мушрик” иборатларини чиқармоқ каби беҳуда ишларни амр қилдилар. Шаҳар ҳокимлари, қози ва амалдорлар ҳам мактабдорларни чақириб, оқ подшонинг номини жами одамларга билдириб, масжидларда, намозларда дуо қилдириш, ҳатто мактаблардаги ёш болалар ўқийдиган Эшон Сўфи (Сўфи Оллоёр)нинг “Чаҳор китоб”и деган савод китобларидаги “азоби қабр кофирларгадир, чун кўрар гўрнинг азобин баъзи мўмин”-дек бўлғон байтларини ва “кофир”, “мушрик” деган иборатларини йўқотиб, янги босиладирғон китоб ва “Қуръон”лардан юқорида айтилган калималарни чиқаришдек фармойишлар қилдилар. Мусулмонларни ниҳоят эзиб, қисиб, ҳатто кўчадан пристуф ўтиб қолса, ё беихтиёр кўрмай қолғон ва ўрнидан турмаган мусулмонлар бўлса, қайтиб келиб уриб, қамар эдилар”.*

Шоир мусаддаснинг бошқа бир бандида истибдод исканжасида қолган юрт иқтисодиёти ҳам инқирозга

юз тутганини, аҳли бозор накбатга қолиб, тижоратнинг касодга учраганини чуқур изтироб билан ифодалайди:

*Уч йил бўлурки, қолмиш накбатга аҳли бозор,
Кўрмас тижоратидин кўп нафъ хайли тужжор,
Аҳли хунарда ҳам йўқ чандон равнақи кор,
Йўқдур Ўзунгдин ўзга бир меҳрибону ғамхор,
Раҳм айлагил, Худоё, бечора, хасталарга,
Ранжуру зору маҳзун, кўнгли шикасталарга.*

Кўқон хонлиги Рус қўшинлари томонидан 1876 йили босиб олиниб, вассалга айлантирилгани эътиборга олинса, “Уч йил бўлурки қолмиш накбатга аҳли бозор” мисраси асарнинг ана шу воқеадан уч йил ўтгач, яъни 1879 йили ёзилганини кўрсатади.

Манбаларнинг гувоҳлик беришича, мустамлака маъмурияти узоқни кўзлаб иш тутган. Ўлкадаги энг эътиборли лавозимларга лаёқатсиз, жоҳил, Фурқат таъбири билан айтганда, “на ҳукм қилса, дарҳол буйруғини оладиган”лар қўйилган. “Ўзбекистоннинг янги тарихи”да ёзилишича: “Рус мустамлакачилари ўзлари ишлаб чиққан “Туркистон ўлкасини бошқариш ҳақида Низом”да шарият қозиларини сайлаш масаласига алоҳида эътибор бердилар, – дейилади “Ўзбекистоннинг янги тарихи”да, – Хонлар замонида саводхон ва ниҳоят билимдон одамлар қозиликка тайинланган бўлса, рус маъмурларининг қонунига кўра, саводсиз кишилар ҳам бу лавозимга сайланиши мумкин бўлди”.

Шу ўринда Фурқат муножотининг буюк салафи ҳазрат Алишер Навоий муножотларидан яққол кўзга ташланадиган фарқли жиҳатларига эътибор қаратиш зарурати сезилади. Навоий муножотлари инсон, унинг моҳияти, Ҳақ таоло маърифати каби миллати-

дан, ирқидан қатъи назар, барча учун, умуминсоният учун бирдай зарур ҳисобланган масалалар таҳқиқига, бадий талқинига бағишланган. Фурқатнинг ушбу муножотида эса ўзи яшаб турган давр ижтимоий воқелиги, миллат дарди қаламга олинган. Шунга кўра, ушбу муножот-мусаддасни буюк кечмишидан тобора узоқлашаётган, шу боис сиёсий, моддий ва маънавий инқирозга юз тутган миллатга ўз қилмишлари оқибатини кўриши, хулоса чиқариши учун тутилган кўзгу, деб аташ мумкин. Бу эса, ўз навбатида, озод (ҳазрат Навоий) ва мустамлака (Фурқат) миллат вакиллари-нинг Яратганга илтижоси, муножоти ҳам фарқли бўлиши тўғрисидаги аччиқ хулосага олиб келади.

Поэтик образ такомил. Фурқат образли тафаккур борасида ҳам ҳазрат Навоий назмий анъаналарини муносиб давом эттирди. Айрим поэтик образлар мисолида ҳатто уларни такомил даражасига етказди. Ҳазрат Навоийнинг машҳур байтида ёр образи биргина лабдаги хол поэтик детали мисолида ёрқин тасвирланган:

*Нуқтайи холинг недин ширин лабинг устидадур,
Нуқта чун остин бўлур ҳар қайдаким ёзилса “лаб”.*

Фурқатгача ушбу образнинг ўзига хос талқини Мунис ғазалиётида учрайди. Шоир, жумладан, мана бундай ёзади:

*Нуқтайи холи ғалат тушмиш лабининг устида,
Берса рухсат олғамен ул нуқтани ондин ялаб*

Мунис талқинида ушбу образ бироз янгилангани, ифоданинг учинчи шахс тилидан изҳор этилиб, иккин-

чи мисра тагматнида байтга ошиқ образи олиб кирилгани рост. Лекин шоир бу образни поэтик жиҳатдан такомилга етказган, деб бўлмайди. Фурқат шеъриятида эса, бу образ янги поэтик даражага юксалган:

*“Нуқта лаб устида бежодур?” – дедим, айди қулуб:
“Саҳв қилмиш котиби қудрат магар таҳрирда?!”*

Биринчидан, ҳазрат Навоийда ҳам, Мунида ҳам ифода монолог тарзида берилган. Фурқат уни диалогга – ошиқ ва маъшуқа мулоқотига айлантиради. Натижада нуқта (ёрнинг холи) лаб устида бежо экани ҳақидаги саволига маъшуқа ҳам савол билан жавоб беради: “(Ўйлаб гапиряпсанми), қудрат котиби қандай қилиб адашиши мумкин, ахир нуқтани қандай ёзиш унинг ихтиёрида-ку?” Иккинчидан, Ҳазрат Навоий бир байтда (Мунида бир мисрада) айтган фикрни “Нуқта лаб устида бежодур” тарзида тўрт сўз воситасида ярим мисрада ифода этиб бўлган ва шундан кейин уни янада ривожлантирган. Учинчидан, Фурқат бадий санъатлардан маҳорат билан фойдаланиш борасида ҳам салафларига қараганда бир поғона юксакликка кўтарилган. Байт тўлиқ ҳолда саволу жавоб санъати асосига қурилган. “Саҳв – котиб – таҳрир” учлиги ҳосил этган таносуб санъати фикрнинг бадий зийнати таъминлаган. Байтда икки сўз ийҳом санъатини ҳосил қилган: биринчиси, “нуқта” сўзи ҳам “хол”, ҳам арабча “б” ҳарфининг нуқтаси маъноларида қўлланган. Иккинчиси, “котиб” сўзи бир вақтнинг ўзида ҳам Яратган, ҳам ёзувчи маъноларини ифодалаган. Шу жиҳатдан ҳам, ушбу байт Фурқатнинг бадий маҳорати юксак эканига, ҳазрат Навоий яратган образни поэтик такомилга етказганига ёрқин далил бўла олади.

Ҳазрат Навоий асарларида ит образи ўзига хос талқин этилган. “Лисону-т-тайр”нинг “Ҳожа Баҳоуддин сўзи фаноий комил мақомида” деб номланган фаслида улуғ шоир Шоҳ Нақшбанд тилидан мана бундай ёзади:

*Кўрди топқоч нисбат ойинин туза,
Ит аёғининг изин туфроғ уза.
Деди: “Мен ортуғ эканму ё бу из?”
Яна ўзни деди: “К-эй инсофсиз,
Ул вафо аҳли аёғидин нишон,
Сен вафосизлик сари доманкашон”.
Хатм қилди чун бу маъниға сўзин,
Ер ўпуб ул из уза қўйди кўзин.*

Буюк шоир ит образини вафо тимсоли сифатида талқин этади. Баҳоуддин Нақшбанддай комил шахс тилидан ит тугул унинг изи ҳам вафо аҳлига тегишли бўлгани боис азиз экани ҳақидаги фикрни бетакрор ифодалаган. Зеро, худпарастликдан фориг бўлиш, нафсни ўлдириш – тасаввуф таълимотининг муҳим қоидаси, соликка қўйиладиган бош шарт. Ҳазрат Нақшбанд тимсолида айна шу иллат муолажаси билан боғлиқ муҳим бадийий умумлашмага келинган. Фурқат бу образ талқинида ҳам ҳазрат Навоий анъаналарини янгилаган. Қуйидаги мусаббада шоир теран фалсафий фикрларини ифодалашда ит образидан маҳорат билан фойдаланган:

*Мўътабар кўз ёш Ҳақ наздида дурри нобдин,
Ҳам либоси фақр беҳтар шол ила санжобдин,
Бистари қолинда роҳат бирла кўрган хобдин
Қўйи узлат бўрёси хўбдур ҳар бобдин,
Бор эмиш бир кун азоби ваҳм қил Ваҳҳобдин,*

*Аҳли дунё суҳбати ичра шароби нобдин,
Ит ялоғи ичра ичган қип-қизил қон яхишироқ.*

Ит образи – вафо тимсоли. Шунинг учун ҳам, шоир наздида, аҳли дунё – яъни, дунёпарастлар суҳбатида шароби ноб – қизил май ичгандан кўра ит ялоғидан қон ичган афзалроқ! Чунки аҳли дунёдин вафо кутиб бўлмайди. Улар дунё матоҳига эгалик қилиш учун ҳар қандай тубанликдан-да қайтмайди – мана, Фурқат назарда тутган ҳаёт фалсафаси. *Кўз ёш – дурри ноб, либоси фақр – шол ила санжоб, бистари қолин – қўйи узлат бўрёси* иккиликлари маъносидаги тазод мусаббанинг ушбу банди бадиияти юксак бўлишини таъминлаган. *Ит, ялоқ, қон* сўзлари ҳосил қилган таносиб санъати фикрнинг поэтик зийнатида хизмат қилган. Бу ерда “шароби ноб” ва “қип-қизил қон” – истиора. Шунинг учун ҳам уларни фақат зоҳирий маънодагина тушуниш тўғри эмас. Жумладан, “шароби ноб”да умуман дунёпарастлик, ҳирсу ҳавас маънолари ҳам мавжуд. Ушбу образ билан боғлиқ икки шоир талқинининг қиёси Фурқатнинг буюк салафини такрорламагани, бу образ тасвирида ўзига хос йўлдан борганини кўрсатади.

Поэтик жанр янгилиниши. Қасида мумтоз Шарқ адабиётида шоирнинг ижодий салоҳиятини белгиловчи жанрлардан ҳисобланган. Ҳазрат Алишер Навоийнинг Хуросонга Ҳусайн Бойқаро ҳукмдор бўлиши муносабати билан ёзилган “Ҳилолия” қасидаси бу жанрнинг юксак намунаси экани билан алоҳида аҳамиятга эга. Шайх Аҳмад Тарозий қасида жанрига хос тўрт хусусиятни алоҳида таъкидлаб кўрсатади. Биринчиси – ҳусни матлаъ, яъни қасиданинг бошланиши маъно жиҳатидан мутлақо қусурсиз латиф сўзлардан ташкил топган бўлиши керак. Иккинчиси – мамдуҳ

(мақталгувчи)нинг адлу инсофи таърифланиши зарур. Учинчи – мамдуҳнинг шижоати, тўртинчи – саховати мақталиши лозим. “Ва бу тўрт хислатдин ортуқ ҳар нечаким сифат қилур, ихтиёр шоирғадур”.

*Чун ниҳон қилди турунжи меҳр рахшон талъатин,
Ошкор этти фалак бир тавқи ғабғаб ҳайъатин.*

Ҳусни матланинг беқиёс намунаси бўлган ушбу байт билан бошланган ва тузилишига кўра қасидаи томм ҳисобланган “Ҳилолия” буюк шоирнинг бадиий маҳорати нечоғлик юксак экани исботи ҳамдир.

Фурқатнинг “Қасида” деб номланган буюртма асосида оқподшоҳга бағишлаб ёзилган асари мутахассислар ўртасида турли мунозараларга сабаб бўлган. Ҳатто шоирнинг чор мустамлака сиёсати моҳиятини тушунмаганига далил этилган. Аслида, тагматнга Русия истибодининг асл қиёфасини фош этувчи мазмун маҳорат билан сингдириб юборилган бу асар шоирнинг ҳар доим ўз эътиқодида собит қолганидан далолат беради. Анъанага кўра қасидага сўзбоши ёзилмайди. Фурқат эса асарни сўзбоши-изоҳ билан бошлайди. Унда, жумладан, мана бундай сатрларни ўқиймиз: “Зимистони шабистонларким, сиёҳбахтлар рўзгоридек қаро ва соҳиби афкорлар андишаси янглиғ узун ва беинтиҳодур. Бу лайлату-д-дажода уйқу дуррожлари кўзлар ошёнасидин рамида қилиб, хаёл насойими ҳар тарафға варзида қилур эрди...”. “Оқподшоҳ”га бағишланган қасиданинг дебочаси чуқур изтироб ифодаси бўлган “Сиёҳбахтлар рўзгоридек қоп-қора, зимистон тун” тасвири билан бошланиши бежиз эмас. Бу тасвир мазкур дебоча давомида “жўши баҳори рашки гулистони Эрам” дея таърифланган Фарғона мамлакати, “бу роқими тасвидотнинг асл шажараи вужуди...”

обу ҳавоси обёрлиғи бирла тарбият топмиш бўлғон". Хўқанд гулшанининг истибдод зулматида қолганига очиқ ишорадир. Акс ҳолда подшоҳ мадҳига бағишланган қасида бундай дард-алам, изтироб ифодаси билан бошланмаган бўлар эди.

Қолаверса, ушбу изоҳ-сўзбошининг давоми янада теранроқ мулоҳаза юритишни тақозо этади: *"Арбоби назардин умид улким, ушбу жаридиға мунсифона қўнгул бирла мутолаа ва мулоҳаза айлағайлар. Мабодо хотиралариға хутур қилмағойким, ушбу сўзлар хушомадгўйлиғ юзидин адо топқон бўлғай деб. Чунки мақсудимиз асли бошқа ерга реша чекмаклиги кўнглумиз ганжинасида мактум ва музмардур. Вассалом"*. Шоирнинг асарга инсоф юзасидан баҳо беришни сўраб ёзган ушбу сўзларидан кейин ҳам у ҳақда юзаки мулоҳаза юритиш арбоби назар – илм аҳли учун муносиб бўлмаган ҳол. Бевосита асар матнига мурожаат этамиз. Маснавий Тангри таолога ҳамду сано билан бошланади:

*Жаҳонда ҳар наким этти – Худованди жаҳон этти,
Қилиб қудратнамолиғ эамину осмон этти.
Камоли жуди ўн саккиз минг олам айлабон мавжуд,
Мукаррам халқ этиб одамни, сунғини аён этти.
Ҳама махлуқни, Борий, мутигу зирдаст айлаб,
Оларға Одам ўғлин чиредасту қаҳрамон этти.
Ҳақиқий подшоҳеким, жаҳонни интизоми-чун,
Мажозий подшоҳларни жаҳонға хукмрон этти.*

Мазкур ҳамд-байтларнинг сўнггиси, айниқса, тағматнда ифода этилган мазмуннинг теранлиги билан алоҳида ажралиб туради. Яъни шоир "оқподшоҳ"га қарата: "Сен вақтинчалик мажозий подшоҳсан, сенинг хукмронлигининг ҳам ўткинчи. Ҳақиқий подшоҳ эса

Тангри таолодир. У хоҳлаган куни худди аввалги подшоҳлар каби сенинг ҳукронлигинга ҳам чек қўйишга қодир”, деган ҳақиқатни образлар воситасида айта олган.

Қуйидаги байтлар таҳлили ҳам мазкур асарда рамзлар, тимсоллар орқали чор ҳукумати юритаётган босқинчилик ва тажовузкорлик сиёсатини фош этиш шоирнинг асосий мақсади бўлганини кўрсатади:

*Ҳукумат интизомин кўр: тажовуз айлаб инсондин,
Сиёсат зарбатидин ларзалар шери жаён этти.
Сипоҳий шерсавлатдур, ливоси аждаҳо пайкар,
Олиб қўб шаҳрни, алқисса, тасхири жаҳон этти.*

Инсонийликдан тажовуз айлаш, ўзга мамлакатларни забт этиш, босиб олиш чор ҳукумати сиёсатининг асосий низоми, бош муддаоси эди. Ушбу байтларнинг ўзиёқ Фурқатнинг мақсади чиндан ҳам “ўзга ерга реша чекмаклик” эканини кўрсатади.

Асосий фикрларини асар тагматнида бериш, бош хусусияти мадҳ, мақтов бўлган қасида жанрида қаловини топиб, адолатсизликни фош этиш услуби Фурқатнинг бу жанр табиатини янгилай олгани исботидир. Негаки, Чор Русияси цензураси назоратидан ўтиши керак бўлган асарда бошқа йўл тутиш имконсиз эди. Рус олими А.Герцен цензура шароитида ижодкор ўз ғояларини қай тарзда асар тагматинида ифодалаш билан боғлиқ ижодий-руҳий жараёни қуйидагича таҳлил этиб берган эди: “...ўз сўзини билинтирмаслик услубини ва санъатини ривожлантиришга цензура жуда катта ёрдам беради. Цензура тўсиғидан асабийлашган ижодкор уни енгишни хоҳлайди ва бунда деярли ҳамиша муваффақият қозонади. Кинояли сўз ҳаяжон, кураш изларини сақлаб қолади; унда оддий

баёнга нисбатан эҳтирос кўпроқ бўлади. Очиғини айтмаслик ўз пардаси остида кучлироқ, тушунишни истасан киши учун ҳамиша равшан бўлади... Пинҳона фикр сўзнинг қудратини оширади, яланғоч фикр эса идрокни жиловлайди. Ёзувчи қанчалик эҳтиёт бўлишини биладиган ўқувчи уни диққат билан ўқийди; ўқувчи билан муаллиф ўртасида яширин алоқа пайдо бўлади. Бири ёзганини яширади, иккинчиси эса уни тушунади. Цензура шундай бир тўрки, майда чивинларни ушлаб қолади, катталарини эса ўтказиб юборади". Фурқатнинг аксар асарларини методологик аҳамиятга эга ана шу фикрларни эътиборда тутган ҳолда таҳлил этмоқ зарур. Фақат шундай ёндашув орқалигина шоир ижодига доир илмий ҳақиқатларни тўлақонли юзага чиқариш мумкин бўлади.

Вазнда татаббуъ қилиш. Фурқат аруз илми билан жиддий шуғулланган. Ҳазрат Алишер Навоийнинг "Мезону-л-авзон" асарини аруз илмини ўрганувчилар учун фойдаланишга қулай тарзда "Илми шеърнинг қоидаи авзонини баёни" номи билан ўз дастхатида конспект шаклида кўчирган. "Эй сабо" радифли ғазалини "Мезону-л-авзон"да: "Олтинчи доираки, андин икки баҳр мустахраж бўлур, бу ҳам ажам шуароси арузларида кўрулмайдурким, алардин бири комил баҳридурур... мусаммани солимда оз шеър воқиъ бўлубтур", дея таърифланган вазнда битгани шоирнинг аруз илмида камолот даражасига кўтарилгани далилидир. Комили мусаммани солим (мутафоилун мутафоилун мутафоилун мутафоилун) вазнида Фурқатгача Навоий, Мунис ва Огаҳий шеър ёзгани маълум. Шайх Аҳмад Тарозий ва Бобур ҳам арузнинг мазкур баҳри хусусида маълумот бериб, комили мусаммани солим вазнига ўз шеърларидан мисоллар келтирган. Демак, туркий тилда Навоийгача бу вазнда фақат Аҳмад Тарозий

шеър ёзган бўлса, Навоийдан кейин бу анъана нисбатан анча кенгайган. Фурқатнинг ушбу вазндаги “Эй сабо” радифли ғазали Туркия сафари вақтида ёзилган бўлиб, матлаъи қуйидагича:

*Сана душти бандани ҳожати анга боғла бир камар, эй сабо,
Дўнуб қайтгасан бурадан Мадинаи савбина гузар, эй сабо.*

Ушбу байтда шоирнинг Мадинаи мунавварага бориш орзуси ифодаланган. Мумтоз шеърят анъанасига кўра, шоир боди сабога мурожаат этиб, белига ҳиммат камарини боғлашини сўрайди.

*Ювубон гулоб ила аввало йўли гардидин арит ўзунги,
Юз ила юруб Ҳарам ичра кеч саловат ўқуб саҳар, эй сабо.*

Шоир сабога гулоб ила покланишни, Ҳарам ичра оёқ билан эмас, “юз ила юруб” саловат айтишни тавсия қилиш орқали ташхис санъатининг бетакрор намунасини яратади. Бугина эмас. Мазкур сатрлар шоирнинг ушбу муборак шаҳарга нечоғлик соғинч билан интилгани далили ҳамдир.

*Бани осийи юзи қаройи кетура хаёла Худойе чун,
Деясан саломими ағлаюб санга ўла вақт агар, эй сабо.*

*Бу йўруғларин дута олмайин, гечура абас ҳама умрини,
Дегил айлади ўзи жонина ўзи зулм ила зарар, эй сабо.*

Ушбу байтлар яхлит ҳолда тақсир санъати намунасидир. Яъни шоир ўзини юзи қаролик ва осийликда, Ҳақ таоло йўриқларин тута олмай, умрини абас кечирганликда, ўз жонига зулм қилганликда айблайди. Табиийки, бу тасаввуф таълимоти талабича, ўзини

маломат қилиш натижаси. Умуман, мумтоз шоирларимизнинг деярли барчалари “Маломатда саломат” қондасига амал қилганлари маълум. Яъни, уларнинг фикрича, инсон ҳеч қачон хотиржамликка берилмаслиги керак, нафснинг хоҳишларига бўйсунмаслиги зарур. Бунинг учун ўзини тафтиш қила билиши, ҳар доим ўз ҳолидан огоҳ бўлиши лозим. Мазкур мисраларда ушбу қараш ҳосиласи акс этган.

*Неча чўл кезиб бане нотавон йиқилиб кўйуб йўла қолмишам,
Ета олмайин Ҳарамии шарифина қондурур жигар, эй сабо.*

*Сув верар сиришкидин ики кўз, қуруя жигар, ўла ташнаком,
Ҳаққа шукрларки, шарафрасон сафар ўлди бу сафар, эй сабо.*

Образли тасвир – “икки кўз сиришкидин сув бериши”, “жигар қуруб ташнаком бўлиши” шоир руҳиятининг ёрқин тасвирини беришга хизмат қилган. Ҳарамии шарифга ета олмай, жигари қон бўлган, кўзларидан соғинч ёшлари оққан шоирнинг ҳар қандай шароитда ҳам Ҳаққа шукрлар айтиши шеърда комил мусулмон дунёқараши акс этгани билан изоҳланмоғи зарур.

*Ўлубон Мадина мушаррафи, кирарам на юз ила равзая,
Йўқ алимда тухфаи лойиқим, ўла қобили назар, эй сабо.*

Яна тақсир санъатига мурожаат қилган шоир қўлида муносиб тухфаси йўқлиги, Мадина зиёрати муяссар бўлса, пайғамбар алайҳиссаломнинг равзаи муборакларига на юз билан киришини айтиб, надомат чекади. Лирик қаҳрамон сабога яна шундай хитоб қилади:

*Гузари бу водидан айласанг йўла интизор ўла қолмишам,
Карам айлаюб банго яна бир дахи кечгасан хабар, эй сабо.*

Ғазал мақтағидаги фикр, айниқса, аҳамиятли. Мадина зиёрати орзусида бўлган шоир кечинмалари қуйидагича хулосаланади:

*Сана Фурқатийни ражоси бу-Ватана мурожаат этмагил,
Агар ўлмаса бу зиёратингни қабулидин асар, эй сабо.*

Ушбу ғазал наинки арузнинг камдан-кам шоирларга муваффақ бўлган комили мусаммани солим вазнида ёзилгани билан, балки теран мазмуни ва гўзал бадиияти билан ҳам Фурқатнинг ҳазрат Алишер Навоий анъаналарини муносиб давом эттиргани исботидир.

Хулоса қилиб айтганда, Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқат лирикада ҳазрат Алишер Навоий назмий анъаналарини муносиб давом эттирди. Шеърятда поэтик мазмунни янгилаш борасида самарали ижод қилди. Навоӣёна образларни поэтик такомилга етказди. Муайян жанрлар табиатини янгилаш борасида салмоқли ижодий ютуқларга эришди. Мумтоз шеърятда кам қўлланилган вазнларда ҳам юксак бадиият намуналарини яратди. Булар барчаси Фурқатнинг юксак ижодий салоҳият эгаси сифатида ҳазрат Алишер Навоий санъатхонасидан сабоқ олгани натижаси сифатида баҳоланмоғи зарур.

Навоий ва Абдулла Орипов

Буюк адиблар, улуғ мутафаккирлар қисматида, ижодий қиёфасида муайян муштаракликлар бўлиши кўп кузатилган. Бунга аждодлар кечмиши, адабиёт тарихидан ададсиз мисоллар келтириш мумкин. Бироқ биз ўз олдимизга бундай вазифани қўймаганмиз. Бизнинг муддаомиз бир оз аниқроқ: миллатимизнинг буюк шоири ва мутафаккири Алишер Навоий ҳамда замонавий шеърятимизнинг забардаст намояндаси Абдулла Орипов сиймосидаги ана шундай муштараклик хусусида баҳс юритмоқдир.

Профессор Бегали Қосимов бундан йигирма йил муқаддам мана бундай ёзган эди: “21 мартда замонамизнинг машхур адиби Абдулла Орипов 60 ёшга тўлди. Бу сана улуғ Навоий таваллудининг 560 йиллигига тўғри келишида ўзига хос рамзий маъно бор. Агар Абдулла Орипов шунчаки бир истеъдод бўлганида, 560, 60 рақамларига ёхуд Наврўз кунда туғилганига кўпчилик эътибор бермаган бўларди. Ёхуд тасодифга йўйиб қўя қоларди. Ҳозирда эса, у шубҳасиз, муайян маъно ташийди”.

Дарҳақиқат, бу мутаносиблик замирида теран маъно бор. Бунда Яратганнинг биз англамаган кўп ҳикматлари тажассум топган бўлса ажаб эмас. Зеро, ҳазрат Навоийдан роппа-роса беш юз йил кейин буюк бобокалонимиз асарларидаги умрбоқий анъаналарни муносиб давом эттиргани, миллий шеърятимизда ўзига хос мактаб яратиб, уни янги замон шароитида чинакам юксак даражага кўтара билгани Абдулла Орипов ижодининг беқиёс аҳамиятига хужжатдир, далилдир.

Савол туғилади: хўш, бу икки мутафаккир дунёқарашидаги, ижодий принципларидаги, поэтик кашфи-

ётларидаги муштараклик, ворисийлик нималарда кўринади? Уларнинг миллий маънавиятимиз, адабиётимиз такомилга қўшган улуғвор ҳиссаларида қандай мутаносиблик бор?

Буюк бешлик – “Ҳамса”ни ижод этар экан, ҳазрат Навоий мана бундай сатрларни битади:

*Ани назм этки, тарҳинг тоза бўлғай,
Улусға майли беандоза бўлғай.*

*Йўқ эрса, назм қилғонни халойиқ
Мукаррар айламак сендин не лойиқ.*

*Ҳуш эрмас эл сўнгинча рахш сурмак,
Йўлеким, эл югурмишдур – югурмак.*

*Биравким бир чаманда сойир эрди,
Нечаким гул очилғон – кўрди, терди.*

*Ҳамул ерда эмас гул истамак ҳўб,
Бу бўстон саҳнида гул кўп, чаман кўп.*

Улуғ мутафаккир халойиқ назм қилғонни мукаррар айламоқ – такрорламоқ фикридан йироқ. Ул зотнинг эътиқодича, бировлар кетидан от сурмоқ, эл югурган йўлдан югурмоқ маъқул эмас. Бошқалар гул терган чаманда гул истамоқ оқил иши саналмайди. Ваҳоланки, “Бу бўстон саҳнида гул кўп, чаман кўп”. Яъни ҳар ким ўз дидига мос гулни изламоғи, термоғи зарур. Буни ижодга татбиқ этилса, ҳар ким ўз сўзини, ўзигагина хос услубда ифодаламоғи керак.

Абдулла Ориповнинг ижодий дастури ҳазрат Навоийнинг мазкур фикрларига ҳар жиҳатдан ҳамоҳанг:

*Мен шоирман,
Истасангиз шу,
Ўзимники эрур шу созим,
Бировлардан олмадим туйғу,
Ўзгага ҳам бермам овозим...*

Ана шу дастурий фикрнинг поэтик ифодаси билан бошланган шеърнинг хотимасида шоир бениҳоя салмоқли хулосага келади. Аҳамиятлиси шундаки, бу хулоса ҳам ҳазрат Навоий номи билан боғланган:

*Хаёл каби кенг эрур олам,
Майда гапни қўтармагай шеър.
Керак бўлса, менинг учун ҳам
Жавоб берар бобом Алишер.*

Кўриниб турибдики, ҳар икки ижодкор яқдил фикрда: шеърятда ўзгаларни такрорлаш (“мукаррар айламак”) айб. Чинакам шоир ўз сози билан қуйлаши лозим. Бошқалар кетидан от сурмоқ, ўзгалардан туйғу олиш ҳақиқий ижодкор иши эмас. Тақлидчилик ижод табиатига зид. Шунинг учун ҳам Абдулла Орипов тақлидчи шоирга ҳақли равишда мана бундай киноя қилади:

*Тақлид қила бергин етса бардошинг,
Модомики сенда бор экан ҳавас.
Фақат бир қора кун қўтариб бошинг,
Асл нусхаман деб дод солмасанг бас.*

Тақлидчилик ҳазрат Навоийнинг “Ани назм этки тарҳинг тоза бўлғай” деган фикрларига ҳам моҳиятан мувофиқ эмас. Чинакам ижод намунаси оригинал бўлмоғи зарур, тоза тарҳ билан битилмоғи керак. Бутун ижодий фаолияти ана шундай юксак эътиқод, мус-

тахкам тутум асосига қурилгани бу икки буюк истеъдоднинг ижодкор сифатидаги принциплари нечоғлиқ уйғун экани далилидир, бизнингча.

Улар ижод майдонига чиққан тарихий шароит ўртасида ҳам муайян мутаносиблик бор. Ҳазрат Навоий замонида адабиёт тили сифатида форс тилининг мавқеи баланд эди. Ўзлари туркий миллатга мансуб икки буюк ижодкор – Низомий Ганжавий ва Ҳусрав Деҳлавий ҳам форсийда “Хамса” яратган, адабиёт аҳли ўртасида туркий тилда бундай улкан бадиий обида-ни яратиб бўлмади, унинг ифода имконияти кенг эмас, деган қарашлар ҳукмрон эди. Улуғ мутафаккир “Муҳокамату-л-луғатайн”да туркий тилнинг фасоҳати ва балоғати форсийдан кам эмаслигини, аксинча баландроқ эканини аниқ далиллар билан исботлар экан, бундай ёзади: “Бу алфоз (туркий тил – Н.Ж.) ва иборатда бу навъ дақойиқ кўпдурким, бу кунга дегинча ҳеч киши ҳақиқатиға мулоҳаза қилмағон жиҳатдин бу яшурун қолубдур... Андин сўнграким, турк тилининг жомеияти мунча далоил била собит бўлди, керак эрдиким, бу халқ орасидан пайдо бўлғон табъ аҳли салоҳият ва табъларин, ўз тиллари турғоч, ўзга тил била зоҳир қилмаса эрди ва ишга буюрмасалар эрди. Ва агар икки тил била айтур қобилиятлари бўлса, ўз тиллари била кўпрак айтсалар эрди ва яна бир тил била озроқ айтсалар эрди. Ва агар муболаға қилсалар, иккала тил била тенг айтсалар эрди. Бу эҳтимолга худ йўл берса бўлмаским, турк улусининг хуштабълари мажмуи сорт тили била назм айтқайлар ва билкулл турк тили била айтмағайлар...”¹

Ҳазрат Навоий она тилининг тақдири учун ана шу тарзда куюнди, унинг мавқеини кўтармоқ, мил-

¹ Алишер Навоий. Муҳокамату-л-луғатайн. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик. Ўн олтинчи том. – Т.: “Фан”, 2010. – Б. 23-24.

латнинг шаънини юксалтирмоқ учун бор салоҳиятини сафарбар этди. Бу миллатдан етишиб чиққан таъбаҳлини – ижодкорларни ўзга лисонда эмас, она тилида бебаҳо бадий асарлар битмоққа чорлади.

Абдулла Орипов ижод майдонига келган ўтган асрнинг 60-йилларида ҳам она тилимиз тақдири учун таҳликали вазият юзага келган, кўпмиллатли совет халқининг таркибий қисми саналган миллатлар тилининг йўқола бориши, бир тилга бирлашиб кетиши ҳақида “башорат”лар қилинаётган эди. Йирик нуфузли анжуманлар тугул кичик ташкилот ёки муассасадаги йиғинлар ҳам рус тилида олиб борилиши урфга айланган эди. Барча идора ишлари ҳам ўзга тилда юритилар, собиқ иттифоқдаги бошқа миллий тиллар каби ўзбек тили ҳам деярли хонадон тили даражасига тушиш хавфини бошдан кечираётган эди. Абдулла Орипов ана шундай вазиятда ижод майдонига қадам қўйди. Энди унинг олдида ҳам “миллатнинг дунёда борлигини кўрсатадурғон оинаи ҳаёти” (Абдулла Авлоний таъбири – Н.Ж.) – тили ва адабиётини юксалтириш йўлида жонбозлик қилиш вазифаси турар эди. “Она тилига туганмас ишқ, унинг тақдирию камолоти учун масъуллик ва ғамхўрлик – сўз даҳоларини бирлаштирувчи биринчи фазилат. Данте италян тилини халқаро йўқламада нечоғлик барқарор этган бўлса, Навоий ҳам шундай вазифани – жаҳоншумул ватанпарварлик ишини адо этди. Этник жиҳатдан бағоят хилма-хил, қанчадан-қанча шеваларда гаплашувчи кишилар тилига хос сўзларни ўзбек адабий тили доирасига олиб кирди. Навоийнинг журъати ва жасорати, маҳорати туфайли ўзбек адабий тили мукамал шаклланишга эришди” деган Абдулла Ориповнинг ўзи ҳам бу борада ўз даври учун тенгсиз хизмат қилди. Шоирнинг 1965 йилда ёзилган “Она тилимга” шеъри бу жиҳатдан алоҳида аҳамиятга эга:

*Минг йилларким, булбул каломи
Ўзгармайди, яхлит ҳамиша.
Аммо шўрлик тўтининг ҳоли
Ўзгаларга тақлид ҳамиша.*

*Она тилим, сен борсан, шаксиз
Булбул куйин шеърга соламан.
Сен йўқолган кунинг, шубҳасиз,
Мен ҳам тўти бўлиб қоламан...*

Бор-йўғи саккиз қатор шеърда миллатнинг тақдирини билан боғлиқ муҳим масалани бу тарзда самимий, бунчалар образли ва таъсирчан ифодалаш учун сўзлар қалб призмасидан ўтмоғи зарур эди. Бинобарин, “сўз даҳоларини бирлаштирувчи биринчи фазилат” саналган “она тилига туганмас ишқ, унинг тақдирию камолоти учун масъуллик ва ғамхўрлик” – Абдулла Орипов ижодий фаолиятининг ўзагини ташкил этади. Бу жиҳатдан уни ўзи номларини санаган улуғлар – Навоий ва Данте сафига қўшиш мумкин.

Ватанга муҳаббат туйғусининг бетакрор поэтик талқини борасида ҳам Алишер Навоий ва Абдулла Орипов ижодида ана шундай уйғунликни кузатиш мумкин.

Ватан ҳубби иймон нишони дурур –

деб ёзган ҳазрат Навоий асарларида бу туйғунинг нечоғлик муқаддас экани теран мазмун ва гўзал бадиият вобасталигида тасвирланган. Жумладан, улуғ шоир “Садди Искандарий” да ўзи туғилиб ўсган Хуросон ва унинг гўзал шаҳри Ҳирот ҳақида бундай ёзади:

*Хуросон бадандир, Ҳирий жон анга,
Ҳирий жон, Хуросон бадандир анга.*

Таъкидлаш жоизки, бу мавзу Абдулла Ориповнинг ҳар бир шеърида ўзгача маҳорат билан билан ифодаланади. Ватан тушунчаси мавҳумлик гирдобига туширилган мураккаб ва зиддиятли даврда ёзилган “Ўзбекистон” шеъридаги “Ўзбекистон – Ватаним маним” мисраси ҳар бир ватанпарварнинг қалб садоси бўлиб янграган бўлса, “Мен нечун севаман Ўзбекистонни?!” асарида бу муқаддас туйғу ҳали ҳеч кимнинг хаёлига келмаган оҳорли услубда, тамомила ўзгача ракурсда бадий ифодасини топгани сир эмас. Мана, шоир тўрт мисра шеърда “Ватан ҳубби”ни қандай тасвирлайди:

*Балки чаман бўлар дашти Карбало,
Балки, беҳишт мавжуд юлдузлар аро.
Менинг Ўзбекистон – Ватаним бордир,
Уларнинг баридан аълороқ, аъло.*

Ватан ҳимояси, уни хавфу хатарлардан эмин асраш – муқаддас бурч. Ҳазрат Навоий ижодида бу масала ҳам бетақроқ поэтик талқинини топган:

*Иёлу Ватан узра то жони бор,
Киши ҳарб этар токи имкони бор.*

“Ватан! Менинг бор қисматим шу бир сўзда ҳал”, деб ёзади Абдулла Орипов. Зеро, чиндан ҳам, инсон учун Ватан – Яратганнинг улуғ неъматидир. Уни танлаш имконияти берилган эмас. Ватан – тақдир, Ватан – қисмат. Уни севиш иймондандир, одамийлик зийнатидир. Ҳар икки буюк мутафаккир асарлари бизга бу ҳақда унутилмас сабоқлар беради.

Ўзи мансуб бўлган халққа муҳаббат, эл дардини ўз дарди деб билмоқ ҳар икки ижодкор асарлари лейтмотивини ташкил этади. Уларнинг ҳар иккиси

“эл шод, мамлакат обод” бўлишини орзу қилди, бутун ижтимоий фаолиятини, ижодий салоҳиятини ана шу улуғвор мақсадга йўналтирди. Бу жиҳатдан, ҳазрат Навоийнинг мана бу мисралари айрича аҳамиятга эга:

*Юз жафо қилса манга, бир қатла фарёд айламон,
Элга қилса бир жафо, юз қатла фарёд айларам.*

Элга фидойилик бундан ортиқ бўлмас. Бу туйғунинг поэтик талқини борасида улуғ шоирдан ўтказиб бир нарса дейиш маҳол. Бироқ Абдулла Орипов улуғ бобокалонидан юққан истеъдоди боис ўзи мансуб бўлган халққа муҳаббатини бетакрор услуб билан, баланд пафосда ифодалай олди:

*Хўш, нечун севаман Ўзбекистонни,
Сабабини айтгин десалар менга.
Шоирона гўзал сўзлардан олдин
Мен таъзим қиламан она халқимга.*

*Халқим, тарих ҳукми сени агарда
Мангу музликларга элтган бўлсайди,
Қорликларни макон этган бўлсайдинг,
Меҳрим бермасмидим ўша музларга?*

Эътиборга молик яна бир жиҳати, ушбу шеърда шоирнинг халқига бўлган меҳри Ватанга муҳаббати билан уйғунликда тасвирланганидир. Абдулла Орипов буюкларга даҳо бахш этган, энг сўнгги нонини ҳам ўзи емай ўғлига тутган, фарзандлар шонини асрлардан опичлаб ўтган, суюклардан суюк она халқини жону тан баробарида ардоқлайди. Муҳими, бу ардоғини бетакрор мазмун ва тутилмаган ташбеҳлар билан бадийий кашфиёт мақомида назм силкига чекади.

Ҳазрат Навоий ёзадилар:

*Нафъинг агар халққа бешакдурур,
Билки, бу нафъ ўзунга кўпракдурур.*

Абдулла Орипов оломоннинг халққа айланиши учун жон куйдирган, ўз қисматини она халқи тақдири билан уйғунликда тасаввур этган миллатпарвар сифатида буюк мутафаккир бобоси янглиғ бутун ижтимоий фаолиятини, ижодий салоҳиятини ана шу улуғвор мақсадга сафарбар этди. Шоирнинг мана бу мисралари чинакам халқпарварликнинг намунасидир:

*Халқим, мозий ўтди,
толе кўрмадинг,
Пиширдинг ўзингга
бенасиб таом.
Кийгаздинг бировга,
ўзинг киймадинг,
Юлдузни кашф этиб,
ном олдинг авом...*

Замонавий шеърятимизда ҳазрат Алишер Навоийнинг адабий анъаналари муносиб давом эттирилаётир. Абдулла Орипов ижоди бу жиҳатдан илмий тадқиқотлар учун бой материал бера олади. Зеро, у мумтоз адабиётни, айниқса, Алишер Навоий асарларини чуқур билади. Ҳар йили Миллий боғда ўтказиладиган умуммиллий навоийхонлик байрамлари Абдулла Ориповнинг бири-бирини тақрорламаган, ҳам илмий теран, ҳам ҳар қандай даражадаги тингловчи қалбини забт эта оладиган маърузалари билан очилгани бежиз эмас. Шу боис шоир умрининг охиригача ижодда ҳам буюк салафи юксакларга тиккан байроқни қўлдан бермади.

Абдулла Ориповнинг ғазаллари мумтоз шоирларимиз, хусусан, ҳазрат Навоий поэтик анъаналарининг муносиб давоми дейилса, муболаға бўлмас.

*Ваҳки, ишқ саҳросида қолдим беишқ танҳо бу кун,
Чиқма, Қайс, оҳим билан ёнмоқда бу саҳро бу кун.*

Ғазал матлаъида мумтоз шеърятга хос бадий унсурлар ажиб бир тарзда мужассам бўлган. Ўзини ишқ саҳросида беишқ ҳис этган ошиқ ёр ҳажрида бе-ниҳоя қаттиқ изтироб чекмоқда. Натижада ишқ дарди боис саҳрони манзил этмоққа ўрганган Қайс бу одатидан воз кечмоққа мажбур. Не учунки, ошиқнинг ўтли оҳи сабабидан саҳрога ҳам ўт кетган. Энди Қайс – Мажнун учун борарга макон қолмаган. Байтда тасвирланган образ ёрқин ва жонли, ўқувчи кўз ўнгида мутлақ нутилмас таассурот гавдаланади: олов ичида қолган бепоён саҳро ва иложсиз Қайс. Бир вақтнинг ўзида тазод, тажнис, иғроқ фи-с-сифат сингари мумтоз бадий санъатлар имкониятидан маҳорат билан фойдаланилгани байтнинг поэтик мукамаллигини таъминлаган. Иғроқ фи-с-сифат (“*Чиқма, Қайс, оҳим билан ёнмоқда бу саҳро бу кун*”) санъатини шоир назариётчилар талаблари даражасида, балки ундан ҳам ўтказиб қўллайди. Маълумки, Шайх Аҳмад Тарозий бу санъатда “...бир нарсанинг васфинда муболағани ҳадду ғоятдин ўткарурлар” дея таъкидлаган¹. Атоуллоҳ Хусайний мулоҳазалари Аҳмад Тарозий фикрларини тўлдиради: “Агар даъво ақлға сиғсаю одатдин ташқари бўлса ҳам мақбулдур ва ани иғроқ дерлар”².

¹ Тарозий Шайх Аҳмад ибн Худойдод. Фунуну-л-балоға. Т.: Хазина, 1996. – Б. 103.

² Хусайний Атоуллоҳ, Бадойиъу-с-санойиъ. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1981. – Б. 152.

Арузнинг туркий шеъриятда кенг тарқалган рамал баҳри (қолипи: фоилотун-фоилотун-фоилотун-фоилун) – рамали мусаммани маҳзуф вазнида битилгани ғазал ритмининг ўзига хослигини таъминлаш баробарида, ифодаланаётган фикр таъсирчанлигини оширишга хизмат қилган.

Кейинги байтлар ҳам жозибаси ва бадиий мукамаллигига кўра матлаъдан қолишмайди:

*Чехраи заррин сира кўрмакка ҳожат қолмади,
Шамс нарвони уза ағёр эрур пайдо бу кун...*

Ёки:

*Нун лабинг узра сокин қолди ҳилолдек ҳолатим,
Ҳарф ўйин айлай десам, ўзга эрур имло бу кун.*

Бир вақтнинг ўзида бир неча қават мазмуннинг ва гўзал бадииятнинг бу даражадаги уйғунлигига эришмоқ учун мумтоз адабиётни, ҳазрат Навоий асарларини шунчаки мутолаа қилишнинг ўзигина етарли эмас. Бунинг учун Худо юқтирган шеърий иқтидор, юксак назмий салоҳият зарур.

Шоирнинг

*Бул ажаб хор кимсадин имдод сўрайди хорлар,
Сиз бемор кўксига бош қўймангиз, эй беморлар, –*
матлаъли ғазали ҳам мумтоз лириканинг юксак талабларига жавоб бера олади.

Абдулла Ориповнинг “Ранглар ва оҳанглар” тўпламига кирган ғазаллари ҳам ушбу жанрнинг мумтоз намуналаридир, ҳазрат Навоий аънаналарининг ўзига хос давомидир:

Сочларинг ёймай туриб

Тушган қоронғу тун эмас,

Тишларингни кўрмайин

Тонг ҳам оқарган кун эмас.

Мумтоз шеърятимизга хос ҳусни матлаънинг нақадар гўзал намунаси. Бунда ташбеҳ ҳам, тазод ҳам фикрнинг санъаткорона ифодасига хизмат қилган. Ёки мана бу байтдаги жозибадан ҳайратга тушмасликнинг иложи йўқ:

Икки чашмим жоласига

Боқмангиз ҳайрон бўлиб,

Асли улдир икки дарё,

Сир эмас, Жайхун эмас.

Рамали мусаммани маҳзуф вазнида ёзилган ғазалнинг бирор ўрнида сакталик учрамайди. Теран мазмун ва гўзал бадиият уйғунлиги, оҳорли ташбеҳ ва бетакрор моҳият мутаносиблиги шоир ғазалларининг ютуғини таъминлаган бош омилдир.

Оҳорли мазмун, вазн, қофия ва бадиий санъат мукамаллиги Абдулла Ориповнинг ғазалнависликда ҳазрат Навоий санъатхонасидан баҳра ола билган бахтли ижодкор экани исботидир.

Поэтик образ янгилиниши борасида ҳам бобо ва набира шоир ижодида муайян муштараклик, издошлик кузатиладики, бу алоҳида эътиборга молик. Об-разда янгилик қилиш шаклдагига қараганда анча мураккаб. Лекин шеърятнинг чин маънода юксалиши ана шу поэтик ҳодисага кўпроқ боғлиқ. Абдулла Орипов мана бундай ёзади:

Бир марта кўрганман,

Фақат бир марта,

Ойнинг ўроғига юлдуз кўнганин.

Ойнинг ўроғига юлдуз қўниши – табиатда камдан кам кузатиладиган ҳодиса. Шеърият мухлисининг кўз ўнгида ёрқин мухрланадиган бундай образни қўллаш шоирдан инжа эстетик дидни, юксак маҳоратни талаб этади.

Ҳазрат Навоийда мана бундай байт бор:

*Заврақ ичра ул қуёш сайр айламас Жайхун аро,
Ахтари саъд ҳилол ичра кезар гардун аро.*

Яъни улуғ шоир қуёш юзли ёрнинг қайиқда Жайхун аро сайр этишини Ҳилол ичидаги бахт юлдузининг фалак бўйлаб айланиб юришига қиёслайди. “Ҳилол ичидаги бахт юлдузи” – “ойнинг ўроғига юлдуз қўниши” – булар айнан бир ҳолатнинг икки хил бадий тасвиридир. Яна бир муҳим фарқи: ҳазрат Навоий байтида табиатдаги бу ноёб ҳодиса воситасида ёр тасвири берилган бўлса, Абдулла Орипов шеърида миллатнинг толе юлдузи, саодат қамари порлаганига ишора қилинмоқда.

Ҳазрат Алишер Навоий “Ҳайрату-л-аброр” достонида
*Назмда ҳам асл анга маъни дурур,
Бўлсун анинг сурати ҳар не дурур, –*

деб ёзган эди. Яъни улуғ мутафаккир замонлар келиб назмнинг суратида янгиланишлар бўлишини башорат қилган. Буюк шоир назмнинг ранго-ранг либослар билан зийнатланиши табиий эканини таъкидлаш баробарида, ҳар қандай шаклда бўлишидан қатъи назар, “асл анга маъни” эканини таъкидлаган эди. Бугунги шеъриятимизда ҳазрат Навоий башоратининг исботи шаклий янгиланишлар мисолида ҳам яққол намоён бўлаётир. Абдулла Ориповнинг “Ранглар ва оҳанглар” тўпламидаги учликларни бунинг исботи сифатида келтириш мумкин.

*Оқ денгиздан оқ шамоллар эссалар,
Қизилидан келса алвон шаббода,
Қора денгиздан-чи, тим қора насим.*

*Оқ танли кишидан оқлик уфурса,
Сарғимтил қавмдан заҳил эпкинар,
Қоралардан эса сиёхранг тутун.*

*Не ҳол юз берарди рубъи маскунда,
Ким ҳам кўз юмарди бу манзарадан,
Яхшиям шамолнинг ранглари йўқдир.*

Аввало, тўпламнинг номида ҳам поэтика борлигини таъкидлаш керак. Қолаверса, юқоридаги мисраларда акс этган муаммо, бу каби оҳорли савол шеърятимизда ҳанузгача ўртага қўйилган эмас. Бу мисраларни мутолаа қилган шеърхон ҳали шоирнинг асосий фикрини англай олмаслиги ҳам табиий. Қиссадан ҳисса мана бу сатрларда акс этган:

*Бир қарашда улар ҳамоҳанг, ўхшаш,
Бироқ сен, ижодга азм этган шоир,
Уларни адашмай фарқламоғинг шарт.*

Бу мисраларда, таъбир жоиз бўлса, ижодкор концепцияси акс этган. Яъни шоир ким, чинакам ижодкор мавқеига кўтарилмоғи учун у қандай фазилатларга эга бўлмоғи керак? Зеро, ижод аҳлининг ўзгалардан фарқи ҳам шунда.

*Сенинг кўзларингга кўринсин улар,
Сенинг қулоғингга чалинсин унлар,
Барчаси ранго-ранг, саслари турфа.*

Демак, бошқалар кўрмаган ранг ижодкор тасаввурда намоён бўлмоғи зарур. Тинглаш ўзгаларга ҳеч қачон насиб этмайдиган оҳанглар шоир қулоғида мудом жаранглаб турмоғи лозим.

*Билиб қўй, ранги бор армоннинг ҳатто,
Орзуларнинг ажиб шамойиллари,
Инсон қанча бўлса, улар ҳам шунча.*

Ҳақиқатан, ижодкорнинг ижодкорлиги ҳам шундаки, унинг наздида армоннинг ҳам ўзига хос ранги бор. У орзуларнинг шакл-шамойилини ҳам кўра билди. Энг ҳайратланарлиси, орзу ва армоннинг ранглари шу қадар турфаки, унинг навъи ҳатто ер юзидаги одамлар ададига тенг.

*Бироқ кўз сураткаш анжومي эмас,
Оддий сомёъ эмас қулоғимиз ҳам,
Нозик меҳробларга тегишли улар.*

Абдулла Орипов – мутафаккир шоир. Шунинг учун ҳам у бошқаларнинг етти ухлаб тушига кириши маҳол бўлган оригинал бадий умумлашмаларга кела олади. Жумладан, унингча, ижодга азм этган шоир ранглари зоҳир кўзи билан эмас, ботин дийдаси билан идрок этмоғи керак. Чунки инсон кўзи сураткаш анжومي бўлмагани каби унинг қулоғи ҳам оддий сомёъ эмас – улар нозик меҳробларга тегишли. Яъни ижодкорнинг назари ҳеч ким илғамаган гўзалликни пайқаши зарур. Шоирнинг қулоғи бирор одам боласи эшитиши мумкин бўлмаган оҳангларни тингламоғи керак.

*Кўрганин етказгай Қалб деган жойга,
Тафаккурга айтгай эшитганларин,
Бундай издиҳомда ухлаб бўлурми?!*

Чинакам ижодкорнинг қалби мудом титраб туради. Негаки, ҳеч ким кўрмаган синоатни мушоҳада этар экан, бу унинг қалбида акс садо беради. Негаки, бошқалар эшита олмайдиган оҳангларни тинглар экан, бу унинг тафаккурини муттасил равишда безовта қилади. Ижодкорнинг огоҳлиги сири шунда. Шоирнинг бедорлиги сабаби шу. Бинобарин, ана шу фазилатларга эга бўлмаган одам ўзини ижодкор санашга ҳақли эмас – мана мутафаккир шоир концепцияси.

Ўтган асрнинг 80-йилларида нашр этилган бир суҳбатида шоир мана бундай фикрларни билдирган эди: “Мен навоийшунос деган терминга қаршиман. Чунки бу шундай катта баҳри муҳитки, унинг денгизлари бор. Шунинг учун “Лайли ва Мажнун” шунос ё “Фарҳод ва Ширин” шунос бўлиш мумкин. “Чор девон” бир умр ўрганилса кам. Мен Навоийдан масаланинг моҳиятига киришни, шеърни сеҳрли таёқчадай ўйнатишни ўргандим. У киши мазмун ифодасининг устаси, шеър айтиш мумкин, лекин шеърни мазмун билан фақат Навоий айтган”.

Дарҳақиқат, Абдулла Орипов маънавий устози ҳазрат Навоийдан ўрганганидек, масаланинг моҳиятига кира билади. Бугина эмас, моҳиятни бетакрор бадий талқин этиш бобида тенгсиз маҳорат касб этган. Яна улуғ Навоийдан ўргангани каби шоир шеърни сеҳрли таёқчадай ўйната олади. Шунинг учун ҳам, унинг асарлари бир вақтнинг ўзида шуурни ҳам, кўнгилни ҳам бирдай забт этади. Ўқувчини ҳайрат оламига олиб киради, унинг қалбида янги-янги дунёларни кашф қилади. Мана, шоирнинг арузда ижод этиш имконияти нечоғлик катта эканини кўрсатадиган шоҳбайтларидан яна бири:

*Гар фалак буржида шамс уйқуга солса ўзни,
Етди навбат бизга деб чақнар эмиш сайёрлар.*

Табиийки, бунда шамс (қуёш) ҳам, сайёралар ҳам мажоз. Байтда аслида аксар инсонлар табиатига хос ўзи лойиқ бўлмаган мақомга интилиш, ҳою ҳавас, ҳирсу ҳасад каби иллатлар танқиди ўз ифодасини топган. Муҳими, бу фикр фалак, бурж, шамс, сайёрлар каби мутаносиб образлар воситасида жозибали поэтик тасвир орқали акс этган. Бу каби байтлар шоир ижодида кўп-лаб учраши Абдулла Ориповнинг арузда ҳазрат Алишер Навоийнинг муносиб издоши экани далилидир.

Шоир ҳазрат Навоий ғазалларига мухаммаслар ҳам боғлаган. Улар орасида

*Жамоатеки, жунун манъини манга қиласиз,
Тош отибон не учун телбаларга қотиласиз, –*

матлаъли ғазалга боғланган мухаммас алоҳида ажралиб туради. Сабаби, биринчидан, бу ғазал туркий шеърятда кам қўлланган комили мусаддаси солим (қолипи: мутафоилун-мутафоилун-мутафоилун) вазнида битилган. Иккинчидан, мухаммас мисралари шу даражада мантиқан ва санъаткорона боғланганки, гўё бир ижодкор қаламига мансубдек таассурот қолдиради.

Ҳазрат Навоий “Мезону-л-авзон”да арузнинг комил баҳри ҳақида мана бундай маълумот беради: “Олтинчи доираки, андин икки баҳр мустахраж бўлур, бу ҳам ажам шуароси арузларида кўрулмайдурким, алардин бири комил баҳридурур...”¹.

---

¹ Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. – Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик, Ўн олтинчи том, Т.: Фан, 2000, 90-бет

Мазкур мухаммаснинг айни шу "...ажам шуароси вазнларида кўрулмайдурган, оз шеър воқеъ бўлган" комил баҳридаги ғазалга битилгани Абдулла Ориповнинг арузда нечоғлик маҳорат касб этганидан да-лолат беради. Мана, мухаммаснинг якунловчи банди:

*Келибдур оғзима жоним, қилурман ишқими зикр,
Нетайким васл эрди орзу вале дилдордин макр,
Нетсун Абдулла ҳайрондур, аё пир, айланг фикр,
Навоий ҳажрға қолди, қилинг висолда шукр,
Жамоатеки, севар ёрингиз била биласиз.*

Миллий университетда бўлган ижодий учрашув-лардан бирида шоир ҳазрат Навоийнинг сўз қўллаш борасидаги ўзига хослиги ҳақида гапириб, улуғ му-тафаккирнинг "бўлдило", "қилдило" тарзидаги ифода шакли унга бениҳоя маъқул келгани хусусида баҳс юритди. Шундан сўнг ўзининг буюк бобокалонимиз-дан таъсирланиб ёзилган "Бўлдило" шеърини ўқиб берди. Бу ҳол Абдулла Ориповнинг улуғ Навоий анъ-аналарини яна ўзгача шаклларда ҳам давом эттираёт-ганини кўрсатади.

Ҳазрат Навоийнинг Абдулла Ориповни тўлқин-лантирган мисралари қуйидагича:

*Кимки замон аҳлидин айламади ижтиноб,
Бир кун ани ҳам дегунг аҳли замон бўлдило.*

*Яхшилар ичра Ватан тутса Навоий, не тонг,
Кимки ёмонлар била бўлди ёмон бўлдило.*

Ҳақиқий шеър изтиробдан, дарддан туғилади. Айниқса, дунёни мукамал кўрмоқ истаган, қўлмак давралардан ҳазар қилган, умрнинг югуриклигини те-

ран ҳис этган, йиллар жароҳатига даво излаган шоир беғам, бепарво бўлиши мумкин эмас. Абдулла Ориповнинг ҳазрат Навоийнинг мазкур шеъри таъсирида дунёга келган қуйидаги мисралари ана шундай изтироб маҳсули:

*Йиллар жароҳатин борми давоси.
Бормикан Луқмони, борми Синоси?
Муҳаббат мулкининг нозик биноси
Ҳижрон сели ила вайрон бўлдило.*

Шоир лирик қаҳрамонининг изтиробини ўткинчи ҳою ҳаваслардан туғилмаган. У бахтга зор бўлса-да, бахтни куйлаган, саробга термулиб нақдни бой берган, вақтни сомондек совурган ва бундан адоқсиз андуҳда қолган, бошқача айтганда, ўз-ўзини тафтиш қилишга қодир тафаккур соҳибининг изтиробини.

Лирик қаҳрамон гарчи сув излаб қумларга дуч келган, дафъатан дўстга мадад бера олмаган, ёвлари мисоли тикандек қуршаган, не-не орзулари армонга айланган бўлса-да, некбин. Ҳаётга умид ва ишонч билан қарайди:

*Бу фоний дунёда мен ҳам бир сайёҳ,
Гоҳида шошилдим, шошилтирдим гоҳ,
Асл манзил экан у Олий даргоҳ,
Қолгани шунчаки сайрон бўлдило.*

Ҳазрат Навоийнинг “Арбаъин” асари ва Абдулла Ориповнинг “Ҳикмат садолари” туркумининг қиёсий таҳлили ҳам қизиқарли хулосаларга олиб келади. Аввало, таъкидлаш керакки, асар номидан ҳам кўриниб турганидек, ҳазрат Навоий қирқ ҳадис мазмунини назмий талқин қилган бўлса, Абдулла Орипов эллик

ҳадис моҳиятини бетакрор бадиий ифодалаган. Бу борадаги кузатишларимизни биргина ҳадис поэтик талқини муқоясаси билан чеклаймиз. Жумладан, “Арбаъин” да қаноатнинг туганмас бойлик экани ҳақидаги ҳадис қуйидагича шеърӣ шарҳланган:

*Ҳирсдин кечгил ул ғамедурким,
Ҳадду ғоят эмас анга пайдо.
Тут қаноатки, ул эрур моле –
Ки, ниҳоят анга эмас пайдо.*

Қаноат комилликнинг бош шартларидан. Шу боис ҳам мумтоз шоирларимиз ҳадиси шарифда улуғланган бу фазилат тарғибига алоҳида эътибор қаратган. Зеро, қаноат – бошдаги тож. Унинг акси бўлган тамагирлик эса инсоннинг асл табиатига ёт хусусият. Қаноат инсонни юксакликка қўтарса, тамаъ уни забунликка маҳкум этади. Абдулла Ориповнинг қаноат ҳақидаги шеърӣ ҳикмати ҳам ҳадиси шарифнинг бугунги замон кишиси руҳиятига мос поэтик талқинидир:

*Рамазон ойида, ҳайит чоғида,
Сумалак пиширди аҳли мусулмон.
Унни қовурдилар зайтун ёғида,
Ҳалим тайёрлади – кимда бор имкон.*

*Баҳор келди, мана, қишдан чиқолдик,
Берган ризқ-рўзига, неъматга шараф.
Тоғдайин заҳматни ахир йиқолдик,
Табиатга шараф, ҳимматга шараф.*

*Рўзадан чиққанлар, сизга ҳам раҳмат
Фарзингиз синовли саодат эрур.*

*Расулulloҳ демиш: - Сабр қил, уммат,
Мўминлик белгиси қаноат эрур.*

“Арбаъин” ва “Ҳикмат садолари”нинг муштарак ҳамда фарқли жиҳатлари алоҳида тадқиқотларга мавзу бўла олади. Муҳими, шу биргина мисол ҳам кўрса-тиб турибдики, замонамиз шоири Абдулла Орипов ҳазрат Навоий сингари муборак ҳадислар мазмунини бетакрор бадий талқин эта билди. Бу орқали ўзининг инсонни комил, жамиятни мукамал кўриш ҳақидаги орзуларини оҳорли образлар, гўзал ташбеҳлар орқали поэтик тасвирлашга муваффақ бўлди.

Абдулла Орипов шеърятда ҳазрат Навоий анъаналарини муносиб давом эттириш баробарида шоирлар султони образини бетакрор поэтик талқин этиш бобида ҳам пешқадамдир. “Навоий бобомиз асарлари мутолаасидан чарчаганим йўқ, – деб ёзади шоир матбуотда ўтган юзйилликнинг 90-йилларида чоп этилган бир суҳбатида. – У кишининг бирор байти ёки мисрасини ҳар ўқиганимда, янги-янги қирраларини кашф қиламан, гўё оҳори тўкилмагандай туюлаверади. Ижодкорлар орасида Ҳаққа етгани Навоий, деган тушунча бор. У киши асарларини ўқиганимда кўз ўнгимда соҳиби камол, беназир бир инсон сиймоси гавдаланаверади”.

1966 йили ҳазрат Навоий таваллудининг 525 йиллиги муносабати билан ижод этилган “Алишер” шеърисида шоир бундай ёзади:

*Жаҳонки муқаддас нени кўрибди, –
Барига онасан, эй қодир ҳаёт.
Беш юз йил наридан боқиб турибди
Нурли бу юзларга нуроний бир зот.*

Ҳазрат Навоийни улуғлаб минглаб байт шеърлар битилган. Муаззам адабиётимиз тарихида ул зотнинг шаънига шеър бағишламаган шоирни топиш маҳол. Бироқ шеър билан шеърнинг фарқи бор. Бобокалонини улуғлар экан, Абдулла Орипов оҳори тўкилмаган ташбеҳлар қўллайди, мавзуга ҳеч бир ижодкорда кузатилмаган услуб ва мезонлар асосида ёндашади. Масалан, ҳазрат Навоий бебаҳо асарлари билан миллий тилимиз, адабиётимиз мавқеини, миллатнинг шаънини юксакларга кўтаргани маълум. Бироқ бу фикрни мана бу тарзда ўзига хос поэтик талқин этиш осон иш эмас:

*Шу буюк ўғлингни ардоқлаб дилдан, –
Халқим, таъзим этсанг арзигай тамом.
Унинг номи билан бирга битилган
Дунё дафтарига ўзбек деган ном.*

Улуғ мутафаккир таваллудининг олтинчи юз йиллиги ҳам ниҳоясига яқинлашаётир. У мансуб бўлган халқ буюк ўғлига юксак даражада эҳтиром кўрсатиб келмоқда. Абдулла Орипов бу фикрни ҳам бетакрор бадиият билан, ўқувчининг кўнглига, шуурига таъсир кўрсатадиган даражада ифодалайди:

*Нидо тингла, бу кун, юртинг тарафдан,
Эй, йироқ Ҳиротда маскан топган эр!
Огоҳ бўл, Алишер, сен ушбу гандан:
Ҳар икки набиранг бири – Алишер.*

“Ҳар икки набиранг бири – Алишер” – бу поэтик фикр чинакам бадиий топилдиқ, ўзбекона ибора. Буюк мутафаккирга бўлган эҳтиромни бундан ҳам содда ва таъсирчан ифодалаш маҳол.

*Жаҳон меҳробида пайдо Алишер...
Шодмон қасида айт сен ҳам, эй қуёш!
Беш юз йил унга ҳам нима гап ахир,
Мингга қадам қўйди йигирма беш ёш.*

Яъни ҳазрат Навоий жаҳоний миқёсга кўтарилган ижодкор. Унга қуёш ҳам қасида айтса арзийди (шоир улуғ мутафаккирнинг серқуёш замин фарзанди эканига ишора қилган). Беш юз йил деганлари нима гап, у мингга қараб ҳам яна йигирма беш қадам қўйди. Бошқача айтганда, яна эҳтимол минг йиллар ўтар, бироқ Алишер Навоий даҳоси мудом етиб бўлмас юксакликда қолаверади. Ахир у қалам билан Соҳибқирон Амир Темур тиғи етмаган жойларни, наинки мамлакатлар, уларда яшайдиган инсонлар қалбини ҳам забт этди. Абдулла Орипов “Ўзбекистон” қасидасида бу ҳаётий ҳақиқатни мана бу тарзда бадий ҳақиқатга айлантирди:

*Кўп жаҳонгир кўрган бу дунё,
Ҳаммасига гувоҳ – ер ости.
Лекин, дўстлар, шеър аҳли аро
Жаҳонгири кам бўлар, рости.
Беш асрим, назмий саройни
Титратади занжирбанд бир шер,
Темур тиғи етмаган жойни
Қалам билан олди Алишер.*

Дарҳақиқат, ҳазрат Навоий – шеър аҳлининг тан олинган жаҳонгири. Улуғ мутафаккир, ўз таъбири билан айтганда, Хитодин то Хуросонгача, ундан Шерозу Табризгача бўлган ҳудудни черик чекмай туриб, таҳти фармонига олган, бўйсундирган. Буюк шоирнинг фа-

соҳат ва балоғатда тенгсиз сўзига наинки турк, ҳатто ўзга эллар ҳам жон-у кўнгил берган.

Абдулла Орипов бир замонлар овози икки дарё оралиғида қолиб кетаётганидан афсус чеккан эди. Шоир асарлари дунёнинг инглиз, немис, рус, украин, грузин, турк, татар, қрим-татар, чуваш, озарбайжон, арман, белорус, эстон, латиш, македон, молдован, тожик, туркман, қирғиз, қозоқ, қорақалпоқ сингари кўплаб тилларига таржима бўлиб, нашр қилинди.

Булар барчаси Абдулла Орипов назмий асарлари билан жаҳоний эътироф қозонганидан, шоир бу борада улуғ бобокалони ҳазрат Алишер Навоийнинг муносиб издоши эканидан далолат беради. Муаззам миллий шеърятимизнинг 580 га кирган бобо жаҳонгири ёнида миллат бадиий-эстетик тафаккури ривожига улкан ҳисса қўшган 80 ёшли неvara жаҳонгирнинг борлиги халқимизнинг, адабиётимизнинг бахтидир.

Хулоса ўрнида

2021 йилнинг 7 апрели ҳаётимдаги ёрқин хотираларга бой, энг унутилмас кун бўлди. Нуфузли делегация таркибида ҳазрат Алишер Навоий таваллуд топиб, умумбашарий аҳамиятга эга асарларини ёзган тарихий Ҳирот шаҳрида “Амир Алишер Навоий тафаккурларини ўрганиш” мавзусидаги халқаро семинарда иштирок этганимни Яратганнинг улуғ инояти, деб биламан. Бу саёҳат бизнинг чин маънода янги даврга қадам қўйганимиз исботидир. Президентимизнинг анжуман иштирокчиларига табригини тинглаганда, бағоят таъсирландим. Янги Ўзбекистон буюк мутафаккирларининг башарият тамаддунига қўшган беқиёс ҳиссаларини дунёга муносиб даражада намоён этаётгани билан қудратли эканини кўнглимнинг туб-тубидан ҳис этдим.

Афғонистонлик илм ва ижод аҳли билан бирга қардош туркий давлатларнинг навоийшунос олимлари ҳам иштирок этгани анжуманнинг халқаро нуфузига муносиб бўлди. Буюк мутафаккирнинг шоҳ асари – “Хамса”нинг муҳтарам Президентимиз Шавкат Мирзиёев сўзбошиси билан араб имлосида чоп этилган нодир нашри Афғонистон халқига туҳфа қилинганда, зал оёққа қалқиб олқишлагани кўнглимизни тоғ қадар кўтарди. Афғонистонликларнинг мана бу эътирофида Ўзбекистоннинг давлат раҳбари ҳамда ўзбек халқига бўлган юксак эҳтиром ўз ифодасини топди: “Ўзбекистон томонидан Ҳиротда Алишер Навоий ёдгорлик мажмуасини ободонлаштириш

ва қайта таъмирлаш дастурининг ишга туширилгани ва буюк шоирнинг “Ҳамса” асари қайта нашр этилгани Навоий меросини ўрганувчи афғон илмий-академик ҳамжамияти ва дунё мутахассислари орасида юксак ва ижобий баҳога сазовордир”.

Ушбу анжуман Алишер Навоий меросининг туркий халқлар ва жаҳон адабий-эстетик тафаккури ривожида тутган ўрни нечоғлиқ баланд эканини, улуғ мутафаккир асарларидаги ҳеч бир замонда эскирмайдиган умуминсоний ғояларнинг бугунги замон учун аҳамияти нақадар улкан эканини яна бир бор тасдиқлади.

Афғонистонга сафаримизнинг энг аҳамиятли жиҳати буюк бобокалонимиз ҳазрат Алишер Навоий равзасини зиёрат этмоқ шарафи насиб этгандир. Ҳамид Сулаймон ва Порсо Шамсиев, Азиз Қаюмов ва Абдуқодир Ҳайитметов, Алибек Рустамов ва Суюма Ғаниева каби улуғ навоийшунос устозларимиз, Абдулла Орипов ва Эркин Воҳидов сингари замонамизнинг беназир ижодкорлари учун ушалмас армон бўлган қутлуғ зиёратга муяссар бўлганимиз учун қанча шукрлар айтсак оз. Қалбимдаги севинч тошқинларини, руҳимда кечаётган туйғуларни ифодалашга сўз ожиз. Онгу шууримни ёритган ёғдуни тасвирлашга қаламнинг қуввати келмаётир. Кўнглимдаги ушбу кечинмалар, насиб этса, бадиа тарзида ёзилажакдир.

Ҳазрат Алишер Навоий асарларида меҳр билан Ҳирий дея таърифланган қадимий Ҳирот шаҳрини темурийзодалар Хуросоннинг пойтахти этиб танлагани бежиз эмаслигига амин бўлдик. Жаннатмонанд бу шаҳар мумтоз шеърятда гўзаллик тимсоли сифатида тасвирланган сарв дарахтлари кўплиги, ҳавосининг поклиги, табиатининг тоза ва беғубор экани жиҳа-

тидан ҳам ҳар қандай таърифу тавсифга муносибдир. “Садди Искандарий” достонида буюк шоир мана бу сўзларни битгани тасодиф бўлмаган ахир:

*Хуросон бадандур, Ҳири жон анга,
Ҳири – жон, бадандур Хуросон анга.*

Мамлакатимиз делегациясининг Ҳирот шаҳрига амалга оширган ушбу ташрифи замирида беқиёс ҳикмат ва ибратлар борлиги аён. Бу, биринчи навбатда, муҳтарам Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг дунё ҳамжамияти доирасида қўшни Афғонистонда тинчлик ва барқарорликни таъминлаш билан боғлиқ муҳим таклифларни ўртага ташлаётгани ва бу борадаги изчил саъй-ҳаракатлар ҳаётда ўз самарасини бераётгани натижасидир. Ҳазрат Алишер Навоийнинг боқий мероси бундан кейин ҳам халқлар ва давлатлар ўртасидаги ҳамкорликни янги босқичга кўтаришдек эзгу мақсадга хизмат қилиши шубҳасиздир.

Жамиятда буюк шахсиятлар қачон етишиб чиқади? Бунинг учун нима қилмоқ зарур? Улуғ Навоий асарларида бу саволларга аниқ-тиниқ жавоблар берилган. Атоқли рус олими Евгений Бертельснинг: “Навоий ижоди музей кўрғазмаси ҳам, тарихнинг парчаси ҳам эмас, у яшамоқда ва яшайверади. Биз уни ўрганаяпмиз, аммо жуда кам ўрганаяпмиз. Ўзининг улуғ фарзанди хотирасини кўз қорачиғидай асраб-авайлаш ва унинг асарларини тинмай ўқиш ва ўрганиш ўзбек халқининг шарафли ишидир”, деган сўзлари бугун ҳар биримиз учун қалб амрига айланмоғи зарур.

Қайдлар учун

Қайдлар учун

МУНДАРИЖА

Кириш	3
--------------------	---

Комил шахсият ва ижодий салоҳият уйғунлиги

Алишер Навоий ва ислом маърифати	11
Буюк шахс ва давлат арбоби	41

Буюк шоирнинг ирфоний ва адабий-эстетик олами

Ҳаёт фалсафаси талқини	51
Дунё тимсоли ва унинг талқинлари	75
Футувват ғояси ва фатий образи	84
Маоний аҳли васфи	102
Мирзо Улуғбек даври адабиёти Алишер Навоий талқинида	120

“Хамса” – буюк бадиий обида

“Хамса”нинг калити	138
Буюк шоирнинг ижод концепцияси	144
Она образининг поэтик суврати	158

Диний-маърифий асарлар моҳияти

“Арбаъин”да маърифий мазмун ва бадиий шакл мутаносиблиги	165
“Сирожу-л-муслимин”да ақоид ва фикҳ масалаларининг бадиий ифодаси	181

Навоийга издошлик саодати

Навоий ва Фурқат	207
Навоий ва Абдулла Орипов	224

Хулоса ўрнида	248
----------------------------	-----

Адабий-илмий нашр

Нурбой Жабборов

МАОНИЙ АҲЛИНИНГ СОҲИБҚИРОНИ

Монография

Муҳаррирлар *Дилрабо Мингбоева*
Бадий муҳаррир *Шамсиддин Ходжаев*
Мусахҳих *Дилфуза Маҳмудова*
Саҳифаловчи *Азамат Қаюмов*

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси
«ADABIYOT NASHRIYOTI» МЧЖ

Нашриёт лицензияси: № АА 0043. 27.01.2020
100129, Тошкент, Марказ 15. 1/90.

 (+98) 127-30-04.

Босишга 2021 йил 11 ноябрда рухсат этилди.
Бичими 84x108^{1/32}. Офсет босма. “Cambria” гарнитураси.
Шартли босма табағи 13,44. Нашриёт босма табағи 16.
Адади 1000 нусха. Буюртма №

821.512.133-1

84 (5Ў)

Ж 13

Ж 13

Жабборов, Нурбой

Маоний аҳлининг соҳибқирони [Матн]: *Монография.*

Нурбой Жабборов. – Тошкент: «Adabiyot» нашриёти, 2021.

– 256 б.

ISBN 978-9943-7655-3-5

«AZMIR NASHR PRINT» МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
100200, Тошкент шаҳри, Адҳам Раҳмат кўчаси, 10-уй.